

ԱՐՅԱԽԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
 АРЦАХСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ
 УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ

$$E=mc^2$$

2 (15) 2007
 ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏ
 СТЕПАНАКЕРТ

2

Արցախի պետական համալսարան
Арцахский государственный университет

Գիտական տեղեկագիր

Ученые записки

2 (15)

2007

Ստեփանակերտ

Степанакерт

Հրատարակվում է 1998թ.

Издаётся с 1998г.

Խմբագրական կոլեգիա

Գրիգորյան Հ.Վ. (գլխ. խմբագիր), Աբրահամյան Ա.Ն., Աթայան Կ.Ի., Աղալովյան Լ.Ա., Ավանեսյան Վ.Գ., Արամյան Կ.Ս., Գուլյան Ա.Ա., Դադայան Ս.Վ., Խանյան Ս.Ա. (պատ. քարտուղար), Խաչատրյան Ա.Մ., Հակոբյան Գ.Ա., Հայրապետյան Է.Ա., Հարությունյան Գ.Հ., Հովսեփյան Ռ.Վ., Դովապյան Ա.Ա., Մարտիրոսյան Ռ.Մ., Միրզոյան Վ.Ս., Մխիթարյան Ա.Մ., Ներսիսյան Կ.Ա., Պետրոսյան Ս.Լ., Սարգսյան Ա.Յու., Սիմոնյան Ա.Հ., Սովետյան Յու.Մ.

Редакционная коллегия

Григорян Г.В. (гл. редактор), Абрамян А.Н., Аванесян В.Г., Агаловян Л.А., Айрапетян Э.А., Акопян Г.А., Арамян К.С., Арутюнян Г.А., Атаян К.И., Галаян А.А., Гукасян А.А., Дадаян С.В., Мартиросян Р.М., Мирзоян В.С., Мхитарян А.М., Нерсисян К.А., Осипян Р.В., Петросян С.К., Саркисян А.Ю., Симонян А.Г., Суварян Ю.М., Ханян С.А. (отв. секретарь), Хачатрян А.М.

2009թ. Լեւոնային Ղարաբաղի հասարակությունը կտոնի Արցախի պետական համալսարանի 40-ամյակը: Այս առումով ծրագրվում է հրապարակել լայնածավալ ուսումնասիրություն համալսարանի անցած ուղու, հանրապետության կրթական, սոցիալ-մշակութային և քաղաքական կյանքին նրա մասնակցության մասին:

ԱրԳՀ 40-ամյակին նվիրված հոդվածաշարը տեղեկագիրը իրականացնում է ԱրԳՀ, նախկինում Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի առաջին թեկնոր, պրոֆեսոր Ը.Մ. Աբրահամյանի և պրոֆեսոր Մ.Վ. Դադարյանի «Լոգիալ-քաղաքական իրադարձությունները Լեւոնային Ղարաբաղում» Ստեփանակերտում Ադրբեյջանի մանկավարժական ինստիտուտի մասնաճյուղի բազման պահին» հոդվածով:

ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶՍԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԹԵՎ ՈՅԱՆԸ

Ս.Ա. Խանյան

Յուրաքանչյուր բարձրագույն ուսումնական հաստատություն ոչ միայն իրականացնում է տնտեսության տարբեր բնագավառների համար մասնագետներ տատրաստելու գործը, այլև մեծապես նպաստում է ազգային գաղափարախոսության ձևավորմանը և անհրաժեշտության դեպքում ակտիվորեն մասնակցում ժողովրդի ազատության և անկախության համար մղվող պայքարին:

1988թ. սկզբից, երբ արցախահայությունը ոտքի ելավ մայր Հայաստանի հետ վերամիավորվելու պահանջով, Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի կոլեկտիվը, որն ուներ նաև ադրբեյջանական բաժին, երկփեղկվեց: Ադրբեյջանցի դասախոսները համախմբվեցին ինստիտուտի ուսումնական և գիտական աշխատանքների գծով պրոռեկտոր Ն.Կուլիկի շուրջը: Նա ստեղծել էր «Գորշ գայլեր»-ի խումբ: Նրանք բացեիքաց դիմում էին հայ դասախոսներին. «Եթե չեք ցանկանում մնալ Ադրբեյջանի կազմում, կարող եք թողնել Ղարաբաղը և հեռանալ»: Ադրբեյջանցի դասախոսները մեկնում էին Ադդուս, Ֆիզուլի, Ջաբրայիլ, Կուբաթլու, Լաչին, Նվախ, Բարդա, Միլբաշի, Բյալբաշար և թուրք բնակչությանը հրահրում հայերի դեմ, կոչ անում գինգվել:

1988-ի փետրվարի 27-ի առավոտյան Սումգայիթում սկսված ցեղասպանության սև բոլոր թրի պես խոցեց ինչպես ողջ հայության, այնպես էլ մեր բուհի հայկական բաժնի դասախոսների և սովորողների սրտերը: Դրությունը դարձել էր աղաթունավտանգ: Ազգերի դասախոսները և ուսանողները իրենց պահում էին պատռոցի և հաղթողի դերում:

Սումգայիթյան ողբերգությունից հետո այլևս հնարավոր չեղավ շարունակել երկու բաժինների համատեղ աշխատանքը: «Անհանգստացած» էին կոմկուսի մարզային կոմիտեի դրածո ղեկավարները և ՊԱԿ-ի աշխատակիցները: Նրանք անընդհատ հիշեցնում էին ժողովուրդների «լեւինյան բարեկամության» մասին: Հայ դասախոսները հոգնել էին առանձնապես ՊԱԿ-ի ղեկավարների այցելությունից: Նրանք հաճախում էին ինստիտուտ, դասախոսական կազմին հրավիրում դաշիվ և հայերին մեղադրում «դաշնակցական ազգայնամոլական գաղափարախոսությամբ վարակվելու, ազգամիջյան թշնամանք սերմանելու» մեջ: Միաժամանակ հանգիստ չէին տալիս Ադրբեյջանի կառավարող շրջանները՝ հանրապետության Գիտության և միջնակարգ մասնագիտական կրթության նախարարության հրահանգներով: Նրանք ամեն կերպ ձգտում էին սրել հակասությունները՝ հայերին մեղադրելու նպատակով:

Բարդախոցեբանական մթնոլորտը շիկացել էր: Ուսանողների մի խումբ, որ ընդհատակյա միություն էր կազմակերպել Ս.Հափվերդյանի ղեկավարությամբ, նշանդուն աշխատանք էր տանում: Պրոֆեսորադասախոսական անձնակազմի մի շարք ներկայացուցիչներ իրենց

հասնարում էին ազգային ազատագրական պայքարի մարտիկներ: Ռոյալիզմներ էին գալիս Մոսկվայից, Լենինգրադից՝ Ռաբբուս մկրտվելով աղոթեցանական թաղաքության կնդտաշրջով: Նրանք մեր ինստիտուտում նախ հանդիպում էին ոչ անհայտ պրոմեկտոր Ն.Լյուլինի հետ, նրա աշխատասենյակ հրավիրում կոսպորոյի քարտուղար Բ. Վարապոլինի և ազնվի մյուս դասախոսներին: Նրանց ելույթներում անդադար հնչում էին «ակադեմիկոս» Ջ.Գուրայաթովի պատմական կնդրերը, յոթ իբր «Ղարաբաղի հայերը եկվորներ են, Ղարաբաղը պայանական-աղոթեցանական հող է, հողից բաժին չեն տալիս»: Ազնվի վայ գրականագետներն ու պատմաբանները առանց խղճի խայթո գզալու, գրում և հայտարարում էին, որ աղոթեցանական մշակույթի ներկայացուցիչներ են Մ.Լազարեկատվային, Դ. Զորոթող, Մ. Գոզը, Կ. Գանձակցին, Վարդան և Արևելցին, Նաչի Վասան-Ջալալյանը, մի խոսքով բոլոր նրանք, ովքեր ծնունդով Հայոց Արևելից կողմանքից են: Հայ դասախոսները պատասխանում էին ըստ Լուրյան:

1988թ. փետրվարի 13-ին հայկական բաժնի 1000-ից ավելի ուսանողներ լոգունգներով, տրանսպորտաներով գնացին այն ժամանակ Լենինի անվան հրապարակ՝ մասնակցելու համաքաղաքային հանրահավաքին: Ուսանողներին և դասախոսներին այդուհետ կարելի էր տեսնել հանրահավաքներում և շրբերներում: Կրակոտ ճյուղներ էին ունենում դասախոսներ Հ.Գրիգորյանը, Գ.Աֆանասյանը, Ա.Մխիթարյանը, Հ.Մովսիսյանը, Մ.Գաղաթյանը, Կ.Արամյանը, Ռ.Ռալայանը, Ե.Աբրահամյանը, Ս.Ղազարյանը, Լ.Գրիգորյանը, սողներին հնդիկաներ և ուրիշներ:

Հայ դասախոսները հստակ պատկերացնում էին իրենց անելիքները: Ծրագրված էր.

1.Կազմակերպել ուսանողության մասնակցությունը շրբերներին և հանրահավաքներին:

2.Կապեր ստեղծել Մտեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի և Հայաստանի բուհերի ուսանողության միջև՝ ազատագրական պայքարին ակտիվորեն մասնակցելու նպատակով:

3.Հանդես գալ հանրահավաքներում, Մտեփանակերտ ժամանած քաղաքական և հասարակական գործիչների առջև շարժման պատճառների և նպատակների վերաբերյալ:

4.Գրավոր պատասխանել ազնվի վայ պատմաբանների և գրողների ստառող ելույթներին՝ Արցախը աղոթեցանական-ավանդական տարածք հայտարարելու, հայկական նյութական և հոգևոր մշակույթի հուշարձանները սեփականելու դեմ:

5.Շտաբներ և նամակներ հղել իսՄԿԼ կմեռնում, իսՄԿՄ Գերագույն խորհուրդ, իսՄԿՄ նախարարների խորհուրդ և այլ առյուծներ:

6.Պատրաստել պայքարի բովանդակությանը վերաբերող կարգախոսներ, լոգունգներ, տողացույցներ: Այդ աշխատանքը կատարում էր նկարիչ Լ.Ղալայանը:

7.Անհրաժեշտության դեպքում կազմակերպել դասադուլներ, նստացույցներ, հացադուլներ:

8.Պատրաստ լինել դիմակայելու թշնամու ոտնձգություններին եւ հարձակումներին:

9.Մասնակցել ժողովրդական քանազանագությանը Մոսկվա:

Անմիջապես նշեք, որ 1988-ի մայիսի 2-ին Արցախից Մոսկվա ժամանած քանազանացների խմբում նրել են մեր բուհի դասախոսներ Հ. Գրիգորյանը, Ա. Մխիթարյանը և Լ. Ղալայանը:

Ջգայով հայ դասախոսների և ուսանողների վճռական պայքարի նշանակությունը, Աղոթեցանի ղեկավար շրջանները ձգտում էին հանգցնել ընդվզումի կրակը: Նրանք ջանում էին հաշտեցման եզրեր գտնել և շարունակել համատեղ պարապմունքները: 1988-ի ապրիլ ամսվա սկզբին Շուշիից, Աղդամից և այլ շրջկենտրոններից հատուկ ավտոթուսներով Մտեփանակերտ տեղափոխեցին աղոթեցանական բաժնի ուսանողներին: Մակայն տնդի ունեցավ անսպասելին: Մայիսի սկզբին Շուշի քաղաքից ազնվի «հարևաններ» հայ բնակիչներին ծնծելով, թալանելով, վտարեցին իրենց բնակարաններից: Մտեփանակերտը բոթբոթվեց: Շուշիից բռնագաղթյալների դրությունը ցնցել էր բոլորին: 150-ից ավելի ստեփանակերտցի երիտասարդներ մտան ինստիտուտ, միացան հայ ուսանողներին և խաղաղությանը առաջարկեցին ազնվի ուսանողներին հեռանալ քաղաքից: ՊԱԿ-ի աշխատակիցները գրասենյակ էին հայ երիտասարդների գազվածությունից: Աղոթեցանական բաժինը տեղափոխվեց Շուշի, իսկ 88-ի նոյեմբերի սկզբին հայկական բաժինը մեկնեց Կիրովական:

Մպիտակի 88-ի դեկտեմբերի 7-ի նրկաշարժից կիսախարխուլ դարձավ Կիրովականի մանկավարժական ինստիտուտի շենքը: Մեր կոնկուսիը դեկտեմբերի 8-ին վերադարձավ

Ստեփանակերտ: ԼՂ կառավարման հատուկ կոմիտեն (ղեկավար Ա.Վոլսկի) կայացրեց այլընտրանքային որոշում՝ Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտը կոչել կիրթավարների պետական մանկավարժական ինստիտուտի բաժանմունք:

Ուժեղակոծությունների և իրդիալեռնությունների տարափի տակ շարունակվում էին պարագամուհները: Բաժանմունքը փաստորեն դարձել էր ինստիտուտի իրավահաջորդը և իրականացնում էր մասնագետների ամենամյա թողարկումը: Այսպես, 1987-1988 ուս. տարում թողարկվել է 266 մասնագետ, 1988-1989-ին՝ 229, 1989-1990-ին՝ 260, 1990-1991-ին՝ 239, 1991-1992-ին՝ 146: Միաժամանակ ավելի բուռն էր դառնում գաղափարական պայքարը, որի ակունքների մոտ կանգնած էր Հ.Վ.Գրիգորյանը: Նա մարտնչում էր համալստի և իր կենցաղածրոյ օրինակ հանդիսանում ընկերների համար: Շարժման հենց առաջին օրվանից գաղափարական պայքարի հորձանուտի մեջ էին կին դասախոսներից՝ Ա.Մխիթարյանը, Լ.Գրիգորյանը, Ս.Ղազանյանը և այլք: Նրանց ստորագրություններ էին հավաքում դասախոսներից՝ ի պաշտպանություն Արցախը մայր Հայաստանին վերականգնելու, նամակներ և հեռագրեր էին հղում Մոսկվա՝ պահպանապահության հրամայակնում: Մեր դասախոսները հանդես էին գալիս նաև մամուլի էջերում: Այդ առումով ջերմ արձագանք է գտել Հ.Գրիգորյանի, Ա.Մխիթարյանի և Լ.Գրիգորյանի համատեղ հոդվածը՝ «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթի 1988-ի մարտի 18-ի համարում:

Աղբրեջանական մամուլը հեղեղված էր Արցախի պատմությունը զննող ստախող հոդվածներով:

1988թ. փետրվարի 28-ի համարում «Բակինսկի ըրաքի» թերթը տպագրել էր հայտարարություն այն մասին, որ պետական մրցանակ է ներկայացվել Դ.Ա.Ախունդովի «Աղբրեջանի հին և միջնադարյան ճարտարապետությունը» գիրքը: Դա մի «աշխատություն» էր, որտեղ հեղինակը պարզապես հայ ճարտարապետական կոթողները ներկայացրել է որպես աղբրեջանական հին հուշարձաններ: Նա ցինիկորեն աղբրեջանական է համարում՝ պատմական Հայաստանի Արցախ, Ռոտիք, Սյունիք, Վայոց ձոր նահանգների ճարտարապետական կոթողները, Ամարաս, Գանձասար, Դաղվանք և հին ու միջնադարյան այլ վանքերն ու եկեղեցիները:

Մեր ինստիտուտի գիտնական-մանկավարժները ծանոթանալով այդ «աշխատության» հանձնարարեցին պատմաբան Ս.Դադայանին և տողերիս հեղինակին՝ կազմակերպել բողոքի նամակ գիտական հիմնավորումներով: Մենք պատրաստեցինք այն և մի խումբ դասախոսների ստորագրությամբ հղեցինք ՍՄԿԿ կենտրոնի գիտության բաժին, ԽՍՀՄ ճարտարապետների միություն, Հայաստանում ռուսերին հրատարակվող «Կոմունիստ» թերթի խմբագրություն և Հայկական ՍՍՀ գրողների միություն: Նամակ-բաղդը մեր գաղափարական աշխատանքի խոսուն վկայություններից էր: Դ.Ա.Ախունդովի «աշխատությունը» ամենուրեք ենթարկվեց խիստ քննադատության՝ հանուն ճշմարտության և արդարության: Կարևոր ենք համարում հիշել նաև 1988թ. ապրիլի 28-ի միջադեպը: Ինստիտուտի կուսբյուրոյի քարտուղար Ռ.Ֆարաջովի և բյուրոյի անդամ Ն.Կուլիկի պնդմամբ պետք է նշվեր Աղբրեջանում սովետական կարգերի հաստատման 68-րդ տարեկարծը:

Դա այն ժամանակ էր, երբ երկու ասիս առաջ տնդի էր ունեցել Սուրգայիթի ցեղասպանությունը: Ամեն ղեկավար կազմակերպվեց գերեկույթ: Տողերիս հեղինակը, իմ զեկուցման մեջ, դասախոսներ Ս.Դադայանը, Ե.Արքախամյանը իրենց ելույթներում զայրույթով նշեցին, որ Սուրգայիթյան ջարդերը պետք է որակվեն որպես ցեղասպանություն, որ այն սև բիծ է աղբրեջանական ժողովրդի պատմության մեջ: Մեր այդ ճշմարտացի որակումը «վրդվմունքով» ընդունեցին ազերի դասախոսները և հեռացան դահլիճից:

Այլ կերպ չէր կարելի սպասել: Այդ նրանց խորհրդով էին իրենց ուսանողուհիները 1988-ի փետրվարի 28-ին ներկայացել դպիսի վարսերին կարմիր ժադաղմանների փնջեր և ջարդել ու պատառառել գրականության դասինստի ցուցափեղկերը և հայ գրողների նկարները:

Մեր ինստիտուտի հայ դասախոսների գաղափարական պայքարի կարևոր էջերից կարելի է համարել այն Դիմումը, որ ուղարկվեց ՍՄԿԿ կենտրոնի քաղբյուրոյին, ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նախագահությանը, միութենական հանրապետությունների ԿԿ կենտրոններին, Կուսակցության ՌՍԲՍՀ մարզային կոմիտեներին, ինքնավար հանրապետություններին և ինքնավար մարզերին: Դիմումը որակեց բողոք գրվել է ՍՄԿԿ կենտրոնի քարտուղար Լիզաշովի

պրոֆուգացիոն հայտարարության կապակցությամբ, որն արել է Ադրբեյջանի կլ կենտրոնի պլնմուսից հետո մարզկոմների և շրջկոմների հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ: Նա հայտարարել էր, որ ԼՂՀԽ-ի հայերի պահանջը անլուծելի է, քանի որ այն կապված է «ադրբեյջանական գործին»: Ինչու՞ որ իսկ Լիզաչովը արդարացնում էր Սուվգայիթը և ջուր լցնում ադրբեյջանական ագրեսիայի ջրաղացին: Դիմումի պատրաստմանը մասնակցել են Հ.Գրիգորյանը, Ս.Դադայանը, Ա.Մխիթարյանը, Լ.Արամյանը և տողերիս հեղինակը: Դիմումը կարդացվել և ընդունվել է Ստեփանակերտ քաղաքի Հաղթանակ (այժմ՝ Ազատության) հրապարակում 1988-ի մայիսի 28-ին տեղի ունեցած 30 հազարանոց հանրահավաքում: Նման բովանդակությամբ մի նամակ էլ մեր մի քանի դասախոսների ստորագրությամբ ուղարկվել է ԽՍՀՄ կլիսավոր քարտուղար Մ.Ա.Գաբրաշվիլին: Դեռևս արցախյան ազգային ազատագրական պայքարի նախօրեին ադրբեյջանական մամուլը հաճախակի էր տպագրում Զ.Բունյաթովի ստահոջ հոդվածները Արցախի պատմության վերաբերյալ, որոնցում կեղծելով ճշմարիտ պատմությունը, նա ձգտում էր ապացուցել, որ Արցախը ազերական հող է, որ հայերը տեղաբնիկ չեն, որ նրանք Ղարաբաղ են եկել 1826-1828թթ ռուս-պարսկական պատերազմից հետո: Անհրաժեշտ էր պատռախախնել նաև պահպուրիքսի այդ ոչ անհայտ գաղափարախոսին: Այդ գործը հանձն առանք տողերիս հեղինակը և Ս.Դադայանը: 1989-ի մայիսի 23-ի համարում «Լուրիդային Ղարաբաղ» թերթը տպագրեց մեր ծավալուն հոդվածը՝ «Ճշմարտությունը ամեն ինչից վեր է» վերտառությամբ: Այն զետեղվել է նաև «Советский Карабах» թերթում: Նրանում կարևոր փաստերի հիման վրա ներկայացվել է Արցախի հայաշունչ պատմության ընթացքը, Ադրբեյջանի քաղաքական ուժերի և վայ գիտնականների ոտնձգություններն ու գրգռությունները երկրամասի հայ ազգաբնակչության հանդեպ, որի պատճառով էլ Արցախը ոտքի է եկել վերամիավորվելու մայր Հայաստանին:

Ծառ չանցած, ադրբեյջանական մամուլը վայնասուն քարծրացրեց մեր դեմ, մեզ անվանելով Ադրբեյջանի պատմության զեղծարարներ և թախստներ:

Մեր կոլեկտիվի գաղափարաքաղաքական աննահանջ պայքարի տարեգրության փայլուն էջերից մեկն էլ 1990թ. ապրիլի 24-ին 1915թ. Եղեռնի գոհերի հիշատակին կազմակերպված միջոցառումն է: Պլյանիչկո-սաֆրոնովյան ռեժիմի հրահանգով քաղաքում արգելված էին հանրահավաքներն ու շքերթները: Սակայն շարժման ակտիվ մասնակիցները թույլտվություն էին ստացել՝ գոնե այցելել Հայրենական պատերազմի գոհերին նվիրված հուշահամալիր և հիշել 1915-ի Եղեռնի գոհերին: Առիթն առկա էր: Հ.Գրիգորյանի մտահղացմամբ համալիրում, ժողովուրդիս հիշատակիցների պաշտպանությամբ (նրանք տրամադրվել էին բարձրախոսներ) տեղի ունեցավ հանրահավաք: Այն բացեց Հ.Գրիգորյանը, ապա ելույթներ ունեցան դասախոսներ Ռ.Բալայանը, Ա.Թովմասյանը, տողերիս հեղինակը: Մեր խմբին էին միացել պոետներ Գ.Գաբրիելյանը և Հ.Բեզարյանը: Հանրահավաքին ներկա է եղել Ռ.Քոչարյանը: Մենք և դասապարտում էինք 1915-ի ցեղասպանությունը, և կոչ անում ժողովրդին շարունակել պայքարը ադրբեյջանական թունդարության դեմ:

Հենց նույն օրը մեզ կանչեցին քաղաքի պարետատուն, իսկ ապրիլի 26-ին հատուկ մերձայով տարան պոմպակայան, որ վերածվել էր բանտի: Նա նոր էի դուրս եկել հիվանդանոցից: Հ.Գրիգորյանի և Ռ.Բալայանի պահանջով ինձ պատմեցին 15-օրյա տնային կալանքով, իսկ մյուսներին որոշել էին ուղարկել Ծուլի բանտ: Ժողովրդի պահանջով տնային կալանք տվեցին նաև Ռ.Բալայանին, Գ.Գաբրիելյանին և Հ.Բեզարյանին: Իսկ Հ.Գրիգորյանին և Ա.Թովմասյանին տեղափոխեցին Պլատիգորսկ քաղաքի բանտը՝ մեկ ամիս ժամկետով:

Մեր ինստիտուտում գաղափարական պայքարը նրբեր ներկորդական պլանի վրա չի մղվել: Դասախոսները և ուսանողները պայքարի տարբեր ձևերով ու միջոցներով շարունակել են մարտնչել հանուն Արցախի անկախության և ազատության:

Համոզված եմ, որ մեր թուխ գաղափարաքաղաքական պայքարի մասին գրվելու է ոչ մեկ անգամ, որովհետև այն մեր պատմությունն է՝ որպես օրինակելի դաս գալիք սերունդների համար, որպես Արցախ աշխարհի ազատագրման ճանապարհի առաջավորված վավերագրություն:

О НЕКОТОРЫХ СВОЙСТВАХ РЕШЕНИЙ ЛИНЕЙНОЙ ОДНОРОДНОЙ СИСТЕМЫ ДВУХ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ

Г.Г.Саакян

Рассматривается следующая линейная однородная система двух обыкновенных однородных дифференциальных уравнений первого порядка вида

$$\begin{cases} y_1' + p_{11}(t)y_1 + p_{12}(t)y_2 = 0, \\ y_2' + p_{21}(t)y_1 + p_{22}(t)y_2 = 0, \end{cases} \quad (1)$$

где $p_{ij}(t)$ ($i, j = 1, 2$) — действительвозначные функции, определенные и непрерывные на некотором отрезке $[a, b]$.

Как известно [см., например, [1]-[6]], система (1) в общем случае не интегрируется в квадратурах, поэтому особый интерес представляет исследование свойств решений системы, поведение их нулей и т.д. Цель настоящей работы — рассмотрение осцилляционных свойств компонент решений системы (1) при определенных предположениях относительно коэффициентов $p_{ij}(t)$ ($i, j = 1, 2$).

Имест место

Лемма. Система (1) равносильна системе

$$\begin{cases} z_1' + p(t)z_2 = 0, \\ z_2' + r(t)z_1 = 0, \end{cases} \quad (2)$$

в которой

$$p(t) = p_{12}(t)e^{\int_0^t (p_{11}(\tau) - p_{22}(\tau))d\tau}, \quad r(t) = p_{21}(t)e^{-\int_0^t (p_{11}(\tau) - p_{22}(\tau))d\tau}, \quad (3)$$

т.е. всякому решению $z(t) = \begin{pmatrix} z_1(t) \\ z_2(t) \end{pmatrix}$ системы (2) соответствует одно и только одно решение

$y(t) = \begin{pmatrix} y_1(t) \\ y_2(t) \end{pmatrix}$ системы (1), задаваемое формулой

$$y_1(t) = z_1(t)e^{-\int_0^t p_{11}(\tau)d\tau}, \quad (4a)$$

$$y_2(t) = z_2(t)e^{\int_0^t p_{22}(\tau)d\tau}, \quad (4b)$$

где t_0 — произвольная точка из отрезка $[a, b]$.

Доказательство. Действительно, подставив в систему (1) значения $y_1(t)$ и $y_2(t)$ из соотношений (4a)-(4b), будем иметь

$$z_1'(t)e^{-\int_0^t p_{11}(\tau)d\tau} - z_1(t)e^{-\int_0^t p_{11}(\tau)d\tau} \cdot p_{11}(t) + p_{11}(t)z_1(t)e^{-\int_0^t p_{11}(\tau)d\tau} + p_{12}(t)z_2(t)e^{\int_0^t p_{22}(\tau)d\tau} = 0,$$

$$z_2'(t)e^{-\int_0^t p_{22}(\tau)d\tau} - z_2(t)e^{-\int_0^t p_{22}(\tau)d\tau} \cdot p_{22}(t) + p_{21}(t)z_1(t)e^{-\int_0^t p_{11}(\tau)d\tau} + p_{22}(t)z_2(t)e^{-\int_0^t p_{22}(\tau)d\tau} = 0,$$

или

$$z_1'(t)e^{-\int_0^t p_{11}(\tau)d\tau} + p_{12}(t)z_2(t)e^{-\int_0^t p_{22}(\tau)d\tau} = 0,$$

$$z_2'(t)e^{-\int_0^t p_{22}(\tau)d\tau} + p_{21}(t)z_1(t)e^{-\int_0^t p_{11}(\tau)d\tau} = 0,$$

Разделив первое уравнение на $e^{-\int_0^t p_{11}(\tau)d\tau}$, а второе на $e^{-\int_0^t p_{22}(\tau)d\tau}$, получим

$$z_1'(t) + p_{12}(t)z_2(t)e^{\int_0^t (p_{11}(\tau) - p_{22}(\tau))d\tau} = 0,$$

$$z_2'(t) + p_{21}(t)z_1(t)e^{-\int_0^t (p_{11}(\tau) - p_{22}(\tau))d\tau} = 0.$$

Полученную систему, очевидно, что можно записать в виде

$$z_1' + p(t)z_2 = 0,$$

$$z_2' + r(t)z_1 = 0,$$

где

$$p(t) = p_{12}(t)e^{\int_0^t (p_{11}(\tau) - p_{22}(\tau))d\tau}, \quad r(t) = p_{21}(t)e^{-\int_0^t (p_{11}(\tau) - p_{22}(\tau))d\tau}.$$

Аналогично вышесказанному, можно показать, что указанными в лемме преобразованиями систему (2) можно свести к системе (1). Лемма доказана.

Замечание. Из соотношений (4а) и (4б), в частности, следует, что нули соответствующих компонент решений $y(t) = \begin{pmatrix} y_1(t) \\ y_2(t) \end{pmatrix}$ и $z(t) = \begin{pmatrix} z_1(t) \\ z_2(t) \end{pmatrix}$ совпадают.

Приведение линейных систем вида (1) к равносильному виду (2) позволяет зачастую найти аналитическое представление решений данных систем. Покажем это на следующих примерах.

Пример 1. Рассматривается следующая система

$$\begin{cases} y_1' + ty_1 - y_2 = 0, \\ y_2' - \frac{2}{t^2}y_1 + ty_2 = 0. \end{cases}$$

В данном случае имеем

$$p_{11}(t) = p_{22}(t) = t, \quad p_{12}(t) = -1, \quad p_{21}(t) = \frac{-2}{t^2}.$$

Воспользовавшись соотношениями (3), найдем

$$p(t) = p_{12}(t) = -1, \quad r(t) = p_{21}(t) = -\frac{2}{t^2}.$$

Тогда, согласно лемме, рассматриваемую систему можно свести к следующей равносильной системе

$$\begin{cases} u_1' - u_2 = 0, \\ u_2' - \frac{2}{t^2}u_1 = 0. \end{cases} \quad (5)$$

Умножив первое уравнение системы на y_1 , а второе на y_2 , затем сложив получим

$$u_2' u_1 - u_1' u_2 - \frac{2}{t^2} u_1^2 + u_2^2 = 0.$$

Разделив полученное уравнение на u_1^2 , будем иметь

$$\left(\frac{u_2}{u_1} \right)' - \frac{2}{t^2} + \left(\frac{u_2}{u_1} \right)^2 = 0. \quad (6)$$

Обозначим

$$u(t) = \frac{u_2(t)}{u_1(t)}, \quad (7)$$

тогда уравнение (6) запишется в виде

$$u' + u^2 - \frac{2}{t^2} = 0. \quad (8)$$

Полученное уравнение является уравнением Рикати (см., например [3]). Будем искать его частное решение в виде

$$u_0(t) = \frac{C}{t}, \quad (9)$$

где C - некоторая постоянная. Для определения значения постоянной C , подставим u_0 вместо u в уравнение (8). Получим

$$-\frac{C}{t^3} + \frac{C^2}{t^2} - \frac{2}{t^2} = 0,$$

или

$$C^2 - C - 2 = 0,$$

откуда найдем, что $C = -1$ или $C = 2$.

Примем $C = -1$ и воспользуемся подстановкой

$$u = -\frac{1}{t} + \frac{1}{z}. \quad (10)$$

Тогда уравнение (8) примет вид

$$\frac{1}{t^3} - \frac{z'}{z^2} + \frac{1}{t^2} - \frac{2}{xz} + \frac{1}{z^2} - \frac{2}{t^2} = 0$$

или

$$z' + \frac{2}{t} z = 1.$$

Нетрудно найти, что общее решение полученного линейного уравнения можно представить в виде

$$z(t) = \frac{\frac{t^3}{3} + C_1}{t^2} = \frac{t}{3} + \frac{C_1}{t^2}.$$

Учитывая соотношение (10), найдем, что

$$u(t) = -\frac{1}{t} + \frac{3t^2}{t^3 + C_2},$$

или, согласно (7),

$$\frac{u_2(t)}{u_1(t)} = -\frac{1}{t} + \frac{3t^2}{t^3 + C_2},$$

где C_2 - произвольная постоянная. Так как согласно первому уравнению системы (5) $u_1' = u_2$, то для определения $u_1(t)$, с учетом последнего соотношения, получим уравнение

$$u_1' = u_1 \left(-\frac{1}{t} + \frac{3t^2}{t^3 + C_2} \right).$$

Решая ее методом разделения переменных, и, учитывая то, что $u(t) = \frac{u_2(t)}{u_1(t)}$, получим, что

$$u_1(t) = C_3 t^2 + \frac{C_4}{t},$$

$$u_2(t) = 2C_3 t - \frac{C_4}{t^2},$$

где C_3 и C_4 - произвольные постоянные.

Учитывая связь между компонентами решений рассматриваемой системы и равносильной ей системы - (4a) и (4b), найдем, что

$$y_1(t) = u_1(t) e^{-\int_0^t p_{11}(\tau) d\tau} = \left(C_3 t^2 + \frac{C_4}{t} \right) e^{-\frac{t^2}{2} + \frac{t_0^2}{2}} = \left(C_5 t^2 + \frac{C_6}{t} \right) e^{-\frac{t^2}{2}},$$

$$y_2(t) = u_2(t) e^{-\int_0^t p_{22}(\tau) d\tau} = \left(2C_3 t - \frac{C_4}{t^2} \right) e^{-\frac{t^2}{2} + \frac{t_0^2}{2}} = \left(2C_5 t - \frac{C_6}{t^2} \right) e^{-\frac{t^2}{2}},$$

где C_5 и C_6 - произвольные постоянные.

Пример 2. Рассматривается следующая система

$$\begin{cases} y_1' + \frac{1}{t} y_1 + m^2 y_2 = 0, \\ y_2' - n^2 y_1 + \frac{1}{t} y_2 = 0, \end{cases}$$

где m, n - произвольные вещественные числа, не равные нулю. В данном случае имеем

$$p_{11}(t) = p_{22}(t) = \frac{1}{t}, \quad p_{12}(t) = m^2, \quad p_{21}(t) = -n^2. \text{ Воспользовавшись соотношениями (3), найдем}$$

$$p(t) = p_{12}(t) = m^2, \quad r(t) = p_{21}(t) = -n^2.$$

Согласно лемме, рассматриваемую систему можно свести к следующей равносильной системе

$$\begin{cases} z_1' + m^2 z_2 = 0, \\ z_2' - n^2 z_1 = 0. \end{cases}$$

В полученной системе коэффициенты являются постоянными числами. Используя один из традиционных для таких систем методов решения, нетрудно найти, что ее общее решение можно представить в виде

$$z_1(t) = A \sin(mnt + \phi),$$

$$z_2(t) = \frac{An}{m} \cos(mnt + \phi),$$

где A, ϕ - произвольные постоянные. Тогда, вновь учитывая соотношения (4a) и (4b) получим, что

$$y_1(t) = A \sin(mnt + \phi) \cdot e^{-\int_0^t p_{11}(\tau) d\tau} = B \sin(mnt + \phi) e^{-\frac{t^2}{2}},$$

$$z_2(t) = \frac{An}{m} \cos(mnt + \phi) \cdot e^{-\int_0^t p_{22}(\tau) d\tau} = \frac{Bn}{m} \cos(mnt + \phi) e^{-\frac{t^2}{2}},$$

где B, ϕ - произвольные постоянные.

Для систем вида (2) доказано (см. [6]), что имеют место:

Теорема 1. Если в системе (2) $p(t)$ и $r(t)$ знакопостоянны на отрезке $[a, b]$, то нуль одной компоненты всякого нетривиального решения системы (2) на интервале (a, b) является точкой экстремума для другой компоненты этого же решения.

Теорема 2. Между всякими соседними нулями любой из компонент всякого нетривиального решения системы (2) при $p(t) \cdot r(t) \neq 0$, $t \in [a, b]$ находится ровно один нуль другой компоненты того же решения (нули компонент перемежаются).

Теорема 3. Если в системе (2) $p(t)$ и $r(t)$ на отрезке $[a, b]$ знакопостоянны и имеют разные знаки, то наличие нуля на отрезке $[a, b]$ у одной из компонент произвольного нетривиального решения системы (2) исключает существование других нулей у компонент этого же решения на этом же отрезке.

Учитывая теоремы 1-3, вышеприведенное замечание, а также то, что согласно соотношениям (3) знак функции $p(t)$ будет совпадать со знаком $p_{12}(t)$, а знак $r(t)$ – со знаком $p_{21}(t)$, получим, что для системы (1) верны следующие теоремы:

Теорема 4. Если в системе (1) $p_{12}(t)$ и $p_{21}(t)$ знакопостоянны на отрезке $[a, b]$, то нуль одной компоненты всякого нетривиального решения системы (1) на интервале (a, b) является точкой экстремума для другой компоненты этого же решения.

Теорема 5. Между всякими соседними нулями любой из компонент всякого нетривиального решения системы (1) при $p_{12}(t) \cdot p_{21}(t) \neq 0$, $t \in [a, b]$ находится ровно один нуль другой компоненты того же решения (нули компонент перемежаются).

Теорема 6. Если в системе (1) $p_{12}(t)$ и $p_{21}(t)$ на отрезке $[a, b]$ знакопостоянны и имеют разные знаки, то наличие нуля на отрезке $[a, b]$ у одной из компонент произвольного нетривиального решения системы (1) исключает существование других нулей у компонент этого же решения на этом же отрезке.

Ամփոփում

Աշխատանքում դիտարկվում է երկու առաջին կարգի դիֆերենցիալ հավասարումներից համակն զծային համակարգը: Հատուկ ձևափոխության միջոցով այն բերվում է ուսումնասիրման տեսանկյունից ավելի պարզ տեսքի: Դիտարկվում են նաև լուծումների գրոնների հատկությունները այն դեպքում, երբ համակարգի գործակիցները պահպանում են իրենց նշանները տրված հատվածում:

Резюме

В работе рассматривается линейная однородная система двух дифференциальных уравнений первого порядка. С помощью специального преобразования она сводится к более простому для изучения виду. Рассматриваются также свойства нулей решений в случае знакопостоянных коэффициентов.

Литература

1. Андреев А. Ф. Особые точки дифференциальных уравнений. М.: Высш. школа, 1979.
2. Арнольд В. Н. Обыкновенные дифференциальные уравнения. Ижевск.: Ижевская республиканская типография, 2000.
3. Егоров А. И. Обыкновенные дифференциальные уравнения с приложениями. 2-е изд., М.: Физматлит, 2005.
4. Хартман Ф. Обыкновенные дифференциальные уравнения. М.: Мир, 1970.
5. Эрроусмит Д., Пелейс К. Обыкновенные дифференциальные уравнения. М.: Мир, 1986.
6. Саакян Г.Г. О свойствах решений одной линейной однородной системы двух дифференциальных уравнений. АрГУ, Ученые записки., 2(13), 2006.

АрГУ, кафедра прикладной математики и информатики

ԵՌԱՆԿՅԱՆ ՍԿԱԼԱՐ ՀԱՎԱՍԱՐՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ՀԱՏՈՒԼ
ՄԵՏՐԻԿԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Ս. Ս. Մինսոյան

[1–3] աշխատանքներում կառուցվել է հատուկ մետրիկական տարածություն, որտեղ առիմանվել են երեք դիսկրետ երկրաչափություններ՝ էվկլիդեսյան, ոչ էվկլիդեսյան և պոլյեդրոնալ: Սույն աշխատանքում, հետևելով [1–3]-ում առաջարկված արսիտմատիկային և այնտեղ ստացված արդյունքներին, հետազոտվում է նորանկյան լուծման հնարավորությունն առանց դրա անկյունների օգտագործման՝ ելնելով միայն սկալյար արտադրյալով առաջացած որոշակի թվերից:

Ընդերք հետազոյի համար անհրաժեշտ որոշ արդյունքներ [3] -ից:

Դիտարկենք սկալյար հավասարումների հետևյալ համակարգը.

$$\begin{cases} A = \frac{b^2 + c^2 - a^2}{2} \\ B = \frac{a^2 + c^2 - b^2}{2} \\ C = \frac{a^2 + b^2 - c^2}{2} \end{cases} \quad (1)$$

(1) համակարգը կազմված է 3 հավասարումներից և արտունակում է 6 փոփոխականներ՝ $\{A, B, C, a, b, c\}$: Ակնհայտ է, որ այդ համակարգի բոլոր հնարավոր լուծումների թիվը հավասար է $C^3 = 20$: [3] աշխատանքում ստացված են (1) համակարգի երկու լուծումները (տես՝ թերթում 1 և թերթում 2):

Թերթում 1. Տրված $A = (A_1 B_1 \cdot A_1 C_1)$, $B = (B_1 A_1 \cdot B_1 C_1)$, $C = (C_1 A_1 \cdot C_1 B_1)$ սկալյար արտադրյալներով յուրաքանչյուր $\Delta A_1 B_1 C_1$ էվկլիդեսյան նորանկյանը կարելի է համապատասխանեցնել դրան հավասար $\Delta (A, B, C)$, որի կողմերը՝

$$(A, B) = |A_1 B_1| = \sqrt{A+B}, \quad (A, C) = |A_1 C_1| = \sqrt{A+C}, \quad (B, C) = |B_1 C_1| = \sqrt{B+C}$$

մեծություններն են, իսկ A, B, C զագաթները արտահայտված են իրական թվերով:

Թերթում 2. (A, B, C) սկալյար մեծությունների եռյակին համապատասխանում է

$|AB| = \sqrt{A+B}$, $|AC| = \sqrt{A+C}$, $|BC| = \sqrt{B+C}$ կողմերով և A, B, C զագաթներով էվկլիդեսյան նորանկյուն այն և միայն այն դեպքում, երբ տեղի ունեն հետևյալ երկու պայմանները.

$$1) A+B > 0, A+C > 0, B+C > 0, \quad (2)$$

$$2) AB + AC + BC \geq 0: \quad (3)$$

Մեր նպատակն է մնացած տարևոյ դեպքերի համար ապացուցել համապատասխան նորանկյան գոյությունը, այսինքն՝ այնպիսի նորանկյան գոյությունը, որի պարամետրերը համակարգի տվյալ լուծումն է:

Ինչպես ստորոց ցույց կտանք մնացած տարևոյ դեպքերից տասնհինգում համակարգն ունի լուծում:

Թերթում 3: a, b կողմերով և A սկալյարով որոշվում է էվկլիդեսյան նորանկյուն այն և միայն այն դեպքում, երբ տեղի ունեն հետևյալ պայմանները.

$$1) 2A + a^2 - b^2 > 0$$

$$2) a^2 b^2 - b^4 + 2Ab^2 - A^2 \geq 0:$$

Այդ դեպքում $B = A + a^2 - b^2$, $c = \sqrt{2A + a^2 - b^2}$, $C = b^2 - A$:

Ապացույց: Հայտնի են եռանկյան a, b կողմերը և A սկալարը: Փորձենք գտնել c, B, C պարամետրերը: Դրա համար (1) համակարգում նշանակենք $B = x, c = y, C = z$: Լստանանք՝

$$\begin{cases} A = \frac{b^2 + y^2 - a^2}{2} \\ x = \frac{a^2 + y^2 - b^2}{2} \\ z = \frac{a^2 + b^2 - y^2}{2} \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} y^2 = 2A + a^2 - b^2 \\ x = \frac{2A + a^2 - b^2 + a^2 - b^2}{2} \\ z = \frac{a^2 + b^2 - 2A + b^2 - a^2}{2} \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} y = \sqrt{2A + a^2 - b^2} \\ x = A + a^2 - b^2 \\ z = b^2 - A \end{cases}$$

Որոշելի պարամետրերի համար ստացանք $B = A + a^2 - b^2, c = \sqrt{2A + a^2 - b^2}, C = b^2 - A$ արժեքներ:

Այժմ ցույց տանք, որ տեղի ունեն 1) և 2) պայմանները:

1) Նախ ստուգենք 1) -ի իրավացիությունը:

$A + B > 0$, տեղադրենք B -ի արժեքը, Լստանանք՝

$$A + A + a^2 - b^2 > 0, 2A + a^2 - b^2 > 0$$

$A + C > 0$, տեղադրենք C -ի արժեքը

$$A + b^2 - A > 0, b^2 > 0$$

$B + C > 0$, տեղադրենք B -ի և C -ի արժեքները

$$A + a^2 - b^2 + b^2 - A > 0, a^2 > 0:$$

2) Մնում է ստուգել, որ տեղի ունի 2) պայմանը: Ունենք՝

$AB + AC + BC \geq 0$, տեղադրենք B, C պարամետրերի արժեքները: Լստանանք՝

$$A(A + a^2 - b^2) + A(b^2 - A) + (A + a^2 - b^2)(b^2 - A) = A^2 + Aa^2 - Ab^2 + Ab^2 - A^2 + Ab^2 - A^2 + a^2b^2 - Aa^2 - b^4 + Ab^2 = a^2b^2 - b^4 + 2Ab^2 - A^2 \geq 0:$$

$$\text{Այսպիսով՝ } a^2b^2 - b^4 + 2Ab^2 - A^2 \geq 0:$$

Ինչ պետք էր ապացուցել:

Թեորեմ 4: a, b կողմերով և B սկալարով որոշվում է էվկլիդեսյան եռանկյուն այն և միայն այն դեպքում, երբ տեղի ունեն հետևյալ պայմանները.

$$1) 2B - a^2 + b^2 > 0$$

$$2) a^2b^2 - a^4 + 2a^2B - B^2 \geq 0:$$

Այդ դեպքում $C = a^2 - B$, $A = B - a^2 + b^2$, $c = \sqrt{2B + b^2 - a^2}$:

Ապացույց: Հայտնի են եռանկյան a, b, B պարամետրերը: Փորձենք գտնել A, C, c պարամետրերը: Դրա համար (1) համակարգում նշանակենք $A = x, c = y, C = z$: Լստանանք՝

$$\begin{cases} x = \frac{b^2 + y^2 - a^2}{2} \\ B = \frac{y^2 + a^2 - b^2}{2} \\ z = \frac{a^2 + b^2 - y^2}{2} \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} x = \frac{b^2 + y^2 - a^2}{2} \\ y^2 = 2B + b^2 - a^2 \\ z = \frac{a^2 + b^2 - y^2}{2} \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} y = \sqrt{2B + b^2 - a^2} \\ x = B - a^2 + b^2 \\ z = a^2 - B \end{cases}$$

Որոշելի պարամետրերի համար ստացանք՝ $A = B - a^2 + b^2, c = \sqrt{2B + b^2 - a^2}, C = a^2 - B$ արժեքներ:

Այժմ ցույց տանք, որ տեղի ունեն 1) և 2) պայմանները: 1) Նախ ստուգենք 1) -ի իրավացիությունը՝ օգտվելով (2) -ից:

$$A + B > 0, \text{ տեղադրենք } B \text{ -ի արժեքը}$$

$$B - a^2 + b^2 + B > 0, 2B - a^2 + b^2 > 0$$

$A + C > 0$, տեղադրենք A -ի, C -ի արժեքները

$B - a^2 + b^2 + a^2 - B > 0$, $b^2 > 0$

$B + C > 0$, տեղադրենք C -ի արժեքը

$B + a^2 - B > 0$, $a^2 > 0$:

2) Մնում է ստուգել 2) պայմանը: Դրա համար (3)-ում տեղադրենք A, C պարամետրերի արժեքները:

$$B(B - a^2 + b^2) + (B - a^2 + b^2)(a^2 - B) + B(a^2 - B) = B^2 - a^2B + b^2B + a^2B - B^2 - a^4 + a^2B + b^2a^2 - b^2B + a^2B - B^2 = b^2a^2 - a^4 + 2a^2B - B^2 \geq 0:$$

Այսպիսով՝ $b^2a^2 - a^4 + 2a^2B - B^2 \geq 0$:

Ինչ պահանջվում էր ապացուցել:

Թեորեմ 5: a, b կողմերով ΔC սկալյարով որոշվում է էվկլիդեսյան նորմալություն այն և միայն այն դեպքում, երբ տեղի ունեն հետևյալ պայմանները.

1) $a^2 + b^2 - 2C > 0$

2) $a^2b^2 - C^2 \geq 0$:

Այդ դեպքում $A = b^2 - C$, $B = a^2 - C$, $c = \sqrt{a^2 + b^2 - 2C}$:

Ապացույց: Հայտնի են նորմալյան a, b, C պարամետրերը: Փորձենք գտնել A, B, c պարամետրերը: Դրա համար (1) համակարգում նշանակենք $A = x, B = y, c = z$: Կստանանք՝

$$\begin{cases} x = \frac{b^2 + z^2 - a^2}{2} \\ y = \frac{a^2 + z^2 - b^2}{2} \\ C = \frac{a^2 + b^2 - z^2}{2} \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} x = \frac{b^2 + z^2 - a^2}{2} \\ y = \frac{a^2 + z^2 - b^2}{2} \\ z^2 = -2C + a^2 + b^2 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} x = b^2 - C \\ y = a^2 - C \\ z = \sqrt{a^2 + b^2 - 2C} \end{cases}$$

Որտեղի պարամետրերի համար ստացանք $A = b^2 - C$, $B = a^2 - C$, $c = \sqrt{a^2 + b^2 - 2C}$: արժեքներ:

Այժմ ցույց տանք, որ տեղի ունեն 1) և 2) պայմանները:

1) Նախ ստուգենք 1) պայմանը՝ օգտվելով (2)-ից:

$$A + B > 0, \text{ տեղադրենք } A = b^2 - C, B = a^2 - C$$

$$b^2 - C + a^2 - C = b^2 + a^2 - 2C > 0$$

$$A + C > 0, \text{ տեղադրենք } A = b^2 - C$$

$$b^2 - C + C = b^2 > 0$$

$$B + C > 0, \text{ տեղադրենք } B = a^2 - C$$

$$a^2 - C + C = a^2 > 0:$$

2) Մնում է ապացուցել 2)-ի իրավացիությունը: Դրա համար (3)-ում տեղադրենք A, B պարամետրերի արժեքները:

$$(b^2 - C)(a^2 - C) + C(b^2 - C) + C(a^2 - C) = a^2b^2 - b^2C - a^2C + C^2 + b^2C - C^2 + a^2C - C^2 = a^2b^2 - C^2 \geq 0:$$

$$\text{Այսպիսով՝ } a^2b^2 - C^2 \geq 0:$$

Ինչ պետք էր ապացուցել:

Թեորեմ 6: a, c կողմերով ΔA սկալյարով որոշվում է էվկլիդեսյան նորմալություն այն և միայն այն դեպքում, երբ տեղի ունեն հետևյալ պայմանները.

1) $2A + a^2 - c^2 > 0$

2) $a^2c^2 - c^4 + 2c^2A - A^2 \geq 0$:

Այդ դեպքում $b = \sqrt{2A - c^2 + a^2}$, $B = c^2 - A$, $C = a^2 - c^2 + A$:

Ապացույց: Հայտնի են եռանկյան a, A, c պարամետրերը: Փորձենք գտնել b, B, C պարամետրերը: Դրա համար (1) համակարգում նշանակենք $b = x, B = y, C = z$:
Լստանանք՝

$$\begin{cases} A = \frac{x^2 + c^2 - a^2}{2} \\ B = \frac{a^2 + c^2 - x^2}{2} \\ C = \frac{a^2 + x^2 - c^2}{2} \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} x^2 = 2A - c^2 + a^2 \\ y = c^2 - A \\ z = a^2 - c^2 + A \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} x = \sqrt{2A - c^2 + a^2} \\ y = c^2 - A \\ z = a^2 - c^2 + A \end{cases}$$

Որոշելի պարամետրերի համար ստացանք $b = \sqrt{2A - c^2 + a^2}$, $B = c^2 - A$,
 $C = a^2 - c^2 + A$ արժեքներ:

Այժմ ցույց տանք, որ տեղի ունեն 1) և 2) պայմանները:

1) Նախ ստուգենք 1) -ի իրավացիությունը՝ օգտվելով (2)-ից:

$$A + B > 0, \text{ տեղադրենք } B = c^2 - A$$

$$A + c^2 - A = c^2 > 0$$

$$A + C > 0, \text{ տեղադրենք } C = a^2 - c^2 + A$$

$$A + a^2 - c^2 + A = 2A + a^2 - c^2 > 0$$

$$B + C > 0, \text{ տեղադրենք } B = c^2 - A, C = a^2 - c^2 + A$$

$$c^2 - A + a^2 - c^2 + A = a^2 > 0:$$

2) Մնում է ստուգել, որ տեղի ունի 2) պայմանը: Դրա համար (3)-ի մեջ տեղադրենք
 $B = c^2 - A, C = a^2 - c^2 + A$:

$$\begin{aligned} & A(c^2 - A) + A(a^2 - c^2 + A) + (c^2 - A)(a^2 - c^2 + A) = Ac^2 - A^2 + a^2A - \\ & - c^2A + A^2 + a^2c^2 - c^4 + Ac^2 - Aa^2 + Ac^2 - A^2 = a^2c^2 - c^4 + 2c^2A - A^2 \geq 0: \end{aligned}$$

$$\text{Այսպիսով՝ } a^2c^2 - c^4 + 2c^2A - A^2 \geq 0:$$

Ինչ պետք էր ապացուցել:

Թեորեմ 7: a, c կողմերով B սկալյարով որոշվում է էվկլիդեսյան եռանկյուն այն և միայն այն դեպքում, երբ տեղի ունեն հետևյալ պայմանները.

$$1) c^2 + a^2 - 2B > 0$$

$$2) a^2c^2 - B^2 \geq 0:$$

$$\text{Այդ դեպքում } A = c^2 - B, b = \sqrt{a^2 + c^2 - 2B}, C = a^2 - B:$$

Ապացույց: Հայտնի են եռանկյան a, c, B պարամետրերը: Փորձենք գտնել A, b, C պարամետրերը: Դրա համար (1) համակարգում նշանակենք $A = x, b = y, C = z$:
Լստանանք՝

$$\begin{cases} x = \frac{y^2 + c^2 - a^2}{2} \\ B = \frac{a^2 + c^2 - y^2}{2} \\ z = \frac{a^2 + y^2 - c^2}{2} \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} x = \frac{y^2 + c^2 - a^2}{2} \\ y^2 = a^2 + c^2 - 2B \\ z = \frac{a^2 + y^2 - c^2}{2} \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} x = c^2 - B \\ y = \sqrt{a^2 + c^2 - 2B} \\ z = a^2 - B \end{cases}$$

Որոշելի պարամետրերի համար ստացանք $A = c^2 - B$, $b = \sqrt{a^2 + c^2 - 2B}$, $C = a^2 - B$ արժեքներ:

Այժմ ցույց տանք, որ տեղի ունեն 1) և 2) պայմանները:

1) Նախ ստուգենք 1) պայմանը՝ օգտվելով (2)-ից:

$$A + B > 0, \text{ տեղադրենք } A = c^2 - B$$

$$c^2 - B + B = c^2 > 0$$

$$A + C > 0, \text{ տեղադրենք } C = a^2 - B, A = c^2 - B$$

$$c^2 - B + a^2 - B = a^2 + c^2 - 2B > 0$$

$$B + C > 0, \text{ տեղադրենք } C = a^2 - B$$

$$B + a^2 - B = a^2 > 0:$$

2) Մտնում է ստույգ, որ տեղի ունի 2) պայմանը: Գրա համար (3)-ի մեջ տեղադրենք

$$A = c^2 - B, C = a^2 - B:$$

$$B(c^2 - B) + (c^2 - B)(a^2 - B) + B(a^2 - B) = Bc^2 - B^2 +$$

$$+ a^2c^2 + B^2 - a^2B - c^2B + a^2B - B^2 = a^2c^2 - B^2 \geq 0:$$

$$\text{Այսպիսով } a^2c^2 - B^2 \geq 0:$$

Ինչ պետք էր ապացուցել:

Հանգումն դատադրություններով ապացուցվում են նաև հետևյալ թեորեմները:

Թեորեմ 8: a, c կողմերով և C սկալյարով որոշվում է, էվկլիդեսյան եռանկյուն այն և միայն այն դեպքում, երբ տեղի ունեն հետևյալ պայմանները.

$$1) 2C + c^2 - a^2 > 0$$

$$2) 2a^2C + a^2c^2 - a^4 - C^2 \geq 0:$$

$$\text{Այդ դեպքում, } A = C + c^2 - a^2, b = \sqrt{2C + c^2 - a^2}, B = a^2 - C:$$

Թեորեմ 9: a կողմով և A, B սկալյարներով որոշվում է, էվկլիդեսյան եռանկյուն այն և միայն այն դեպքում, երբ տեղի ունեն հետևյալ պայմանները.

$$1) A + B > 0, A + a^2 - B > 0$$

$$2) Aa^2 + Ba^2 - B^2 \geq 0:$$

$$\text{Այդ դեպքում } b = \sqrt{A - B + a^2}, c = \sqrt{A + B}, C = a^2 - B:$$

Թեորեմ 10: a կողմով և A, C սկալյարներով որոշվում է, էվկլիդեսյան եռանկյուն այն և միայն այն դեպքում, երբ տեղի ունեն հետևյալ պայմանները.

$$1) A + a^2 - C > 0, A + C > 0$$

$$2) Aa^2 + Ca^2 - C^2 \geq 0:$$

$$\text{Այդ դեպքում } b = \sqrt{A + C}, B = a^2 - C, c = \sqrt{A - C + a^2}:$$

Թեորեմ 11: b, c կողմերով և A սկալյարով որոշվում է, էվկլիդեսյան եռանկյուն այն և միայն այն դեպքում, երբ տեղի ունեն հետևյալ պայմանները.

$$1) c^2 + b^2 - 2A > 0$$

$$2) c^2b^2 - A^2 \geq 0:$$

$$\text{Այդ դեպքում } a = \sqrt{b^2 + c^2 - 2A}, B = c^2 - A, C = b^2 - A:$$

Թեորեմ 12: b, c կողմերով և B սկալյարով որոշվում է, էվկլիդեսյան եռանկյուն այն և միայն այն դեպքում, երբ տեղի ունեն հետևյալ պայմանները.

$$1) 2B + b^2 - c^2 > 0$$

$$2) b^2c^2 - c^4 - B^2 + 2Bc^2 \geq 0:$$

$$\text{Այդ դեպքում } a = \sqrt{2B + b^2 - c^2}, A = c^2 - B, C = B + b^2 - c^2:$$

Թեորեմ 13: b, c կողմերով և C սկալյարով որոշվում է, էվկլիդեսյան եռանկյուն այն և միայն այն դեպքում, երբ տեղի ունեն հետևյալ պայմանները.

$$1) 2C + c^2 - b^2 > 0$$

$$2) b^2c^2 + 2b^2C - b^4 - C^2 \geq 0:$$

$$\text{Այդ դեպքում } A = b^2 - C, a = \sqrt{2C + c^2 - b^2}, B = C + c^2 - b^2:$$

Թեորեմ 14: b կողմով և A, B սկալյարներով որոշվում է, էվկլիդեսյան եռանկյուն այն և միայն այն դեպքում, երբ տեղի ունեն հետևյալ պայմանները.

$$1) A + B > 0, b^2 - A + B > 0$$

$$2) Ab^2 - A^2 + Bb^2 \geq 0;$$

$$\text{Այդ դեպքում } a = \sqrt{B - A + b^2}, c = \sqrt{A + B}, C = b^2 - A:$$

Թեորեմ 15: c կողմով և A, C սկալյարներով որոշվում է Լվլլիդյան եռանկյուն այն և միայն այն դեպքում, երբ տեղի ունեն հետևյալ պայմանները.

$$1) A + C > 0, C + c^2 - A > 0$$

$$2) Ac^2 - A^2 + Cc^2 \geq 0;$$

$$\text{Այդ դեպքում } a = \sqrt{c^2 - A + C}, b = \sqrt{A + C}, B = c^2 - A:$$

Թեորեմ 16: b կողմով և B, C սկալյարներով որոշվում է Լվլլիդյան եռանկյուն այն և միայն այն դեպքում, երբ տեղի ունեն հետևյալ պայմանները.

$$1) B + C > 0, B + b^2 - C > 0$$

$$2) Cb^2 - C^2 + Bb^2 \geq 0;$$

$$\text{Այդ դեպքում } a = \sqrt{B + C}, c = \sqrt{b^2 + B - C}, A = b^2 - C:$$

Թեորեմ 17: c կողմով և B, C սկալյարներով որոշվում է Լվլլիդյան եռանկյուն այն և միայն այն դեպքում, երբ տեղի ունեն հետևյալ պայմանները.

$$1) B + C > 0, C + c^2 - B > 0$$

$$2) Bc^2 - B^2 + Cc^2 \geq 0;$$

$$\text{Այդ դեպքում } a = \sqrt{B + C}, A = c^2 - B, b = \sqrt{C + c^2 - B}:$$

(A, B, c) , (a, B, C) , (A, b, C) եռյակներին Լվլլիդյան եռանկյուն հնարավոր չէ համապատասխանեցնել:

Ամփոփում

Աշխատանքում, հետևելով [1–3]–ում առաջարկված արսիոմատիկային և այնտեղ ստացած արդյունքներին, հետազոտվում է եռանկյան լուծման հնարավորությունն առանց դրա անկյունների օգտագործման՝ լինելով միայն սկալյար արտադրյալով առաջացած որոշակի թվերից:

Резюме

Следуя методике, разработанной в [1–3], в работе исследуется возможность разрешимости треугольника без использования углов этого треугольника. Доказывается, что треугольник можно определить исходя из набора чисел, порожденных скалярным произведением.

Գրականություն

1. Grigoryan Yu. Axioms of inhomogeneous geometry //Proc. Of the Conf. Comput.Sci.and Information Technologies -Yerevan, Armenia, September 22-26,2003. p. 130-134(Eng).
2. Григорян Ю.Г. Геометрия арифметических графов.//Кибернетика, 1982, N4, с. 1-4.
3. Григорян Ю.Г. Пространство дискретных геометрий.// Кибернетика и системный анализ, 2006, N5, с. 21 - 32.

ԱրմՀ, մաթեմատիկայի ամբիոն

ՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱՅԻ ՌԵՍՈՒՅՄԱՆ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՌԵԴԱԿՏՈՐՆԵՐԱՆ
ԱՌԱՄԱՋՆԱՀԱՏՈՒՄԵՆԻՆԵՐԸ ԱՐՀՆՍՏԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԴԳՐՈՅՆԵՐՈՒՄ

Ա. Վ. Ընգլարյան

«Մաթեմատիկան այն գիտությունն է, որի շնորհիվ
մարդիկ կառավարում են բնությունը և յրենքը»
Ա. Ն. Կոլոմոզոբով

Մաթեմատիկայի դպրոցական դասընթացի բովանդակության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այն ձևավորում է ռդյ մաթեմատիկան, որպես կիրառական գիտություն և սևուցում գիտության տարրեր բնագավառներ՝ հատկապես բնագիտական առարկաները: Այդ պատճառով սովորողների մոտ պետք է գարգացնել տեսական գիտելիքների կիրառությունն արտադրության, շինարարության և գյուղատնտեսության մեջ:

Րնդհանրապես դպրոցական մաթեմատիկայի ուսուցման ուղիներին է հանդիսանում նրա գործնական ուղղվածությունը:

Դպրոցական մաթեմատիկայի գործնական ուղղվածությունն ասելով պետք է հասկանալ տեսական այն գիտելիքները, բացատրությունները, սահմանումները, թեղծումների ապացուցումները, գրաֆիկների կառուցումները և այլն, որոնցից օգտվելով սովորողները կարողանում են լուծել գործնական բնույթի խնդիրները: Իսկ *գործնական խնդիրներ* մենք կանվանենք այն խնդիրները, որոնք պրակտիկային ենթարծվում են ուսուցման մեջ և լուծվում են մաթեմատիկական ապարատի միջոցով [1]:

Ներկա գործող հանրակրթական միջնակարգ դպրոցի մաթեմատիկայի դասագրքերում և մեթոդական ձեռնարկներում գործնական խնդիրների ուսուցմանը բավարար տեղ է հատկացված և այն ընկած է դասընթացի կառույցի հիմքում [2]: Այսպես հանրահաշվի և երկրաչափության նոր դասագրքերում յուրաքանչյուր թեմայի տակ հատկացված են գործնական բնույթի խնդիրներ՝ կապված միջառարկայական կապերի հետ, սակայն այստեղ նույնպես պետք է, ավելագույն այդ տիպի խնդիրների քանակը:

Այդ դասագրքերում հանրահաշվի և երկրաչափության տեսական կառույցի ստեղծումը ուղեկցվում է նրա գործնական և կիրառական ոլորտների համակարգված ուսումնասիրությամբ [2]:

Մակայն փորձը ցույց է տալիս, որ մեթոդական գրականության մեջ ղեռն և անբավարար է մշակված այդպիսի խնդիրների լուծման ուսուցման մեթոդիկան, և ամբողջապես չի որոշված դրանց տեղն ու դերը ուսուցման համակարգում [1]:

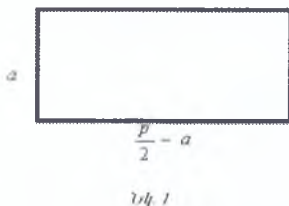
Նկատելով գործնական ուղղվածության միջոցների վրա (դասագրքերի, մեթոդական ուղեկցյցների)՝ դպրոցականները կկարողանան օգտվել անհրաժեշտ մաթեմատիկական թեղծումներից, բանաձևերից գործնական բնույթի խնդիրներ լուծելու ժամանակ: Նրանց մոտ կձևավորվեն անհրաժեշտ կարողություններ՝ ինքնուրույն գործողությունների համար, կկատարեն հաշվումներ, չափումներ, նույնական ձևափոխություններ, գրաֆիկների կառուցումներ և ամենակարևորը՝ կառաջանա սեր առարկայի նկատմամբ:

Մեր կարծիքով հանրակրթական միջնակարգ դպրոցի մաթեմատիկայի դասագրքերում գործնական բնույթի խնդիրներն ավելացումը, որը վերաբերում է ավագ դպրոցի «Հանրահաշիվ և մաթեմատիկական անալիզի տարրեր» դասագրքերին, ավելի կնպաստի արհեստագործական դպրոցներում սովորող աշակերտների մաթեմատիկական գիտելիքների բարձրագույնը:

Այդ խնդիրներն լուծումը սովորողների մոտ կառաջացնի հետաքրքրություն և կօգնի նրանց տեսնել կապը տեսականի և գործնականի միջև: Այդ նպատակով դիտարկենք մի քանի խնդիրներ, որոնք կադրագրանեն վերոհիշյալ շարադրվածը:

Խնդիր 1: Մեկագործ-վերաբաշխողին անհրաժեշտ է կառուցել p պարագիծ ունեցող ուղղանկյունաձև ցանկադաշտ: Ինչպիսի՞ն պետք է լինեն նրա չափսերը, որպեսզի նրա մակերեսը լինի մեծագույնը [3]:

Խնդրի բովանդակության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նրա լուծումը պետք է լինի հետևյալը.

Լուծում: Ուղղանկյան երկարությունը նշանակենք a -ով, իսկ լայնությունը կլինի՝ $\frac{p}{2} - a$ (նկ.1):

Քանի որ սովորողները գիտեն ուղղանկյան մակերեսի հաշվելը, ապա

$$S = a \left(\frac{p}{2} - a \right):$$

Այս խնդիրը լուծելու համար սովորողները կարող են օգտվել միջին թվաբանականի և միջին երկրաչափականի կապից [4]:

$$\frac{a_1 + a_2 + a_3 + \dots + a_n}{n} \geq \sqrt[n]{a_1 a_2 a_3 \dots a_n}, \text{ որտեղ } a_1, a_2, a_3, \dots, a_n \geq 0 \quad (1):$$

(1) անհավասարությունից կստանանք՝

$$S = a \left(\frac{p}{2} - a \right) \leq \frac{a^2 + \left(\frac{p}{2} - a \right)^2}{2} = \frac{a^2 + \frac{p^2}{4} - pa + a^2}{2} = \frac{2a^2 - pa + \frac{p^2}{4}}{2} = a^2 - \frac{p}{2}a + \frac{p^2}{8}:$$

Ուղղանկյան մակերեսը կունենա իր մեծագույն արժեքը, եթե՝

$$a \left(\frac{p}{2} - a \right) = a^2 - \frac{p}{2}a + \frac{p^2}{8}. \quad (2)$$

որտեղից էլ $a = \frac{p}{4}$, իսկ մյուս կողմը կլինի՝ $\frac{p}{2} - \frac{p}{4} = \frac{p}{4}$:

$$\text{Պատ.՝ } \frac{p}{4}, \frac{p}{4}:$$

Խնդիր 2: Ինչպիսի՞ն պետք է լինի S մակերես ունեցող տան պատերի չափսերը, որպեսզի նրա վրա ծախսվի քիչ հումք [3]:

Խնդրի բովանդակության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նրա լուծումը պետք է տարվի այսպես.

Լուծում: Տան երկարությունը նշանակենք a -ով, իսկ լայնությունը կլինի՝ $\frac{S}{a}$:

Պարագիծը հավասար է՝ $p = 2 \left(a + \frac{S}{a} \right)$, որտեղ $a > 0$, $p > 0$, $S > 0$:

Օգտվելով (1) անհավասարությունից, կստանանք՝

$$2 \left(a + \frac{S}{a} \right) \geq 4 \sqrt{a \cdot \frac{S}{a}} = 4\sqrt{S}: \quad (3)$$

Տան համար կծախսվի սինիմալ հուս՝, եթե՝

$$a - \frac{S}{a} = 2\sqrt{S},$$

կամ

$$S - 2a\sqrt{S} + a^2 = 0,$$

$$(\sqrt{S} - a)^2 = 0,$$

$$a = \sqrt{S},$$

իսկ լայնությունը կլինի՝ $\frac{S}{a} = \frac{S}{\sqrt{S}} = \sqrt{S}$:

Տան պատի չափսերը պետք է լինեն $\sqrt{S}$ և $\sqrt{S}$:

Պատ՝ $\sqrt{S}$ և $\sqrt{S}$:

Տարածաչափության դասընթացի կարևոր տեսական և գործնական բնույթի բաժիններից է հանդիսանում «Արժիւնների ծավալներ» թեման:

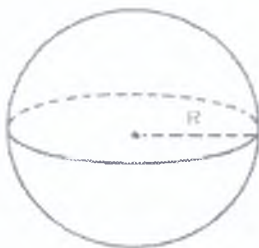
Այն ուսուցանելու համար անհրաժեշտ է, որ աշակերտները բավականին ուսումնասիրած լինեն տարածաչափական մարմինների արսիտմներն ու նրանց հատկությունները: Այդ դասընթացում ծավալի հասկացությունը ներ է մուծվում հարթ պատկերի մակերեսի հասկացությանը համանման:

Հարթաչափության համակարգված դասընթացից հայտնի է, որ յուրաքանչյուր բազմանկյուն ունի մակերես, որը չափվում է մակերեսների չափման համար նախապես ընտրված միավորի միջոցով: Իբրև մակերեսի չափման միավոր սովորաբար վերցվում է այն բառակուսին, որի կողմը հավասար է հատվածների չափման միավորին: Իսկ որպես ծավալների չափման միավոր՝ ընդունվում է այն խորանարդը, որի կողը հավասար է հատվածների չափման միավորին [5]:

Հենվելով վերոհիշյալ տեսական հասկացությունների վրա՝ դիտարկենք ևս 2 գործնական բնույթի խնդիր:

Խնդիր 3: Որքա՞ն կաշի կօգտագործվի 10սմ շառավղով ֆուտբոլի գնդակի երեսքաշի համար (կարերի համար ավելացնել գնդակի մակերևույթի մակերեսի 8%-ը) [5]:

Այս խնդրի բովանդակության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այն կապված է մարմինների մակերևույթների մակերեսները հաշվելու հետ, հետևաբար նրա լուծումը պետք է ընթանա հետևյալ ուղղությամբ:

Նկ. 2

Լուծում: Քանի որ գնդակը ունի գնդի ձև (Նկ.2), ապա խնդիրը լուծելու համար սովորողները կարող են օգտվել գնդային մակերևույթի մակերեսը հաշվելու բանաձևից՝

$$S = 4\pi R^2, \quad (4)$$

որտեղ R -ը նրա շառավղին է: Տեղադրելով R - ի արժեքը (4) - ի մեջ, կստանանք՝

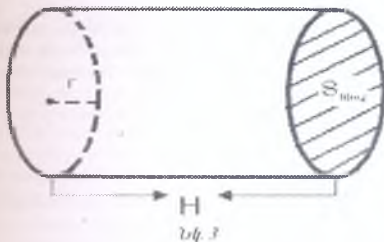
$$S = 400\pi \text{ սմ}^2 :$$

Քանի, որ կարների համար անհրաժեշտ է գնդակի նրբնաչափի համար օգտագործվածի 8%-ը, որը կազմում է 32π սմ², ապա գնդակի համար կօգտագործվի

$$400\pi + 32\pi = 432\pi \text{ սմ}^2 \text{ կաշի:}$$

Պատ՝ 432π սմ²:

Խնդիր 4: Ինչ քանակությամբ (տոննաներով) նավթ է տեղավորվում գլանաձև պահեստամանում (цистерна), որի տրամագիծը 18մ է, բարձրությունը՝ 7մ: Նավթի խտությունը 0.85գ/սմ^3 է [6]:

Լուծում: Նայն անհրաժեշտ է խմանալ, թե քանի սմ³ է տեղավորվում պահեստամանի մեջ, որպեսզի կարողանանք որոշել նրա տարողությունը:

Քանի որ պահեստամանը ունի գլանի ձև (Նկ.3), ապա

$$V_{\text{պ}} = S_{\text{հիմք}} \cdot H,$$

որտեղ $S_{\text{հիմք}}$ -ը պահեստամանի հիմքի մակերեսն է, իսկ H -ը բարձրությունը:

$$S_{\text{հիմք}} = \pi r^2 = 81\pi \text{ մ}^2.$$

$$V_{\text{պ}} = 567\pi \text{ մ}^3$$

Քանի որ խնդիրը մեզանից պահանջվում է պահեստամանի տարողությունը ներկայացնել տոննաներով, ապա $0.85 \text{ գ/սմ}^3 \cdot 0.85\text{տ/մ}^3$:

$$\text{Ուստի՝ } m = 0.85 \cdot V_{\text{պ}} = 0.85 \cdot 567\pi \approx 1513\text{տ:}$$

Պատ՝ 1513տ:

Անք գիտենք, որ տարածաչափության մեջ կետերի, ուղիղների և հարթությունների փոխադարձ դասավորվածության հիմնական հատկությունները արտահայտվում են արսիտմաներով, որոնք էլ սովորողներին հնարավորություն են տալիս ակնառու պատկերացում կազմել իրական աշխարհի մասին:

Խնդիր 5: Որպեսզի ստուգենք աթոռի հարթությունն հարթ է, հյուսն օգտագործում է քանոն: Երկրաչափության տեսանկյունից ինչպե՞ս կարելի է այն բացատրել [6]:

Լուծում: 9-րդ դասարանի երկրաչափության դասընթացի Ա-2-ից հայտնի.

Եթե ուղղի երկու կետերն ընկած են հարթության մեջ, ապա այդ ուղղի բոլոր կետերն նույնպես ընկած են այդ հարթության մեջ [5]:

Այս արսիտով արտահայտված հատկությունը հյուսնին հնարավորություն է ընձեռում ստուգել աթոռի «ուղղագիծ լինելը»: Այդ նպատակով քանոնի եզրը հպում են աթոռի մակերևույթին: Աթոռ աթոռի մակերևույթը հարթ է, ապա քանոնի բոլոր կետերը կիպ կհպվեն աթոռին, իսկ եթե ոչ, նրա և աթոռի միջև տեղ-տեղ կմնա բաց արանքներ:

Գործնական բովանդակությամբ խնդիրների լուծումը հնարավորություն է ընձեռում տեսնել մաթեմատիկայի տարաբնույթ կիրառությունները կյանքի տարբեր ոլորտներում:

Այսպիսով տվյալ հոդվածում դիտարկվեց մաթեմատիկայի գործնական ուղղվածություն հիմնահարցը:

Հիմք ընդունելով վերոհիշյալ տեսական գիտելիքները՝ աշխատանքում դիտարկվեց մի քանի գործնական բնույթի խնդիրներ, որոնք վերաբերում են արտադրության մեջ օգտագործվող մաթեմատիկական օրինաչափություններին: Այդպիսի օրինաչափություններից է հանդիսանում պատկերի մակերեսի մեծագույն արժեքի որոշումը, նվազագույն հումքի օգտագործումը և այլն, այդ բոլոր խնդիրները վերցրված են արհեստագործական դպրոցներում դասավանդվող մաթեմատիկայի դասագրքերից:

Այսպիսով կարելի է գալ հետևյալ եզրակացության.

1) եթե հանրակրթական միջնակարգ դպրոցում մաթեմատիկայի ուսուցման գործընթացում ուսուցիչները աշակերտներին սովորեցնեն լուծել գործնական տիպի խնդիրներ, ապա նրանք ձեռք կբերեն բարձր մակարդակի գիտելիքներ:

2) եթե արհեստագործական դպրոցի մաթեմատիկա դասավանդող ուսուցիչները սովորողներին ուսուցանեն գործնական տիպի խնդիրների լուծումը, ապա սովորողները դրանք կկիրառեն արտադրության, շինարարության, գյուղատնտեսության մեջ և կհասնեն շոշափելի նվաճումների:

Ամփոփում

Աշխատանքում դիտարկված են հանրակրթական միջնակարգ և արհեստագործական դպրոցների մաթեմատիկայի ուսուցման գործնական ուղղվածության մի քանի հարցեր, որոնք կօգնեն մաթեմատիկայի ուսուցիչներին ուսուցանելու գործնական բնույթի խնդիրներ և կբարձրացնեն սովորողների գիտելիքների մակարդակը:

Резюме

В работе рассмотрены некоторые задачи обучения математики практической направленности, которые помогут учителям математики общеобразовательных, а также профтехобразовательных школ в обучении практических задач, что способствует повышению уровня математических знаний и навыков учащихся.

Կրականություն

1. Հ.Վ.Գրիգորյան, Մաթեմատիկայի ուսուցման կիրառական և գործնական ուղղվածությունը, Աստղիկ գրատուն, 2004:
2. Հ.Ս.Միրանյան, Մաթեմատիկայի դասավանդման արդի հիմնահարցերը: Գիտամեթոդական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2002:
3. Г.М.Возняк, В.А.Гусев, Прикладные задачи на экстремумы, М., Просвещение, 1985.
4. Հ.Ս.Միրանյան Հանրահաշիվ 8: Երևան, Հայ Լեդիթ, 1999:
5. Լ.Ս.Աթանասյան և ուրիշներ՝ Արևրաչափություն 9,10 դասագրքեր, Երևան, «Աստղիկ գրատուն», 2001:
6. Л.А.Кудрявцев, Е.Н.Танасва и другие, Из опыта работы преподавателей математики: М., «Высшая школа», 1987.

*ԱրՊՀ, մաթեմատիկայի և բնագիտական առարկաների
դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոն*

ՆՈՐ ՏԵԼԵԿԱՏԻԼԱԿԱՆ ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐԻ ՆԵՐԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆ
ԻՆՖՈՐՄԱՏԻԿԱՅԻ ԳՊՐՈՑԱԿԱՆ ԴԱՍԸՆԹԱՅԻ ՎՐԱ

Ռ.Վ. Ավետիսյան

Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների արագ զարգացումն անընդհատ ստիպում է վերանայելու ինֆորմատիկայի դպրոցական դասընթացը և ճշգրտումներ մտցնել դրա բովանդակության մեջ: Հոդվածում փորձ է արվում քննարկելու «Ալգորիթմացման հիմունքներ» բաժնի հնարավորությունները, օգտագործելով նոր տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ունեցած հաջողությունները: Ինֆորմատիկայի մասնավարժական ֆունկցիաները նախ և առաջ որոշվում են նրա ներդրման յուրահատկությամբ, իսկ աղելի կոնկրետ.

-գիտական աշխարհայացքի հիմունքների ձևավորմամբ,

-մտածելակերպի զարգացմամբ,

-աշակերտների պատրաստմամբ պրակտիկ գործունեության, աշխատանքի, կրթության շարունակության:

Այդ կազմակերպմամբ ինֆորմատիկայի բազային դասընթացի բովանդակությունը՝ նախատեսված կրթության պետական չափանիշներով, իր մեջ ներառում է ներք հիմնական ուղղություններ, որոնք արտացոլում են հանրակրթական նշանակության տեսակետները՝ աշխարհայացքային, ալգորիթմական և գործածական [1]: Ընդ որում ալգորիթմական տեսակետը դիտվում է մտածելակերպի սպեցիֆիկ տեսակների զարգացման ենթատեսքում, որոնք բավարար կերպով չեն զարգանում (կամ էլ ընդհանրապես չեն զարգանում) դպրոցական այլ առարկաների ուսումնասիրման ժամանակ: Նշենք, որ նրբ մաթեմատիկական մեթոդների մեջ որոշակի տեսակ է առանձնացվում, ապա դրա զարգացումն ունի ինքնուրույն, անկախ արժեք: Եվ եթե տվյալ փուլի նպատակն է դաստիարակել կոլտնտրական անհատ, որն ապրում է տեղեկատվական հասարակության պայմաններում, ապա այս նպատակին հասնելու համար մտածելակերպի ցանկացած տեսակի զարգացումը համարվում է կարևոր: Բացի դրանից տեղեկատվական հասարակության պայմաններում երիտասարդ սերնդին կյանքի պատրաստելիս հատուկ ուշադրություն պետք է դարձնել հենց մտածելակերպի ցանկացած զարգացմանը, այլ ոչ թե որոշակի գիտելիքների սահմանափակ հավաքակազմի վերակերտմանը:

Այս կապակցությամբ, ըստ իս, անհրաժեշտ է դպրոցում ալգորիթմացման հիմունքների ուսումնասիրման հիմնական նպատակը համարել ալգորիթմական, կառուցվածքային, աշակերտների տրամաբանական մտածելակերպի, ինչպես նաև մտածելակերպի օպերացիոն տեսակի ձևավորումը, որն ուղղված պետք է լինի որոշակի նպատակադրված խնդրի լավագույն լուծման ընտրությանը: Այս սպեցիֆիկ մտածելակերպի տեսակների զարգացումը մեծ ներդրում է ընդհանուր գիտական աշխարհայացքի և անհատի մտավոր ունակությունների զարգացման գործում: Տվյալ ենթատեսքում մենք գտնում ենք, որ միջնակարգ դպրոցում ալգորիթմացման հիմունքների ուսումնասիրման ընթացքում առաջին հերթին հիմնական ուշադրությունը պետք է դարձնել՝

- ընդհանուր օրինաչափությունների և ալգորիթմացման սկզբունքների բացահայտմանը,
- խնդիրների լուծման հիմնական փուլերում նոր տեղեկատվական տեխնոլոգիաների կիրառմանը,
- նպատակադրված խնդրի իրագործողի ընտրությանը՝ ելնելով այն դատողությունից, որ նա համարվում է որոշակի օբյեկտ՝ իրեն հատուկ առանձնահատկությունների հավաքակազմով, որոնք ճիշտ և էֆեկտիվ օգտագործման համար վերլուծության կարիք ունեն,
- կատարողի գործողությունների ձևայնացված նկարագրման, մեթոդների և միջոցների, ժամանակակից միջոցներով նրանց կազմմանն ու համակարգչի միջոցով իրագործմանը [7]:

Ուսուցիչների, մեթոդիստների, դպրոցական «Ինֆորմատիկա» դասընթացի մասնակավարժական ծրագրային ապահովում մշակողների առջև ծառացած խնդիրներից առաջինը դա դասընթացի ալգորիթմական ուղղության զարգացումն է: Միանգամայն հնարավոր է, որ այս

խնդրի հիմքում, հաշվի չառնելով այն հանգամանքը, որ բաժինը հենց սկզբից մտցվել է դպրոցական ինֆորմատիկայի դասընթացի մեջ, ընկած են վիճարարություններ այս բաժնի բովանդակության և ընդհանրապես դպրոցում դրա ուսումնասիրման նպատակահարմարության վերաբերյալ: Այգորիթմացումը, որպես ինֆորմատիկայի բաժին, ուսումնասիրում է ալգորիթմների ստեղծման ընթացքը, ավանդաբար պատկանում է տեսական ինֆորմատիկային՝ քստ իր հիմնաբար բնույթի: Ընդ որում, դպրոցական ինֆորմատիկայի ուսումնասիրման «գործածական» ստեղծման կողմնակիցները նշում են, որ տվյալ բաժնի գործնական կարևորության բացակայությունը ժամանակակից ծրագրային ապահովման գործում, ազդում է օգտագործողի հմտությունների զարգացման վրա, հնչն էլ նրանց կողմից քննադատության առարկա է դառնում: Նոր տեղեկատվական տեխնոլոգիաների զարգացման հետևանքով հնարավորություն է ստեղծվում «Այգորիթմացման հիմունքներ» բաժնի շրջանակներում տալ ինֆորմատիկայի համագիտական հասկացությունները և փիլաժամանակ կազմավորել ու զարգացնել հմտություններ և կարողություններ, որոնք անհրաժեշտ են օգտագործողին ժամանակակից ծրագրային ապահովման հեն աշխատելիս [2,4], այսինքն հնարավորություն է ստեղծվում «Այգորիթմացման հիմունքներ» բաժինը դարձնել կամուրջ տեսական և գործնական ինֆորմատիկայի միջև: Առաջին քայլերն այդ ուղղությամբ արվել են Ա.Գ. Լուչինդեկիի, Յու.Ա.Պերմինի և Ա.Լ. Միսնովի կողմից «Վոնստրուկտիվ» պարադիգմի արմատավորման վերաբերյալ տեսական ինֆորմատիկայի ուսուցման գործընթացում [3]: Տվյալ պարադիգմի սկզբունքներից մեկն աշակերտների կողմից գիտելիքների ինքնուրույն հայայայումն է, որոնք ձևավորվում են իրական օբյեկտների հետ աշխատելիս: Այս սկզբունքի իրագործումը հիմնվում է ստեղծագործական գործունեության վրա:

Հաշվի առնելով ուսումնական գործընթացում ստեղծագործական ոլորտների կիրառման փորձը, ծրագրավորման ոլորտների հետ աշխատանքը, ինչպես նաև մեթոդական և ուսուցողական հնարավորությունները, որոնք ներկայացվում են նոր տեղեկատվական տեխնոլոգիաներով, փորձնք ձևակերպել մի քանի ոլորտներ, որոնց օգտությամբ, մեր կարծիքով, պիտի ստեղծվի ժամանակակից մոտեցում միջակարգ ուսումնական հաստատություններում ալգորիթմացման հիմունքների ուսուցման համար.

1. Այգորիթմները համարվում են յուրահատուկ տիպի օբյեկտներ և ունեն մաթեմատիկական օբյեկտներին ոչ յուրահատուկ հատկություն, իսկ ավելի կոնկրետ: իմաստային հատկություն, այսինքն «իմաստ ունեն» [5, էջ 13]: Այդ պատճառով մենք համարում ենք, որ ալգորիթմական մտածելակերպի զարգացման վերջնական նպատակը կայանում է նրանում, որ աշակերտներին պետք է աղվորենել առանձնացնել կոնկրետ բովանդակությունը արդեն իսկ գոյություն ունեցող ալգորիթմներում և գտնել իրական խնդրի պարունակությունը նրա լուծման ալգորիթմի կառուցման համար:

Ինչպես վկայում է մարդկության պատմական փորձը, ալգորիթմական մտածելակերպի զարգացումը կախված չէ համակարգչի առկայությունից: Համակարգիչները, ինչպես կապիժն ու գրատախտակը, համարվում են ուսուցման միջոցներ: Սակայն բավականին տարօրինակ կլինի քարոզել համակարգչի օգտագործումը որպես այդ դպրոցական առարկաների ուսուցման միջոց՝ իմանալով, որ համակարգիչն ունի լայն դիզակտիկ հնարավորություններ և զգալիորեն քարծրացնում է ուսուցման պրոցեսի էֆեկտիվությունը, չօգտագործել այն ինֆորմատիկայի ուսուցման ժամանակ: Այդ պատճառով ալգորիթմացման հիմունքների ուսուցման պրոցեսը պետք է ուղղված լինի համակարգչի օգտագործմանը որպես ուսուցման դիզակտիկ միջոց:

2. Այգորիթմացման հիմունքների ուսուցումը շատ ուսուցիչների մոտ զուգակցվում է ալգորիթմական լեզուների յուրացման հետ՝ լինի դա ծրագրավորման լեզուներից մեկը, թե ուսումնական ալգորիթմական լեզու: Ազդարարելով ալգորիթմական մտածելակերպի զարգացումն իբրև նպատակ՝ մեզ անհրաժեշտ են նրան հասնելու միջոցներ: Նրան միջոց է հանդիսանում ծրագրավորումը, որը դիտվում է ոչ թե որպես համակարգիչներով կատարվող ունակություն, այլ որպես «ալգորիթմների կազմման գիտություն» [6]: Հետևելով այս կարծիքին անհրաժեշտ է հիշել, որ ալգորիթմացման նպատակ է համարվում ալգորիթմի ճշտ օբյեկտի բովանդակության որոշումն ու կազմումը, որն էլ բերում է որոշակի խնդրի լուծմանը, այլ ոչ թե կոնկրետ ալգորիթմական լեզվի ուսումնասիրմանը: Ընդ որում չպետք է մոռանալ, որ ալգորիթմական լեզուն, լինի դա ալգորիթմական ուսուցման լեզու, թե որևէ ծրագրավորման քարծրակարգ լեզու, ալգորիթմի պատկերացման բազմաթիվ ձևերից մեկն է: Տվյալ պահին բոլոր ալգորիթմական լեզուներն, որոնք օգտագործվում են դպրոցում, տեքստային լեզուներ են: Այնինչ «...ընդունված է, որ մարդու ուղեղը հիմնականում ուղղված է տեղեղական ընկալիչների վրա և մարդիկ ավելի արագ են ինֆորմացիա ստանում գրաֆիկական պատկերների դիտումից, քան տեքստի ընթերցումից» [6]: Հետևաբար, հաշվի առնելով մարդկային ըմբռնման իմացական առանձնահատկությունները, գալիս ենք կառուցվածքային

այգործիքների օգտագործման նպատակահարմարության մասին եզրահանգմանը: Մյուսն ալտերնատիվը պիտի համապատասխանի համակարգչային տվյալիկայի օգտագործմանը, ընդգրկի հնարավորինս քիչ այգործիքական կառուցվածքներ. իսկ իրագործված կառուցվածքները պիտի ներառվեն համակարգչային համակարգում, ինչն էլ հնարավորություն կընձեռնի յուրացնել դրանք հենց այգործիքների սեփական ընթացքում, այլ ոչ թե հատուկ ձևով: Մյուսն ալտերնատիվն ղեկավարում է կարող է հանդես գալ գոյություն ունեցող գրաֆիկական խնայողիչներից որևիցե մեկը (կամ մի քանիսի համակցությունը) համակարգչային տվյալիկայի օգտագործմանը համապատասխան:

Մինչև վերջին ժամանակներն այգործիքների կազմման ոլորտի նախագծի իրագործումը բավականին իրավիճակային էր համակարգչային տվյալիկայի ստանդարտիվ հնարավորությունների պատճառով: Սակայն վերջին մի քանի տարիների ընթացքում տեղեկատվական արդյունաբերության մեջ ահագին փոփոխություն տեղի ունեցան, որոնք հանգեցրին այնպիսի համակցությունների ներսն գալուն, ինչպիսիք են՝ մուլտիմեդիան և հիպերմեդիան: Այժմ դիտողական այգործիքների կառուցման ճանապարհին (ոչ թե գրելու, այլ կոնկրետ կառուցման) խոչընդոտներ չկան:

Ճեգ նման միջավայրն է, որ պիտի կամուրջ հանդիսանա տնտեսական և գործնական ինֆորմատիկայի միջև: Տեղեկատվական տվյալիկայիների գաղափարն հետ մեկտեղ ծրագրային միջոցներն ավելի հասարակ ու մատչելի են դառնում օգտագործման ժամանակ և «ավելի մոտ» օգտագործողին: Դա վերաբերում է նաև ծրագրավորման միջոցներին: «Այժմ շուկա են ներմուծվում ծրագրերի փաթեթներ, որոնք հնարավորություն են ընձեռնում անհատական համակարգչի էկրանի վրա կառուցվածքների սխեմաները պատկերել, ինչպես նաև «խաղալ» դրանցով ծրագրերի կազմման պրոցեսում: Այս ուղղությունը կցարգանա...» [3, էջ 273]: «Զարծր մակարդակի լեզուներ նախագծող մասնագետին կմեղմեն ծրագրավորման լեզվով վերագրական կառուցվածքների անմիջական թարգմանությամբ» [3, էջ 268]: Այսօր ծրագրավորման հումքի շուկայում լայնորեն ներկայացված են միջոցներ, որոնք պահպանում են տնտեսական ծրագրավորման տեխնոլոգիան: Դրանցից են տնտեսական ծրագրավորման ոլորտները (օրինակ՝ Delphi, Visual Basic, C Builder, Visual C) և բազմամիջոց կիրառում ստեղծելու համար մուլտիմեդիական միջոցները (Macromedia Autoware, Formula Graphics Multimedia System): Այս համակարգերը հիմնավորություն են ընձեռնում ստեղծել կիրառական ծրագրեր: «Ծրագրավորման լեզուների բարդացմանը գույքացաք կենչուտպելի ծրագրերի կառուցվածքների կողավորումը, քանի որ էլեմենտար բաղադրիչներն ավելի զարգացած կդառնան: Իրականում որոշ գաժր մակարդակի էլեմենտար բաղադրիչներն ընդմիջում կանհետանան, որոնք մենք այսօր պիտի պատկերենք մեր ծրագրերի կառուցվածքներում»: Հետևաբար կարելի է եզրահանգել, որ սովորական օգտագործողն իր կործնելուության համար կարող է ստեղծել անհրաժեշտ ծրագիր, տնտեսական ծրագրավորման օգնությամբ առանց ծրագրավորման լեզուների խորն իմացության: Դրան կարելի է հասնել գաժր մակարդակի համակարգչի, ռեսուրսներով բավարարվի էլեմենտար գործողություններ իրականացնելով և բովանդակալից բլոկների մեջ դրանք առանձնացնելով:

Մշակելով վերոհիշյալից՝ կարելի է կատարել մի շարք ենթադրություններ, որոնք, մեր կարծիքով, պետք է բավարարեն այգործիքական տնտեսական միջավայրի կազմմանը:

1. Ոլորտը պետք է զարգացի ժամանակակից ամենահայտնի գործառնական համակարգերի գործածմամբ: Այն հնարավորություն կընձեռնի ուսումնասիրել այգործիքացման հիմունքները օգտագործելով նշանակալից քանակությամբ համակարգչային տվյալիկա, որոնցով ապահովված են միջակարգ դպրոցները:

2. Ոլորտը պետք է լինի մշակված ընդհանուր չափանիշների պահպանմամբ ժամանակակից ծրագրավորման հումքի համար: Այն հարմարավետություն ու հեշտություն կապահովի ոլորտի կառավարման էլեմենտների հետ աշխատելիս՝ մեջու, գործիքային վահանակ և այլն, և հնարավորություն կտա ամբողջով օգտագործողի հիմնական հմտությունները ծրագրավորման միջոցների հետ աշխատելիս:

3. Ոլորտը պիտի հասարակ ու հզոր լինի: Ոլորտի օգտագործման և յուրացման հեշտությունը լայն դասի այգործիքների կազմման հնարավորությունն է՝ օգտագործելով ներկա պահին բոլոր մատչելի բազմամիջոց կիրառման համակարգիչների ռեսուրսները:

4. Այգործիքների ներկայացման համար անհրաժեշտ է ընտրել մի ձև, որը կբավարարի ներկա հիմնական չափանիշներին՝ լինել տնտեսի և օգտագործողի համար հասկանալի, լինել հարմար օպերացիան համակարգի գրաֆիկական թաղանթում աշխատանքի իրականացման համար: Ընացի դրանից ներկայացման ձևը պիտի հնարավորիս մոտ լինի այգործիքի բովանդակությանը, այլ ոչ թե այգործիքական կառուցվածքի շարահյուսությանը, որն օգտագործվում է այդ ներկայացման մեջ:

5. Այն մեթոդներն, որոնց օգնությամբ կազմվում են այգորիթմները, պիտի հիմնված լինեն ծրագրային ապահովման մեթոդների, ժամանակակից մշակման միջոցների օգնությամբ վրա, որոնց հիմքում ընկած է ներակայությունն ու գործառնական մոտեցումը: Մեր կարծիքով, դա հնարավորություն կտա աշակերտներին անհրաժեշտության դեպքում, օրինակ՝ ինֆորմատիկայի թեմուտով դասարաններում ժամանակակից ծրագրավորման հիմունքներն ուսումնասիրման դեպքում, շուտ յուրացնել տեղադրված ծրագրավորման տեխնոլոգիան:

6. Հիմնական խնդիրներից մեկն էլ համարվում է լայն ոլորտի ստեղծումը, որն ուղղված է լուծվող խնդրի իմաստային բովանդակության առանձնացմանը, այլ ոչ թե այգորիթմական կառուցվածքի կոնկրետ ներկայացման ուսումնասիրմանը: «Չալած, որ յուրաքանչյուր նոր այգորիթմի մշակում պահանջում է յուրօրինակ մոտեցում, սակայն գոյություն ունեն նման գործունեությանը հատուկ որոշակի ընդհանուր նշանակներ և փուլեր» [4, էջ 33]: Այդ պատճառով ոլորտում պիտի իրագործվի այգորիթմական կառուցվածքների միասնությունը, որոնք պարունակվում են ցանկացած այգորիթմներում, այլ ոչ միայն որոշակի դասի այգորիթմներում: Նման միասնականացված կառուցվածքներում նպատակահարմար է օգտագործել հետևյալ տիպի ստանդարտ այգորիթմական կառուցվածքներ՝ ընթացք, ճյուղավորում, կրկնություն և ենթաձևերի կաշի:

7. Գործողություններ, որոնք վերաբերում են որոշակի խնդրի լուծմանը, պիտի լինեն որոշակի իմաստային բովանդակությամբ և կազմավորվեն որպես առանձին բլոկ (ենթաձևեր): Օրինակ, եթե անհրաժեշտ է, միացնել որևէ ծայնային ֆայլ, ապա այդ կառուցվածքի իմաստը պետք է հետևյալ կերպ լինի. «միացնել որոշակի անունով ծայնային ֆայլ»:

8. Ոլորտում այգորիթմի կառուցվածքը պետք է ներկայացված լինի գրաֆիկական տեսքով որոշակի «գրաֆիկական» շարահյուսության օգնությամբ: Դրա հետ մեկտեղ նույնությունների նշանակման, գրաֆիկա-տեսողական օբյեկտների մեթոդների թվարկման համար հնարավոր է օգտագործել տեքստային շարահյուսություն: Նման տեսակի շարահյուսությունը չի կարելի լրիվաբար «վերացնել», քանի որ այն արտաքին է, համարվում այգորիթմական հասկացության նկատմամբ: Սակայն նման «արտաքին» շարահյուսությունը հիմնված է այն հասկացությունների վրա, որոնք հայտնի են աշակերտներին դպրոցական այլ առարկաների ուսումնասիրություններից, և դրա կիրառումը չպիտի դժվարություններ առաջացնի:

9. Ոլորտում օգտագործողին պիտի հնարավորություն ընձեռնվի ազատ կերպով փոխել տեքստային պայմանաշանների շարահյուսությունը (այնտեղ, որտեղ դա նպատակահարմար է): Օրինակ՝ փոխել թվաբանության գումարման «+» նշանը մեկ ուրիշով հազիվ թե հնարավոր լինի պարզության և միասնականության տեսակետից, իսկ անհա պայմանաշանի տողում համանման գործողության համար անվանում ընտրել. «մարքել» կամ «ջնջել» (delete) - ելնելով օգտագործողի գաղափարներից:

10. Ինչպես հայտնի է յուրաքանչյուր այգորիթմ աշխատում է տվյալների որոշակի հավաքագրմամբ, որոնք մշակվում են որոշ մեթոդների օգնությամբ: Ըստ էության այգորիթմը մուտք գործող տվյալների փոխակերպում է ելնող տվյալների: Այդ պատճառով անհրաժեշտ է նախատեսել քաջահայտ սահմանափակում տվյալների և դրանց մշակման մեթոդների միջև: Մա չի հակառակ ընթացակարգային ծրագրավորման պարադիգմին: Բավական է, միայն հիշել Ն.Վիլիսոնի հայտնի «բանաձևը»՝ «այգորիթմ + տվյալներ = ծրագիր»: Միևնույն ժամանակ տվյալները տրամաբանորեն դարձնել խիստ տիպականացված ըստ ժամանակակից ծրագրավորման լեզուների օրենքների պահանջի, և դրանք առանձին տեղավորել, օրինակ՝ ադյուսակի ձևով, որոնց ներթափանցումը կարելի է արագ ստանալ այգորիթմի կազմման ցանկացած պահի:

11. Ոլորտը պիտի պահպանի կառուցվածքային ու նախապատկերային տեսողականությունը: Կառուցվածքային տեսողականության տակ կհասկանանք ծրագրի տրամաբանական կառուցվածքի ներկայացումը, որը մշակվում է գրաֆիկական օբյեկտների համակարգի տեսքով, իսկ նախապատկերայինի տակ՝ գրաֆիկական ինտերֆեյսի որոշակի նախապատկերների մշակումը, որոնց նախօրինակները կփոխադրեն իրար հետ ծրագրի իրագործման ժամանակ: Նախապատկեր կարող է լինել տարատեսակը, կրանը, պատուհանը և այլն: Բավականին ճիշտ կլինի նախապատկերային տեսողականության օժանդակություն ունենալը, օրինակ՝ էկրան ինֆորմացիան տեսնելու համար: Դա կհեշտացնի աշխատանքը ոլորտում (ավելից աշխատանքը գործնականում կհանգեցնի «մկնիկով» հարկավոր օբյեկտների քայմանը) և կնպաստի ժամանակակից ծրագրավորման միջոցների հետ աշխատելու կարողությունների և հմտությունների ձևավորմանը, որտեղ տեսողականության նախապատկերային ձևը, որպես գրաֆիկական ինտերֆեյսի մշակման միջոց, համարվում է հիմնականներից մեկը: Վերոհիշյալ պահանջները վերաբերում են այգորիթմների տեսողական

կազմման ոլորտին, որը համարվում է ուսումնա-մեթոդական ապահովման «Ալգորիթմացման հիմունքներ» բաժնի հիմնական բաղկացուցիչ մասը: Բացի դրանից պետք է խնդիրների և վարժությունների համակարգ սշակել ոլորտի համար՝ հաշվի առնելով նոր մոտեցումը, ինչպես նաև հենվելով ալգորիթմացման հիմունքների վրա, սշակել մեթոդական ձեռնարկ, ցանկայի է սշակել ֆակուլտետով կուրս «Տեսողական ծրագրավորման հիմունքներ» անվանումով: Այդ կուրսը կարելի է ներդնել ինֆորմատիկայի և մաթեմատիկայի խորացված ուսումնասիրման սիսեակարգ ուսումնական հաստատություններում, ինչպես նաև սովորական դպրոցներում, որոնք ունեն անհրաժեշտ համակարգչային տեխնիկա և որտեղ ուսուցիչներն ունեն համապատասխան որակավորում: Ավելի մանրացնին ինֆորմացիա նախագծի մասին, որի անուն է VisuAI (Visual Algorithm Language) կարելի է գտնել աշխատանք [6]-ում:

Մեր կարծիքով, ալգորիթմացման հիմունքների ուսուցումը պետք է ուղղված լինի հենց ալգորիթմական մտածելակերպի զարգացման վրա, այլ ոչ թե ծրագրավորման որոշակի լեզվի ուսումնասիրման վրա: «...չնայած, որ ծրագրավորողի դերը, ինչպես ամեն ինչ այս աշխարհում, փոփոխվում է, ժամանակակից ծրագրավորման գիտելիքները դեռևս նրկայր ժամանակ անհրաժեշտ կլինեն: Ծրագրավորման աշխատանքների որոշ տեսակներ բացահայտորեն փոփոխման կենթարկվեն, բայց շատ տեսակներ էլ իրենց էությունը կմնան անփոփոխ: Ծրագրային գործիքակազմը բավականին կբարելավվի, սակայն տրամաբանության ըմբռնման հիմնական վարպետությունն ու համակարգերի կազմման սկզբունքները միշտ էլ մեծ աղծեր կունենան» [3, էջ 272]:

Ծրագրավորումը եղել է և կմնա որպես արվեստ, սակայն ոչ բոլորը կկարողանան լրիվությամբ տիրապետել դրան: Իմիջիայլոց, չի էլ պահանջվում: Սակայն ծրագրավորման հիմունքներին տիրապետելը խորոր 1. ամենքին, ծրագրի տեսողական կազմման սահմաններում, որոնք մարդու մասնագիտական գործունեությանը վերաբերող խնդիրներ են լուծում:

Ամփոփում

Ալգորիթմացման հիմունքների ուսուցումը պետք է, ուղղված լինի ալգորիթմական մտածելակերպի զարգացման վրա, այլ ոչ թե ծրագրավորման որոշակի լեզվի ուսումնասիրման վրա, որին կրնդառաջի տեղեկատվական տեխնոլոգիաների արագ զարգացումը:

Резюме

Обучение алгоритмическим основам должно быть направлено на развитие алгоритмического мышления, а не на изучение определенного языка программирования, чему будет способствовать быстрое развитие информационных технологий.

Գրականություն

1. Проект федерального компонента государственного образовательного стандарта начального общего, основного общего и среднего (полного) образования. Образовательная область «Информатика», //Информатика и образование, 1997, - №1, -С.3-11.
2. Кинг Д. Создание эффективного программного обеспечения: Пер. С англ.-М.: Мир, 1991,-288с.
3. Власов В. К., Королев Л. Н., Сотников А. Н. Элементы информатики.-М.: Наука, 1988,-320с.
4. Успенский В. А., Семенов А. Л. Теория алгоритмов: основные открытия и приложения.-М.: Наука, 1987,-288с.
5. Зайдельман Я. Н., Самовольнова Л. Е., Лебедев Г. В. Три кита школьной информатики. Информатика и образование, 1994.
6. Вельбицкий И.В., Ковалев А.А., Лизенко С.Л. Графический интерфейс представления алгоритмов и программ // УсиМ, 1988, - №4,-С.42-47.
7. «Ինֆորմատիկա-9» դպրոցական դասագիրք:

ԱրՊՀ, կիրառական մաթեմատիկայի և ինֆորմատիկայի ամբիոն

О СМЕШАННОЙ КРАЕВОЙ ЗАДАЧЕ ДЛЯ АНИЗОТРОПНОЙ ГЕОМЕТРИЧЕСКИ НЕЛИНЕЙНОЙ ТЕРМОУПРУГОЙ ПОЛОСЫ

А.Б. Товмасын

Из геометрически нелинейных уравнений теории упругости асимптотическим методом выведены уравнения, описывающие внутреннее напряженно-деформированное состояние термоупругой полосы и найдены решения этих уравнений: Решена смешанная плоская задача для полосы-балки на нижней кромке которой заданы значения касательного напряжения и нормального компонента вектора перемещения, а на верхней продольной стороне заданы значения напряжений.

1. Классические статические краевые задачи полос, пластин и оболочек асимптотическим методом решены в [1,2]. Асимптотический метод использован для решения второй и смешанных краевых задач в линейной постановке в [2,3,4]. Первая краевая задача для анизотропного однослойного и двухслойного прямоугольников-полос, а также для ортотропной пластинки по геометрически нелинейной теории упругости решена в [5-7]. В работе [8] решен класс смешанных краевых задач для анизотропной полосы-балки по геометрически нелинейной теории упругости.

Требуется найти решение плоской задачи термоупругости анизотропного тела в области $\Omega = \{(x, y): x \in [0, l], |y| \leq h, h \ll l\}$, на продольных сторонах $y = \pm h$ заданы условия.

$$v(-h) = \varepsilon^3 v(x), \sigma_{xy}(-h) = \varepsilon^4 \sigma_{xy}^+(x) \quad \left(\varepsilon = \frac{h}{l} \right) \quad (1.1)$$

$$\sigma_{xy}(h) = \varepsilon^4 \sigma_{xy}^-(x), \sigma_y(h) = \varepsilon^4 \sigma_y^-(x) \quad (1.2)$$

На полосу действуют заданные объемные силы с компонентами $F_x(x, y), F_y(x, y)$ и температурные воздействия. Изменение температурного поля $\Theta(x, y) = T - T_0$ считается известной, т.е. рассматривается несвязанная задача термоупругости, что вполне приемлемо в статических задачах. На торцах $x = 0, l$ будем считать, что заданы статические или смешанные краевые условия теории упругости. В плоскости полосы анизотропия самая общая.

В нелинейных уравнениях [9,10] плоской задачи упругого анизотропного тела перейдем к безразмерным переменным $\xi = x/l, \zeta = y/h$ и перемещениям $U = u/l, V = v/l$. В результате получим сингулярно-возмущенную малым параметром систему. Решение сформулированной выше краевой задачи складывается из внутреннего и типа пограничного слоя слагаемых.

Решение внутренней задачи отыскивается в виде рядов по степеням малого параметра [1-7]

$$Q = \varepsilon^q \sum_{s=0}^S \varepsilon^s Q^{(s)} \quad (1.3)$$

где Q -любое из напряжений или безразмерных перемещений, s -число приближений. Непротиворечивые значения q подбираются следующим образом:

$$q = 3 \text{ для } \sigma_x, \sigma_y, U, V, \quad q = 4 \text{ для } \sigma_{xy} \quad (1.4)$$

Эта асимптотика по сути не отличается от той, что применялась для решения той же задачи в линейной теории упругости [4], однако чтобы получить итерационный процесс, асимптотический

ряд (1.3) необходимо начинать с положительных степеней малого параметра. Асимптотике (1.4) соответствует выбор представлений (1.1), (1.2). Значения q в (1.4) получаются из соответствующих значений из линейной задачи [4], следующим образом: $q_{\text{нел}} = q_{\text{лин}} + 4$.

Вклад объемных сил и температурных воздействий в общее напряженное состояние будет соизмерим с выделом поверхностных сил, т.е. соответствующие слагаемые будут входить в уравнения исходного приближения, если

$$F_x = l^{-1} \varepsilon^3 \sum_{s=0}^S \varepsilon^{(s)} F_x^{(s)}, F_y = l^{-1} \varepsilon^2 \sum_{s=0}^S \varepsilon^{(s)} F_y^{(s)}, \Theta = \varepsilon^3 \sum_{s=0}^S \varepsilon^{(s)} \Theta^{(s)} \quad (1.5)$$

В противном случае соответствующие величины войдут в уравнения для последующих приближений и в зависимости от принятой точности, возможно пренебрежения некоторыми из них.

Подставив (1.3) с учетом (1.4), (1.5) в преобразованные уравнения теории упругости и приравнявая в каждом уравнении коэффициенты при одинаковых степенях ε , для определения $Q^{(s)}$ получим систему:

$$\begin{aligned} \frac{\partial \sigma_x^{(s)}}{\partial \xi} + \frac{\partial \sigma_{xy}^{(s)}}{\partial \zeta} + F_x^{(s)} + \sigma_1^{*(s)} &= 0 \\ \frac{\partial \sigma_{xy}^{(s)}}{\partial \xi} + \frac{\partial \sigma_y^{(s)}}{\partial \zeta} + F_y^{(s)} + \sigma_2^{*(s)} &= 0 \\ \frac{\partial U^{(s)}}{\partial \xi} &= a_{11} \sigma_x^{(s)} + a_{12} \sigma_y^{(s)} + a_{16} \sigma_{xy}^{(s)} - U_{\xi}^{(s-3)} - V_{\xi}^{(s-3)} + \alpha_{11} \Theta^{(s)} \\ \frac{\partial V^{(s)}}{\partial \xi} &= a_{12} \sigma_x^{(s-1)} + a_{22} \sigma_y^{(s-1)} + a_{26} \sigma_{xy}^{(s-2)} - U_{\xi}^{(s-3)} - V_{\xi}^{(s-3)} + \alpha_{22} \Theta^{(s-1)} \\ \frac{\partial U^{(s)}}{\partial \zeta} + \frac{\partial V^{(s-1)}}{\partial \xi} &= a_{16} \sigma_x^{(s-1)} + a_{26} \sigma_y^{(s-1)} + a_{66} \sigma_{xy}^{(s-2)} - U_{\xi}^{(s-3)} - V_{\xi}^{(s-3)} + \alpha_{12} \Theta^{(s-1)} \end{aligned} \quad (1.6)$$

$$\sigma_1^{*(s)} = \sigma_{11}^{(s-1)} + \sigma_{12}^{(s-1)}, \quad \sigma_2^{*(s)} = \sigma_{21}^{(s-1)} + \sigma_{22}^{(s-1)}.$$

$$\sigma_{11}^{(s)} = \sum_{i=1}^s \left(\frac{\partial^2 U^{(i)}}{\partial \xi^2} \sigma_y^{(s-i)} + \frac{\partial U^{(i)}}{\partial \zeta} \frac{\partial \sigma_y^{(s-i)}}{\partial \zeta} \right) \quad (1.2: x, y, \xi, \zeta: U, V)$$

$$\sigma_{12}^{(s)} = \sum_{i=1}^s \left(\frac{\partial^2 U^{(i)}}{\partial \xi^2} \sigma_x^{(s-i)} + \frac{\partial U^{(i)}}{\partial \xi} \frac{\partial \sigma_x^{(s-i)}}{\partial \xi} + \frac{\partial U^{(i)}}{\partial \xi} \frac{\partial \sigma_{xy}^{(s-i)}}{\partial \xi} + \frac{\partial U^{(i)}}{\partial \zeta} \frac{\partial \sigma_{xy}^{(s-i)}}{\partial \xi} + 2 \frac{\partial^2 U^{(i)}}{\partial \xi \partial \zeta} \sigma_{xy}^{(s-i)} \right)$$

$$\begin{aligned} U_{\xi}^{(s)} &= \frac{1}{2} \sum_{i=1}^s \frac{\partial U^{(i)}}{\partial \xi} \frac{\partial U^{(s-i)}}{\partial \xi} \quad (U, V) \\ U_{\xi}^{(s)} &= \frac{1}{2} \sum_{i=1}^s \frac{\partial U^{(i)}}{\partial \xi} \frac{\partial U^{(s-i)}}{\partial \xi} \quad (U, V) \\ U_{\xi\xi}^{(s)} &= \frac{1}{2} \sum_{i=1}^s \frac{\partial U^{(i)}}{\partial \xi} \frac{\partial U^{(s-i)}}{\partial \xi} \quad (U, V) \end{aligned} \quad (1.7)$$

Решив систему (1.6), получим

$$\begin{aligned}
V^{(s)} &= v^{(s)}(\xi) + v^{*(s)}(\xi, \zeta) \\
U^{(s)} &= u^{(s)}(\xi) + u^{*(s)}(\xi, \zeta) \\
\sigma_y^{(s)} &= \sigma_{y0}^{(s)}(\xi) + \sigma_y^{*(s)}(\xi, \zeta) \\
\sigma_x^{(s)} &= \frac{1}{a_{11}} \frac{du^{(s)}}{d\xi} - \frac{a_{12}}{a_{11}} \sigma_{xy0}^{(s)}(\xi) + \sigma_x^{*(s)}(\xi, \zeta) \\
\sigma_{xy}^{(s)} &= -\frac{1}{a_{11}} \frac{d^2 u^{(s)}}{d\xi^2} \zeta + \frac{a_{12}}{a_{11}} \frac{d\sigma_{xy0}^{(s)}}{d\xi} \zeta + \sigma_{xy0}^{(s)}(\xi) + \sigma_{xy}^{*(s)}(\xi, \zeta)
\end{aligned} \tag{1.8}$$

где величины со звездочками для каждого приближения s известны функции от ξ, ζ , если определены величины предыдущих приближений. Они определяются по рекуррентным формулам:

$$\begin{aligned}
v^{*(s)} &= \int_0^\zeta (a_{12} \sigma_x^{(s-1)} + a_{22} \sigma_{yx}^{(s-1)} + a_{20} \sigma_{yx}^{(s-2)} + \alpha_{22} \Theta^{(s-1)}) d\zeta - \int_0^\zeta (U_\zeta^{(s-2)} + V_\zeta^{(s-2)}) d\zeta \\
u^{*(s)} &= \int_0^\zeta \left(a_{10} \sigma_x^{(s-1)} + a_{20} \sigma_{yx}^{(s-1)} + a_{00} \sigma_{yx}^{(s-2)} + \alpha_{12} \Theta^{(s-1)} - \frac{\partial U^{(s-1)}}{\partial \zeta} \right) d\zeta - \int_0^\zeta (U_{\zeta\zeta}^{(s-3)} + V_{\zeta\zeta}^{(s-3)}) d\zeta \\
\sigma_y^{*(s)} &= - \int_0^\zeta \left(\frac{\partial \sigma_{xy}^{(s-1)}}{\partial \xi} + F_y^{(s)} + \sigma_y^{*(s-1)} \right) d\zeta \\
\sigma_{xy}^{*(s)} &= - \int_0^\zeta \left(\frac{\partial \sigma_x^{(s-1)}}{\partial \xi} + F_{xy}^{(s)} + \sigma_{xy}^{*(s-1)} \right) d\zeta \\
\sigma_x^{*(s)} &= \frac{1}{a_{11}} \left(\frac{\partial u^{*(s)}}{\partial \xi} - a_{12} \sigma_y^{*(s)} - a_{10} \sigma_{yx}^{(s-1)} - \alpha_{11} \Theta^{(s)} \right) + \frac{1}{a_{11}} (U_\zeta^{(s-3)} + V_\zeta^{(s-3)})
\end{aligned} \tag{1.9}$$

Решение (1.8) содержит четыре произвольные функции интегрирования $\sigma_{xy0}^{(s)}, \sigma_{y0}^{(s)}, u^{(s)}, v^{(s)}$, которые определяются после удовлетворения условиям (1.1)-(1.2). Удовлетворив этим условиям получим:

$$\begin{aligned}
v^{(s)}(\xi) &= I^{-1} v^{(s)} - v^{*(s)}(\xi, -1) \\
\sigma_{y0}^{(s)} &= \sigma_y^{-(s)} - \sigma_y^{*(s)}(\xi, 1) \\
\sigma_{xy0}^{(s)} &= \frac{1}{2} [\sigma_{xy}^{-(s)} + \sigma_{xy}^{-(s)} - \sigma_{xy}^{*(s)}(\xi, -1) - \sigma_{xy}^{*(s)}(\xi, 1)]
\end{aligned} \tag{1.10}$$

а также уравнение

$$\frac{1}{a_{11}} \frac{d^2 u^{(s)}}{d\xi^2} = R^{(s)} \tag{1.11}$$

для определения перемещения $u^{(s)}$. Здесь

$$\begin{aligned}
R^{(s)} &= \frac{1}{2} (\sigma_{xy}^{-(s)} - \sigma_{xy}^{-(s)}) - \frac{1}{2} (\sigma_{xy}^{*(s)}(\xi, -1) - \sigma_{xy}^{*(s)}(\xi, 1)) + \frac{a_{12}}{a_{11}} \left(\frac{d\sigma_y^{*(s)}}{d\xi} - \frac{d\sigma_{xy}^{*(s)}}{d\xi} \right) \\
\sigma_{xy}^{-(0)} &= \sigma_{xy}^{-(0)}, \quad \sigma_y^{-(0)} = \sigma_y^{-(0)}, \quad v^{-(0)} = v \\
\sigma_{xy}^{-(s)} &= \sigma_y^{-(s)}, \quad v^{-(s)} = 0, \quad s > 0
\end{aligned} \tag{1.12}$$

Таким образом, формулами (1.3), (1.4), (1.8)-(1.12) полностью определяются величины внутреннего напряженно-деформированного состояния. Отметим, что решение (1.8)-(1.12) в исходном приближении совпадает с решением той же задачи в линейной постановке [4]. Оно

содержит две произвольные постоянные, которые должны быть определены из условий $x = 0, l$. Если ограничиться только решением внутренней задачи, эти условия могут быть удовлетворены лишь интегрально.

Ամփոփում

Ասիմպտոտիկ ինտեգրման մեթոդով առաձգականության տեսության ոչ գծային հավասարումներից դուրս են բերված ջերմաառաձգական շերտի ներքին լարվածա-դեֆորմացիոն վիճակը նկարագրող հավասարումներ և գտնված են այդ հավասարումների լուծումները: Շերտ-տողանկյան համար լուծված է խառը խնդիր, երբ նրա երկայնական կողմերից մեկի վրա տրված են շոշափող լարման և տեղափոխության վեկտորի նորմալ բաղադրիչի արժեքները, իսկ մյուս երկայնական կողմի վրա՝ լարումների արժեքները: Ստացված լուծումը սկզբնական մոտափորոքյալը համընկնում է նույն խնդրի գծային դրվածքով լուծման հետ:

Резюме

Методом асимптотического интегрирования из геометрически нелинейных уравнений теории упругости выведены уравнения, описывающие внутреннее напряженно-деформированное состояние термоупругой полосы и найдены решения этих уравнений. Решена смешанная задача для полосы-балки, на нижней кромке которой заданы значения касательного напряжения и нормального компонента вектора перемещения, а на верхней продольной стороне заданы значения напряжений. Найденное решение в исходном приближении совпадает с решением той же задачи в линейной постановке.

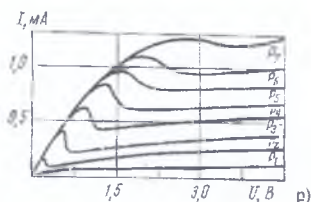
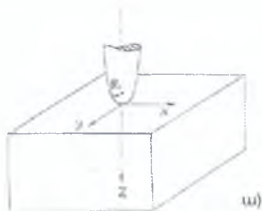
Լիտերատուրա

1. Гольдсвейзер А.Л. Теория тонких оболочек. М., 1976.
2. Агаловян Л.А. Асимптотическая теория анизотропных пластин и оболочек. М.: Наука, 1997.
3. Агаловян Л.А., Геворкян Р.С. Неклассические краевые задачи анизотропных слоистых балок, пластин и оболочек. Ер.: Издательство "Титутюн" НАН РА, 2005. 468с.
4. Агаловян Л.А., Товмасыан А.Б. О смешанной краевой задаче для ортотропной термоупругой полосы. // ДАН Армении. 1991, т. 92, N 2, С.76-81.
5. Агаловян Л.А., Хачатрян А.М. К решению первой краевой задачи для анизотропной полосы на основе геометрически нелинейной теории упругости. // Изв. Северо-Кавказского центра высшей школы. Сер. естесг. Наук. 2001. Спецвыпуск. С. 16-18.
6. Хачатрян А.М. К решению первой краевой задачи для анизотропной двухслойной полосы на основе геометрически нелинейной теории упругости. // В сб. "Оптимальное управление, устойчивость и прочность механических систем". Ер.: 2002. С. 213-218.
7. Хачатрян А.М., Товмасыан А.Б. К решению первой краевой задачи для ортотропной пластинки на основе геометрически нелинейной теории упругости. // Ученые Записки АргУ. 2004, N1 (8), С.15-20.
8. Хачатрян А.М., Товмасыан А.Б. Смешанные краевые задачи для однослойной анизотропной полосы-балки по геометрически нелинейной теории упругости. // Труды V Межд. конф. "Проблемы динамики взаимодействия деформируемых сред". 1-7 октября, Горис. 2005г. Ер.: Изд. "Титутюн" НАН РА, 2005. С. 325-329.
9. Новожилов В.В. Основы нелинейной теории упругости. Л.-М.ОГНЗ. 1948.
10. Черных К.Ф., Литвиненкова З.Н. Теория больших упругих деформаций. Л.: Изд. ЛГУ. 1988.

N – ՏՆՂԱՄԱՍՈՎ ՕՖՏՎԱԾ ԳԵՐՄԱՆԻՈՒՄԱՅԻՆ ԿԵՏԱՅԻՆ ԴԻՈԴԻ
ՈՒՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

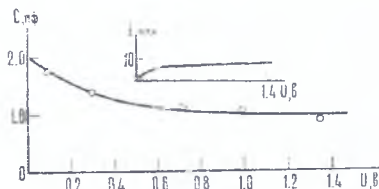
Մ.Վ. Մինասյան

Մետաղ-կիսահաղորդիչ տիպի դիոդների հետ աշխատելիս հետազոտողները հանդիպել են հազցման հոսանքի աննախադեպ բարձր թնճազգայունություն ապահովող մի տարբերակի, որի իրականացմանն ու հետազոտմանն են վերաբերում մասնավորապես [1÷4] աշխատանքները: Այդ դիոդի կառուցվածքում ապահովում են, օրինակ, մետաղական կարծր սալի հնարավորին ողորկ մակերևույթի և Ge-ի միաբյուրեղի սեփական (կամ թույլ էլեկտրոնային) հաղորդականություն ունեցող նմուշի անմիջական հպում, այնպես որ բյուրեղի մերձամակերևույթային որոշ տեղամաս պահվում է տեղային ճնշման տակ (նկ.1,ա): Ուշագրավ է, որ այդպես իրականացված դիոդում առկա է նաև վԱԲ-երի հակառակ ճյուղի *N* – ածն տեղամաս՝ լարումով կառավարվող բացասական դիֆերենցիալ դիմադրություն (նկ.1,բ): Այն ստացվում է աշխատանքային կետը ճնշումների համեմատաբար նեղ՝ $P_{\text{ար}} < P < P_{\text{max}}$ տիրույթում հաստատելիս [1,4,5]: Բյուրեղի դեֆորմացիաները առաձգական են, և հնարավոր է, ճնշման դաշտը առաջին մոտավորությամբ գնահատել Հերցի կոնտակտային խնդրի շրջանակներում [6]: Կոնտակտային տիրույթի կենտրոնում, ուր ճնշումը առավելագույնն է, այն հասցվում է մինչև $P_* \approx (6 \div 9) \cdot 10^9$ Պա:

Նկ.1. Մետաղ-կիսահաղորդիչի համոդողող կոնտակտի իրականացումը (ա) և բացասական հաղորդականություն տեղամասի էկստրեմալ վԱԲ-երի $I(U, P)$ բնութագրումը (բ): (Աշխատանք [4]՝ $P_7/P_1 \approx 1.02$, $Ge/10$ Օհմ.սմ, $T = 300$ Կ):

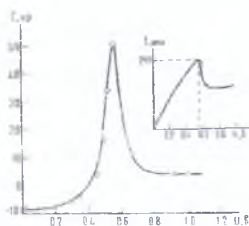
Այսպիսի կիսահաղորդիչային սարքի բարձրիաճախային ունակությունը հետազոտվել է [7] – ում: Ազոտազործվել է չափումների կամրջակային մեթոդ՝ 0.1 ՄՀց հաճախությունն ունեցող ստուգող ազդանշանով: Բարիերային ունակության $C(u)$ կախվածությունը մոնոտոն է, քանի դեռ վԱԲ-ի ընտրված ճյուղն ինքը մոնոտոն է: Այստեղ առկա է դասակարգի մոտ պատկեր (տես նկ.2՝ ըստ [7]–ի): Մեր չափումներում ևս այն որակապես պահպանվում է աշխատանքային ճնշումների բավականաչափ լայն՝ $P < P_7$ մ տիրույթում, երբ հաղորդականության բացասական տեղամաս դեռևս չի ձևավորվել: Մեր չափումները լրացուցիչ վկայում են, որ երկու բնութագրերն էլ $C(u)$ և $I(u)$ նորից մոնոտոն ընթացքի են վերադառնում ավելի բարձր ճնշումների տեղամասում, երբ ըստ ճնշման գերազանցվում է, բացասական հաղորդականության գոյության վերին սահմանը:

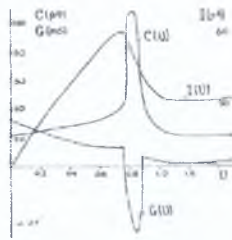
Նկ.2. Ունակության կախումը հավաքակ շերտի լարումից նախաշմային ճնշման տակ [7]:
($G_c, \rho = 20 \text{ Օմ.սմ}, T = 300 \text{ Կ}$)

Ինչ վերաբերում է միջանկյալ ճնշումներին, որոնց հետ կապված դիտվում է հաղորդականության բացասական տեղամաս, ապա $C(u)$ կախվածությունը արդեն մոտոտոն չէ: Դա նշվում է նաև [7] —ում և ընդգծվում, որ դիֆերենցիալ C ունակությունը անցնում է իր բարձրագույն արժեքով ու այնուհետև լարման մոդուլի աճի հետ սկսում նվազել, երբ նույն բանը կատարվում է հոսանքի հետ (տես նկ.3՝ ըստ [7] —ի): Ուրիշ կերպ դա նշանակում է, որ $I(u)$ բնութագրերի՝ հոսանքի անկման տեղամաս մտնելը ուղեկցվում է $C'(u)$ ածանցյալի բացասական դադարով: Այսպիսի պատկերը հիմք է դարձել, որ երևույթի էությունը և մյուս հատկանիշներին վերաբերող որոշակի եզրահանգումներ արվեն:

Նկատենք, որ այդպես ներկայացվող $C'(u)$ կախվածությունը չի կարող համատեղվել այն հանրահայտ թեզի հետ (օրինակ, [8]), ըստ որի՝ լարման դրական վերադարձ կապեր իրականացնելիս (իսկ այդպիսին են նրանք N -բնութագրով դիտյի ներսում՝ հոսանքի անկման տեղամասում) ձևավորվող ռեակտիվությունը ունակային բնույթի է: Հավասար դրան՝ [7] —ի չափումների արդյունքով պետք է նշանակագվի, որ հոսանքի անկման տեղամասում ի հայտ է բերվում հատկապես ինդուկտիվ ռեակտիվություն, ինչի հաշվին էլ արդեն լակն աճ ունեցած ունակությունը սկսում է կտրուկ տեղի տալ: Փորձելով նպաստել երևույթի վերաբերյալ հավաստի տեղեկության ստացմանը (նաև իվերցի աղեկվառ պատկերացման ձևավորմանը) ստորև բերում ենք ազդանշանային լարման փոքր լայնությանների ($U_m \sim kT/e, T = 300 \text{ Կ}$) պայմանում իրականացված չափումների որոշ արդյունքներ (տես նկ.4 և աղյուսակ 1): Ի տարբերություն [7] —ում օգտագործված կամրային չափումների, մեր պարագայում գործարկվել են ունակա-օժմական բաժանիչներ՝ 0.1, 1.0 և 10 $U \leq G$ հաճախությունների տիրույթներում: Դեռևս հոսանքի անկման տեղամասին մոտենալիս տեղի ունի դիֆերենցիալ ունակության աճ, սակայն մեզ հետաքրքրող C'_{max} արժեքը վրա է հասնում, երբ աշխատանքային կետը արդեն բացասական հաղորդականության տիրույթում է, և G դիֆերենցիալ հաղորդականությունը ձեռք է բերել իր առավել բացասական արժեքը: Այսպիսի արդյունքը լակնորեն ճշգրտում է [7] —ի տվյալները և միաժամանակ վերացնում անհամաձայնությունը [8] —ի հետ:

Նկ.3. $C(u)$ և $I(u)$ կախումները միջին ճնշումների տիրույթում, երբ ամբողջ բացասական հաղորդականության տեղամասում [7]: ($G_c, \rho = 20 \text{ Օմ.սմ}, T = 300 \text{ Կ}$)

Նկ.4. Բարձրհաճախային ունակության և հաղորդականության կախումները լարումից՝ հավաքակ $I(u)$ հոսանքի N — աճն տեղամասում:
 $G_c [100] \text{ ԴՅՀ-1}, T = 300 \text{ Կ}$

Աղյուսակ 1. (Ge |100|-ΓЭС-1, $T = 300\text{K}$):

$-U$	$C(\text{pF})$	$G(\text{mS})$	$-U$	$C(\text{pF})$	$G(\text{mS})$	$-U$	$C(\text{pF})$	$G(\text{mS})$
0.0	27.8	0.63	1.4	36.7	0.48	2.5	23.2	0.016
0.1	27.3	0.68	1.5	45.4	0.31	2.6	22.8	0.021
0.2	26.9	0.74		66.6	-0.044	2.7	22.6	0.025
0.3	26.3	0.80	1.6	70.0	-0.0018	2.8	22.4	0.029
0.4	26.0	0.85		71.8	-0.008	2.9	22.2	0.032
0.5	25.7	0.89	1.7	492.0	-0.66	3.0	22.0	0.034
0.6	25.6	0.91		507.2	-0.87	3.1	21.98	0.036
0.7	25.5	0.92	1.8	94.0	-0.39	3.2	21.89	0.038
0.8	25.6	0.917	1.9	31.6	-0.09	3.3	21.8	0.040
0.9	25.9	0.89	2.0	28.2	-0.052	3.4	21.74	0.042
1.0	26.6	0.84	2.1	26.2	-0.028	3.5	21.68	0.043
1.1	27.7	0.79	2.2	25.0	-0.011	3.6	21.62	0.044
1.2	29.4	0.71	2.3	24.3	0.0008	3.7	21.60	0.045
1.3	32.0	0.62	2.4	23.6	0.009	3.8	21.54	0.046

ՎԱՌ-ի ընտրված ճյուղը համապատասխանում է $U_0 = -2.5$ Վ լարման տակ հոսանքի $I_0 = 0.4$ մԱ արժեքին: Ստուգող ազդանշանի հաճախությունն է 1ՄՀգ , լայնություն է $U_m = 25$ մՎ: Սարքի սեփական ունակությունն է $C_0 = 20.3$ պՖ: Աղյուսակի $C(u)$ տվյալները պետք է նվազեցվեն C_0 -ով:

Ամփոփում

Ունակա-օհմական բաժանիչների օգտագործմամբ փորձնականորեն զրանգվել են ուժային սեղմման տակ աշխատող մետաղ-կիսահաղորդիչ տիպի գերմանիումային կետային դիոդներում ՎԱՌ-երի N – տեղամասերին համապատասխանող բարձրածախային C ունակության և G հաղորդականության փոփոխությունները: Հաստատվել է, որ $C(u)$ և $G(u)$ կախումներում առկա են համապատասխանորեն վեր ու վար ցատկող տեղամասեր, որոնցում $C_{\max}$ և $G_{\min}$ արժեքները ձեռք են բերվում միևնույն շեղող լարման տակ, անմիջապես հոսանքի անկման տիրույթի ներքո:

Резюме

Экспериментально, применением емкостно-омического делителя, регистрированы изменения (резкие выбросы) высокочастотных емкостей (C) и проводимости (G) на N – участках ВАХ германиевых диодов типа металл-полупроводник. Установлено, что максимальные значения C и $|G|$ достигаются совместно, т.е. внутри участка резкого сброса тока и при смещающем потенциале, обеспечивающем $G = G_{\min}$.

Գրականություն

1. Меликян Э.Г., Точечный германиевый диод с отрицательным сопротивлением N – типа. Радиотехника и электроника, 12, вып.8, 1967, с.1521.
2. Меликян Э.Г., Саакян К.Г., Германиевый точечный тензодиод и его характеристики. Инф. листок Арм. ИНТИ, N 424, Ереван, 1968.
3. Меликян Э.Г., Кечисов О.М., Высокочувствительный механоэлектрический преобразователь на германиевом локально-деформированном диоде. Метрология, 11, 1979, с.32.
4. Абрамян Ю.А., Симонян Р.Г., Применение контакта металлический зонд-германий для измерения сверхвысокочастотной мощности. ПТЭ, вып.2, 1976, с.133.
5. Арутюнян В.М., Минасян М.В., Хачатрян К.О., Оптическое фазомодулирующее устройство. Авт. св. N 1316426, 1985 (СССР).
6. Ландау Л.Д., Лифшиц Е.М. Теория упругости. М., Наука, 1965, с.50.
7. Абрамян Ю.А., Симонян Р.Г., Арутюнов В.А., Влияние давления на вольт-амперную характеристику контакта металл-полупроводник. Изв. АН Арм. ССР, Физика, 71, вып.3, 1976, с.214.
8. Выхулин И.М., Стафесов В.И., Физика полупроводниковых приборов. М., Сов. радио, 1980, с.222.

ԱՐՊՀ. ֆիզիկայի ամբիոն

ԴԱՂՁԻ ԵՐԵՐԱՅՈՒՂԻ ՍՏԱՏՈՒՄ ԵՎ ՀՆՏԱԶՈՏՈՒՄ

Ա.Լ. Ավետիսյան

Արգելաում լայնորեն տարածված մշակաբույսերից է դաղձը (Mentha piperita), որը կարող է եթերաբույսերի արտադրության արժեքավոր հումք հանդիսանալ:

Արգելայի բուսական ծածկույթում կարևոր տեղ են զբաղում եթերաբույսերի ստացման համար պիտանի բազմաթիվ արժեքավոր վայրի և մշակույթի բույսերը: Մեր հանրապետությունում լայնորեն տարածված մշակաբույսերից է դաղձը: Դաղձը հնագույն բուժամիջոցներից մեկն է: Այն առաջին անգամ հիշատակվում է հին հույների, այնուհետև հին հռոմեացիների և այլ եվրոպական մոդուլությունների մոտ: Ինչպիսի բուժական հատկությունների մասին գրել են Հելպոկրատը, Պարացելսը և Ավիցենան:

Դաղձի լայն կիրառությունը և բուժական ազդեցությունները պայմանավորված են նրանում պարունակվող արժեքավոր եթերաբույսերով: Դրանց շնորհիվ դաղձը եթերաբույսերի արտադրության կարևորագույն հումքերից մեկն է [1]: Ներկայումս, որպես արդյունաբերական կոլտուրա, այն մշակվում է Ուկրաինայում, Մոլդովայում, Բելոռուսիայում, Կրասնոդարի երկրամասում և այլ երկրներում:

Դաղձի եթերաբույսը ստանում են երկու տեսակի հումքից, 40-60% խոնավությամբ ամբողջական թափամած բույսերից և 14% խոնավությամբ մանրացված տերևներից և ձողկաբույսերից: Տեղական հումքում՝ ամբողջական թափամած դաղձի տերևներում և զողուններում եթերաբույսի պարունակության քանակական որոշումը կատարել ենք Գինգերթցի մեթոդով [2], որը հիմնված է ջրային թորման եղանակի վրա: Այն կազմել է մոտավորապես 0.33%: Եթերաբույսի առանձին կոմպոնենտների եռման ջերմաստիճանը տատանվում է 150-350°C միջակայքում: Սակայն բոլոր այդ նյութերը ջրային գոլորշու ներկայությամբ թորվում են 100°C-ից ցածր ջերմաստիճանում [3]: Կախված պայմաններից տարբերում են հումքից ջրային գոլորշիներով թորման երկու եղանակ՝ ջրով թորում (ջրային թորում) և գոլորշիով թորում (գոլորշային թորում): Այն իրականացվում է հումքից ջրով եթերաբույսի լուծահանման պրոցեսներով և նոսր ջրային լուծույթներից նրա թորմամբ: Դաղձի եթերաբույսի որոշակի քանակության ստացման համար օգտվել ենք առաջին եղանակից, երկու ժամ թորման տևողությամբ:

Թորվածքում եթերաբույսը գտնվում է կախված և լուծված վիճակում: Կախված վիճակում գտնվող եթերաբույսը անջատվում է գրավիտացիոն մեթոդով եթերաբույսի բաժանման ընդունիչներում:

Թորվածքի ջերմաստիճանի բարձրացումը դրական ազդեցություն է գործում էնուլացված յուղի դեկանտման վրա: Թորվածքի ջերմաստիճանը ազդում է նաև լուծված յուղի քանակության վրա: Եթերաբույսերի առավելագույն անջատման հասնում են թորվածքի 45-55°C ջերմաստիճանի դեպքում: Դեկանտման տևողությունը կազմում է ոչ պակաս մեկ ժամ: Թորման ջրերը տանում են եթերաբույսի 8-12%-ը: Անջատված եթերաբույսը պարունակում է մինչև 4% ջուր՝ լուծված և կախված վիճակում, ինչպես նաև տարբեր խառնուկներ, որոնք եթերաբույսին տալիս են ոչ ապրանքային տեսք: Եթերաբույսի պահպանման ժամանակ ջուրը բացառաբար է անդրադառնում նրա որակի վրա, նպաստելով ոչ ցանկալի բիոփափանքի ընթանալուն: Իրա տանում են եթերաբույսը մնարելով ենք ջրազրկման և ֆիլտրման: Մտացած եթերաբույսի որակական սովորների ուսումնասիրումը կատարել ենք ավանդական մեթոդիկաների համաձայն [2]: Ըստ փորձարկումների՝ դաղձի եթերաբույսը սենյակային ջերմաստիճանում համարյա անգույն, թափանցիկ, յուղային հեղուկ է, խտությունը $d_{20}^{20} 0.900-0.910$: Այն ունի ուժեղ արտահայտված թարմացնող հոտ և սառնեցնող, երկար պահպանվող կծու համ: Մոլոք և հով տեղ երկար պահպանվող գունավորումը և համը մնում են անփոփոխ: Եթերաբույսը լուծվում է 70% ոգ էթանոլում 1:4

հարաբերությամբ, առաջագնելով թափանցիկ լուծույթ: Դաղձի եթերայուղը չի պարունակում ճարպային և հանրալին յուղերի, ինչպես նաև սպիրտի խառնուկներ:

Եթերայուղի հիմնական գործող նյութը մենթոլն է, որի պարունակությունը կախված դաղձի սորտից կազմում է մինչև 70 %:

Դաղձի եթերայուղն օժտված է գավազրկող, սպազմոլիտիկ, մանրէաուպան, սիզանող, լեղամուղ և որոշակի թուլացնող ազդեցությամբ [4,5]: Օգտագործվում է որպես սրտի գործունեությունը խթանող և գլխացավերի դեպքում անզգայացնող սիջոց, հիպերտոնիկ հիվանդության և աթերոսկլերոզի ժամանակ: Այն առաջարկվում է վերին շնչառական ուղիների ցրտառական հիվանդությունների և բրոնխիալ ասթմայի դեպքում: Դաղձի եթերայուղը ուժեղացնում է աղիքների պերիստալտիկան, լավացնում մարսողությունը և ախտորոշում: Լիբառավում է գաստրիտների, խոցային հիվանդությունների, կոլիտների, սրտխառնոցի, այրուցքի դեպքում: Մշտական օգտագործման դեպքում քնդհանուր կազդուրող և վերքերը լավացնող ազդեցություն է գործում, օգնում է հիստերիայի և անքնության դեպքում:

Դաղձի եթերայուղը մտնում է կարվալոլ, կարվալոլին պրեպարատների բաղադրության մեջ: Եթերայուղից ստացվող մենթոլը մտնում է պերտոսին, Լվլատոլ, մենովալգին պրեպարատների կապիտումն և ինգակամֆալոգոլային խառնուրդների, բալասանների բաղադրության մեջ:

Դաղձի եթերայուղն օգտագործվում է սննդարդյունաբերությունում խմիչքների, հրուշակեղենի պատրաստման ժամանակ և կոսմետիկայում՝ առամի մածուկների, փոշիների, Լիկվիրների, օժանելիքների արտադրություններում:

Տնտեսական և բնապահպանական կարևորագույն խնդիր է հանդիսանում եթերայուղային արտադրությունում հումքի ամբողջական օգտագործումը [1]: Դաղձի եթերայուղի անջատումից հետո սնացած հումքը պարունակում է քազմալիվ արժեքավոր նյութեր. ածխաջրեր, ճարպայուղեր, բուսական մուսեր, սպիտակուցներ, միկրո- և մակրոէլեմենտներ և այլ արժեքավոր նյութեր: Այդ իսկ պատճառով այն օգտագործում են կերային աղյուր ստանալու համար:

Ամփոփում

Սույն հոդվածում Գինգերթի մեթոդով որոշվել է եթերայուղի քանակական պարունակությունը դաղձի թաթամած կանաչ զանգվածում: Անչատվել է եթերայուղի որոշակի քանակություն և կատարվել նրա որոշ որակական տվյալների ուսումնասիրում: Ստացված արդյունքները վկայում են այն մասին, որ Արցախում լայնորեն մշակվող դաղձը կարող է հումք հանդիսանալ եթերայուղային արտադրության համար:

Резюме

В данной статье методом Гингберга определили количественное содержание эфирного масла в подвяленных растениях мяты перечной. Исследовались также некоторые качественные показатели выделенного эфирного масла. Полученные данные свидетельствуют о том, что широко культивируемая в Арцахе мята перечная может стать хорошим сырьем для эфиромасличной промышленности.

Գրականություն

1. Н. Н. Сидоров, Н. А. Турышева, Л. П. Фалеева, Е. Н. Яскевич. Технология натуральных эфирных масел и синтетических душистых веществ. М. Лесная и пищевая пром-сть, 1984, 368с.
2. Государственная фармакопея СССР. X, 1986, 1079с.
3. В. И. Чусов и др. Промышленная технология лекарств. Т.2. X. МТК-Книга. 2002, 716с.
4. Д. А. Муравьева. Фармакогнозия. М. Медицина, 1978, 658с.
5. Е. А. Ладнынина, П. С. Морозова. Фитотерапия. Л. Медицина, 1990, 304с.

КОМПЛЕКСООБРАЗОВАНИЕ МОЛИБДЕНА (VI) С САЛИЦИЛОВОЙ КИСЛОТОЙ В ВОДНОМ РАСТВОРЕ

Т. В. Балаян

В водных растворах молибден (VI) способен к образованию гидролитических полиядерных соединений и комплексов различного состава, влияющих на реакционную способность молибдена [1].

В литературе имеется ряд работ по изучению комплексообразования молибдена (VI) с различными лигандами.

Известны работы по изучению комплексообразования молибдена (VI) с щавелевой кислотой в водном растворе. Установлено образование одного комплекса с молярным соотношением исходных компонентов 1:1 следующего состава: $[\text{MoO}_2\text{C}_2\text{O}_4]^{0-}$ и определена константа неустойчивости комплекса [2].

Ранее нами исследовано образование комплексного соединения молибдена (VI) с винной кислотой с молярным соотношением $\text{Me:L}=1:1$ следующего состава $[\text{MoO}_2(\text{C}_4\text{H}_4\text{O}_6)]^0$ [3].

В литературе отсутствуют данные о комплексообразовании молибдена (VI) с салициловой кислотой в кислой среде.

В настоящей работе изучено взаимодействие молибдена (VI) с салициловой кислотой методом спектрофотометрии.

Экспериментальная часть и обсуждение:

Опыты проводились при концентрации молибдена (VI) равной $2 \cdot 10^{-4}$ моль/л и $\text{C}(\text{HNO}_3)=1$ моль/л. Оптическую плотность растворов измеряли на спектрофотометре СФ-46 с использованием кварцевых кювет с $\ell = 1,0$ см.

Изучение проводили в ультрафиолетовой области, раствором сравнения служили смеси тех же реагентов, не содержащих молибден (VI).

Нами сняты спектры поглощения салициловой кислоты, молибден (VI) в азотной кислоте без салициловой кислоты и комплекса с молярными соотношением 1:3.

На спектрах салициловой кислоты наблюдаются два максимума, при длине волны 240 и 290 нм. Для молибдена (VI) тоже имеется два максимума при длине волны 280 и 320 нм.

Надо отметить, что спектры комплекса перекрываются спектрами молибдена, поэтому дальнейшие измерения проводили при длине волны 340 нм, так как при этом наблюдается максимальная разность оптической плотности молибдена и комплекса (рис. 1).

Для определения состава комплекса готовили серию растворов с постоянной концентрацией молибдена (VI) ($2 \cdot 10^{-4}$ моль/л), азотной кислоты (1 моль/л) и переменной концентрацией салициловой кислоты ($0,4 \cdot 10^{-4}$ - $9 \cdot 10^{-4}$ моль/л). На основании опытных данных построен график зависимости оптической плотности от соотношений $[\text{HSal}]/[\text{Mo(VI)}]$ рис. 2.

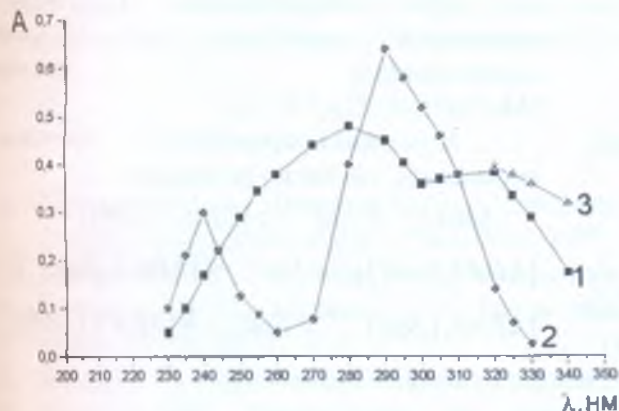

Рис. 1. Спектры поглощения молибдена (VI) в азотной кислоте без салициловой кислоты (1), с салициловой кислотой (2), комплекса с молярным соотношением 1:3 (3).

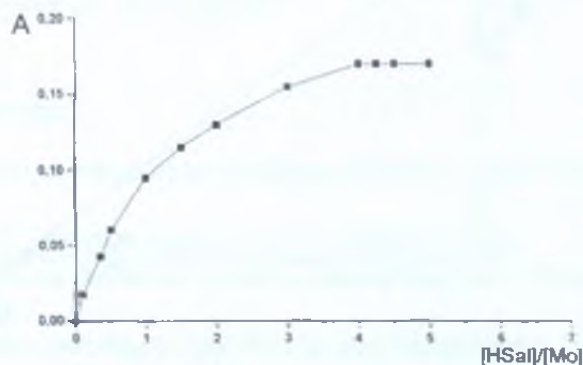

Рис. 2. Зависимость оптической плотности от соотношений $[\text{HSal}]/[\text{Mo}]$. $\lambda = 340$ нм.

$\text{C}_{\text{Mo}} = 2 \cdot 10^{-4}$ моль/л.

Как видно из хода кривой, комплексообразование идет ступенчато. Проводя касательные к различным частям кривой, получаем различное соотношение $[HSal]/[Mo]$. При избытке салициловой кислоты наблюдается постоянство оптической плотности, что соответствует образованию комплекса 1:3. Следовательно в системе образуются комплексы соотношением 1:1, 1:2, 1:3.

На основании рисунка 2 и уравнения $A = \varepsilon_k C_M l$, где ε — коэффициент молярного поглощения, л/моль·см., C_M — концентрация комплексообразователя, моль/л., l — длина кюветы, см., определяли молярный коэффициент поглощения для данной системы и строили график зависимости: $\varepsilon = f(C_{HSal})$ (рис. 3).

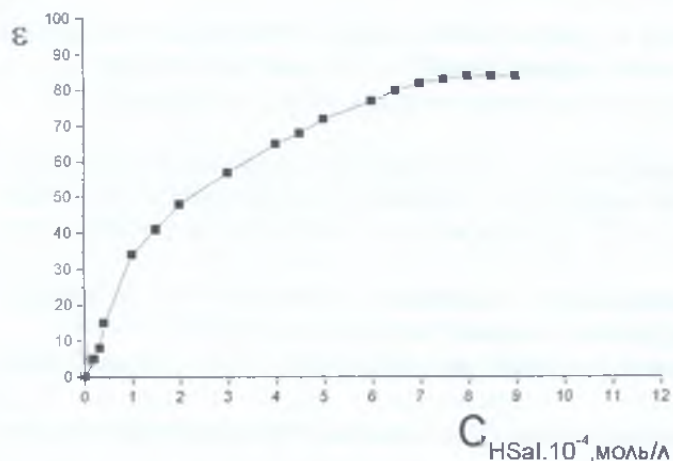

Рис. 3. Зависимость молярного коэффициента поглощения от концентрации $HSal$, $\lambda = 340$ нм.

Общая константа неустойчивости образующегося комплекса (K) рассчитана на основании кривой рис. 3.

Рассчитанные данные приведены в таблице 1. На основании табличных данных

построена зависимость $\lg \frac{\varepsilon}{\varepsilon_{\max} - \varepsilon}$ от $\lg[Sal^-]$ (рис. 4).

График представляет собой прямую линию. Из графической зависимости

$\lg \frac{\varepsilon}{\varepsilon_{\max} - \varepsilon} = f(\lg[Sal^-])$ можно вычислить n по тангенсу угла наклона прямой

$$n = \lg \frac{\varepsilon}{\varepsilon_{\max} - \varepsilon} / \lg(Sal^-) = \operatorname{tg} \alpha = 3$$

Следовательно, образуется комплекс с молярным соотношением 1:3, состава $[MoO_2(HOC_7H_4COO^-)_3]^-$.

Экстраполяцией прямой (рис. 4) до пересечения с ординатой получили отрезок, равный $-\lg K$, откуда определили константу неустойчивости $K = 2,511 \cdot 10^{-20}$.

Общая константа неустойчивости также была получена расчетным методом $K = 2,473 \cdot 10^{-20}$.

Надо отметить, что величины константы неустойчивости, полученные расчетным и графическим методами близки.

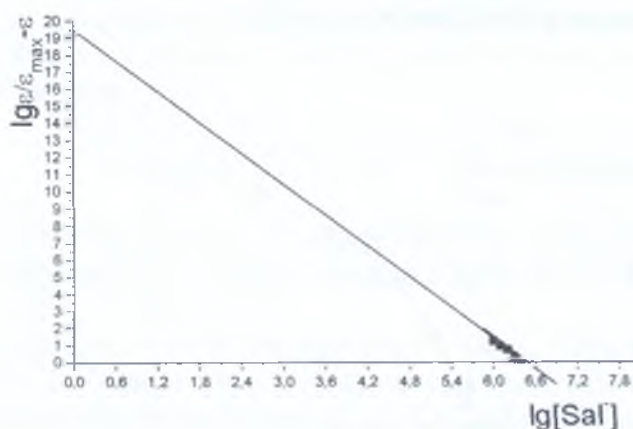

Рис. 4. Зависимость $\lg \frac{\varepsilon}{\varepsilon_{\max} - \varepsilon}$ от $\lg[Sal^-]$

На основании исследования можем сделать следующие выводы.

При кислотности 1 моль/л. образуется комплекс с молярным соотношением 1:3, состава $[MoO_2(HOC_7H_4COO^-)_3]^-$.

Комплексообразование протекает ступенчато, согласно реакциям.

Таблица 1. Расчетные данные для определения числа связанных лигандов и константы неустойчивости комплекса

№	[HSal]/[Mo]	[HSal] моль/л 10^{-4}	[Sal] моль/л 10^{-4}	lg[Sal]	ε л/моль см $\cdot 10^4$	$\varepsilon_{\max} - \varepsilon$	$\frac{\varepsilon}{\varepsilon_{\max} - \varepsilon}$	$\lg \frac{c}{c_0 - c}$	$\frac{\varepsilon_{\max} - \varepsilon}{c}$	$K = \frac{\varepsilon_{\max} - \varepsilon}{\varepsilon} \cdot [\text{Sal}]^3 \cdot [H^+]^2$
1	0,2	0,4	0,4	7,4	0,015	0,075	0,2	-0,698	5	$0,32 \cdot 10^{-21}$
2	0,5	1	1	7	0,039	0,051	0,764	-0,117	1,308	$1,308 \cdot 10^{-21}$
3	1	2	2	6,7	0,048	0,042	1,142	0,058	0,875	$7 \cdot 10^{-21}$
4	1,5	3	3	6,5229	0,0575	0,0325	1,77	0,248	0,565	$15,255 \cdot 10^{-21}$
5	2	4	4	6,3979	0,065	0,025	2,6	0,415	0,384	$24,576 \cdot 10^{-21}$
6	2,5	5	5	6,3010	0,07	0,02	3,5	0,544	0,285	$35,625 \cdot 10^{-21}$
7	3	6	6	6,2218	0,0735	0,0165	4,45	0,648	0,224	$48,384 \cdot 10^{-21}$
8	3,5	7	7	6,1549	0,08	0,01	8	0,903	0,125	$42,875 \cdot 10^{-21}$
9	4	8	8	6,0069	0,085	0,005	17	1,23	0,058	$29,696 \cdot 10^{-21}$
10	5	9	9	6,045	0,085	0,005	17	1,23	0,058	$42,282 \cdot 10^{-21}$
										$K_{\text{об}} = 24,73 \cdot 10^{-21} =$ $= 2,473 \cdot 10^{-20}$

Ամփոփում

Սպեկտրալուսաչափական մեթոդով ուսումնասիրված է մոլիբդեն (VI)-ի կոմպլեքսագոյացումը սալիցիլաթթվի հետ: Հաստատված է, որ կոմպլեքսագոյացումը տեղի է ունենում աստիճանական: Որոշված է առաջացած կոմպլեքսի անկայունության հաստատունը՝ $K = 2,473 \cdot 10^{-20}$ (հաշվարկային) և $K = 2,511 \cdot 10^{-20}$ (գրաֆիկական): Երկու տարբեր եղանակներով ստացված տվյալները բավականին մոտ են:

Резюме

Спектрофотометрическим методом исследовано комплексобразование молибдена (VI) с салициловой кислотой при постоянной концентрации $\text{Mo(VI)} 2 \cdot 10^{-4}$ моль/л и азотной кислоты HNO_3 . Установлено, что в изучаемой системе имеет место ступенчатое комплексобразование. Определена общая константа неустойчивости образующегося комплекса $K = 2,47 \cdot 10^{-20}$.

Լիտերատուրա

1. Мохосоев М. В., Шевцова Н. А., Состояние ионов молибдена и вольфрама в водных растворах. Бурятское книжное изд-во. Улан-Удэ, 1977.
2. Капанцян Э. Е., Саркисян Р. А., Багдасарян С. Д., Ученые записки ЕГУ, 2001, '3, с. 86.
3. Капанцян Э. Н., Балаян Т. В., Багдасарян С. Д., Зейтагян Г. М., Григорян С. К., Ученые записки ЕГУ, 2007, '1, с. 67.
4. Бьеррум Я., Образование аминов металлов в водном растворе.-М.: Изд-во ип. литературы, 1961.
5. Практическое руководство по химии комплексных соединений. Изд-во Казанского университета, 1979.

ՀՏԴ-631.575

Կենսաբանություն

ՍՏԵՔԱՆԱԿԵՐՏ ԲԱՐԱՔԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԾՐԱՆՈՒՄ ԵՐԿՎՈՐՑԱԿՆԵՐԻ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ա.Հ. Թորոսյան, Ն.Կ. Գրիգորյան

Մարդու գենետիկայի ուսումնասիրման երկվորյակային մեթոդը առաջարկվել է 19-րդ դարի վերջին Հալտոնի կողմից, որ դեռևս իր ժամանակին տարբերում էր միաձվային (մոնոգիգոտ) և տարաձվային (դիգիգոտ) երկվորյակներ: Ներկայումս միջին հաշվով յուրաքանչյուր 84 նորածիններից մեկը լինում է երկվորյակ, իսկ նրանց 1/3-ը լինում է մոնոգիգոտ (ՄԵ): Վերջիններս զարգանում են քնդսնավորված ձվաբջջի բաժանումից առաջացած բլաստոմերներից, որոնք միմյանցից անջատվում են և առանձին սաղմի սկիզբ են տալիս, ուստի և ունենում են նույն գենոտիպը և նույն սեռին են պատկանում [1, 3]:

Դիգիգոտ երկվորյակները (ԴԵ) զարգանում են միաժամանակ հատունացած երկու տարբեր ձվաբջջիներից, ուստի կարող են լինել և նույն սեռի և տարասեռ: Այժմ նույն հատկանիշները երկվորյակների մոտ առկա են, ապա նրանք կոչվում են կոնկորդանտ, իսկ նրբ ուսումնասիրվող հատկանիշներով նրանք միմյանց նման չեն՝ դիսկորդանտ [2, 4]:

Երկվորյակային մեթոդը հնարավորություն է տալիս որոշել գենոտիպի և միջավայրի դերը հատկանիշների արտահայտման գործում:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Արցախում երկվորյակների վերաբերյալ հետազոտություններ գրեթե չեն կատարվել, ուստի հետաքրքրություն է առաջացել պարզելու համար, թե ժառանգականությունը և միջավայրի պայմանները ինչպիսի՞ ազդեցություն են գործում երկվորյակների և նրանց մոտ հիվանդությունների արտահայտվածության վրա:

2005-2007թթ. Ստեփանակերտի ծննդատանը հետազոտվել են 18 զույգ երկվորյակ, որոնցից 5-ը միաձվային երկվորյակներ են, իսկ 13-ը՝ տարաձվային:

Մանկական հիվանդանոցում (2005-2007թթ.) հետազոտվել են 17 երկվորյակ՝ 8 միաձվային և 9-ը տարաձվային: 2006թ. հետազոտված միաձվային երկվորյակներից մեկը եղել է սրտի արատով: Հետազոտություններից պարզվել է, որ մայրը ունեցել է այդ հիվանդությունը: Նրա 2-րդ ծննդաբերության ժամանակ երեխան մահացել է, իսկ այս միաձվային երկվորյակները ունեցել են այդ հիվանդությունը, որը ժառանգել են մորից:

Ընակչության շրջանում ուսումնասիրվել են 20 երկվորյակներ, որոնցից 10-ը միաձվային էին, 10-ը տարաձվային (1:1):

Երկվորյակների նմանություններն ու տարբերություններն ըստ որոշակի մորֆոլոգիական հատկանիշների ներկայացված են աղյուսակ 1-ում:

Միաձվային (ՄԵ) և տարաձվային (ԴԵ) երկվորյակների նմանությունները և տարբերություններն ըստ որոշակի մորֆոլոգիական հատկանիշների

Աղյուսակ 1

Մորֆոլոգիական հատկանիշներ	Դիսկորդանտություն (%)	
	ՄԵ	ԴԵ
Աչքերի գույնը	4,3	87,5
Մազերի գույնը	13,0	93,7
Մաշկի գույնը	0	56,3
Մազերի ծնր	0	34,3
Հոնքերի ծնր	0	50,0
Քթի ծնր	0	65,6
Շրթունքների ծնր	0	40,6
Ակտնյունքի ծնր	8,6	78,1

Հետազոտված 23 զույգ միաձվային երկվորյակներից աչքերի գույնով դիսկորդանտություն նկատվել է 1 զույգի մոտ, որը կազմում է ուսումնասիրված երկվորյակների ընդհանուր թվի 4,3 %-ը,

մագների գույնով՝ 3 գույգի մոտ (13,0 %) և ակաեցների ձևով՝ 2 գույգի մոտ (8,6 %)։ Մաշկի և մագների գույններով, հոնքերի, շրթունքների ու քթի ձևով միաձվային երկվորյակների մոտ դիսկորդանսություն չի նկատվել։ Իսկ հետազոտված 32 գույգ տարածվային երկվորյակներից աչքերի գույնով դիսկորդանսություն նկատվել 1, 4 գույգի մոտ (87,5 %), մագների գույնով՝ 30 գույգի մոտ (93,7 %), մաշկի գույնով՝ 18 գույգի մոտ (56,3 %), մագների ձևով՝ 11 գույգի մոտ (34,3 %), քթի ձևով՝ 21 գույգի մոտ (65,6 %), շրթունքների ձևով՝ 13 գույգի մոտ (40,6 %) և ակաեցների ձևով՝ 25 գույգի մոտ (78,1 %)։

Այսպիսով, նշված 8 սորթոլոգիական հատկանիշներով նկատելի տարբերություններ գույգերի մոտ հայտնաբերվում են շատ հազվադեպ (միաձվային երկվորյակային գույգերի), երբ տարածվային երկվորյակային գույգերը չնայած գենոտիպի բավական նմանության ցանկացած հատկանիշներով տարբերվում են ավելի հաճախ։

Երկվորյակների մոտ ժառանգականության և միջավայրի պայմանների պզոնոզայան մեխանիզմի ուսումնասիրությամբ պարզվել է, որ ժառանգականությունը երկվորյակների մոտ ավելի վճռորոշ դեր ունի, քան միջավայրի պայմանները։

Մարմնի չափների վրա կատարած անալիզը միաձվային և տարածվային երկվորյակների մոտ ցույց է տալիս ժառանգականության մեծ դերը այդ չափանիշների փոփոխության գործում (աղ.2)։

Մարմնի չափների փոփոխությունները միաձվային և տարածվային տիպի երկվորյակների մոտ (2005-2006թթ.)

Բանավանքն հատկանիշներ	Դիսկորդանսության (%)	
	ՄԵ	ԴԵ
Մարմնի բարձրությունը	4,3	90,0
Մարմնի քաշը	8,6	96,8
Գլխի լայնությունը	0	93,7
Գլխի երկարությունը	0	81,2

Աղյուսակ 2

Հետազոտության ընթացքում (23 գույգ ՄԵ-ից) դիսկորդանսություն ըստ մարմնի բարձրության նկատվել է 1 գույգի մոտ, որը կազմում է ուսումնասիրված միաձվային երկվորյակների ընդհանուր թվի 4,3 %-ը, իսկ մարմնի քաշի՝ 2 գույգի մոտ (8,6 %), ըստ գլխի լայնության և երկարության դիսկորդանսություն չի նկատվել (0 %)։ Հետազոտված 32 գույգ տարածվային երկվորյակների դիսկորդանսություն ըստ մարմնի բարձրության նկատվել է 29 գույգի մոտ, որը կազմում է ուսումնասիրված տարածվային երկվորյակների ընդհանուր թվի 90,0 %, ըստ մարմնի քաշի՝ 31 գույգի մոտ (96,8 %), ըստ գլխի լայնության՝ 30 գույգի մոտ (93,7 %) և գլխի երկարության՝ 26 գույգի մոտ (81,2 %)։

Այսպիսով, աղյուսակ 2-ի տվյալներից երևում է, որ մարմնի չափների էական տարբերություններ նկատվում են տարածվային երկվորյակների մոտ, մինչդեռ այն համարյա անփոփոխ է միաձվային երկվորյակների մոտ։ Նույնիսկ մանկույց ընկնելով տարբեր պայմաններ վեր նշված քանակական հատկանիշները անփոփոխ են մնացել։

Երկվորյակների մոտ ուսումնասիրություններ են կատարվել ժառանգական նախադրյալի դերը պարզելու համար այնպիսի հիվանդությունների գարգացման վրա, որոնք ժառանգական էին համարվում։

Միաձվային և տարածվային երկվորյակների կոնկորդանսության բնութագիրը ըստ տարբեր ինֆենկցիոն հիվանդություններով հիվանդանալու ունակության ներկայացված է աղյուսակ 3-ում։

Միաձվային և տարածվային երկվորյակների կոնկորդանսության բնութագիրը ըստ տարբեր ինֆենկցիոն հիվանդություններով հիվանդանալու ունակության

Աղյուսակ 3

Հիվանդությունը	ՄԵ		ԴԵ	
	գույգերի թիվը	կոնկորդանսության %	գույգերի թիվը	կոնկորդանսության %
Կարմրուկ	14	92,8	25	80,0
Ջրաղիկ	12	91,6	16	81,2
Խոզուկ	8	75,0	15	66,7
Անգինա	21	57,1	30	36,6
Թոքերի բորբոքում	19	36,8	28	21,4
Տուբերկուլոզ	0	0	0	0

Հետազոտված 23 միաձվային երկվորյակներից 14 զույգի սոտ հայտնաբերվել է կարմրուկ հիվանդությամբ հիվանդանալու ունակությունը, ընդ որում նրանցից միայն 13-ի մոտ է նկատվել կոնկորդանտություն, որը կազմում է ընդհանուր թվի 92,8 %-ը, իսկ ջրծաղիկ հայտնաբերվել է 12 զույգի մոտ, որից կոնկորդանտություն նկատվել է 11 զույգի մոտ (91,6 %), խոզուկ հայտնաբերվել է 8 զույգի մոտ, իսկ կոնկորդանտություն նկատվել է 6 զույգի մոտ (75,0 %), անգինա հայտնաբերվել է 21 զույգի մոտ, իսկ կոնկորդանտություն նկատվել է 12 զույգի մոտ (57,1 %), թորերի բորբոքում հայտնաբերվել է 19 զույգի մոտ, իսկ կոնկորդանտություն նկատվել է 7 զույգի մոտ (36,8 %)։ Հետազոտված 32 տարաձվային երկվորյակներից կարմրուկ հայտնաբերվել է 25 զույգի մոտ, իսկ կոնկորդանտություն նկատվել է 20 զույգի մոտ (80,0 %), ջրծաղիկ հայտնաբերվել է 16 զույգի մոտ, իսկ կոնկորդանտություն նկատվել է 13 զույգի մոտ (81,2 %), խոզուկ հայտնաբերվել է 15 զույգի մոտ, իսկ կոնկորդանտություն նկատվել է 10 զույգի մոտ (66,7 %), անգինա հայտնաբերվել է 30 զույգի մոտ, իսկ կոնկորդանտություն նկատվել է 11 զույգի մոտ (36,6 %), թորերի բորբոքում հայտնաբերվել է 28 զույգի մոտ, իսկ կոնկորդանտություն նկատվել է 6 զույգի մոտ (21,4 %)։

Աղյուսակ 3-ի տվյալները գույց են տալիս, որ կոնկորդանտությունը միաձվային երկվորյակների մոտ ավելի մեծ է, քան տարաձվային երկվորյակների մոտ։ Կարմրուկի և ջրծաղիկի ժամանակ ժառանգական նախադրյալը ոչ մի դեր չի խաղում, խոզուկի, անգինայի, թորերի բորբոքման դեպքում ժառանգական նախադրյալը որոշակի նշանակություն ունի, իսկ տուբերկուլոզի ժամանակ ժառանգական նախադրյալը ավելի մեծ դեր է կատարում։ Մեր կատարած հետազոտությունների ժամանակ երկվորյակների մոտ տուբերկուլոզ չի հայտնաբերվել։

Անհրաժեշտ է նշել, որ միաձվային երկվորյակները սովորաբար ավելի ուժեղ են շփված իրար հետ, քան տարաձվային երկվորյակները, իսկ դա կարող է էական բարձրացնել նրանց մեկը մյուսից վարակվելու հնարավորությունը։

ԼՄՀ-ում երկվորյակների ուսումնասիրումը կարող է օգտակար լինել գենետիկի դերի և միջավայրի պայմանների ազդեցության, ինչպես նաև տարրեր նորմալ կամ այստաբանական բնույթի հատկանիշների բացահայտման համար։

Ամփոփում

2005-2007 թթ. ուսումնասիրություններ է կատարվել Ստեփանակերտ քաղաքի ծննդատանը, մանկական հիվանդանոցում և բնակչության շրջանում պարզվելու համար, թե ժառանգականությունը և միջավայրի պայմանները ինչպիսի ազդեցություն են գործում երկվորյակների և նրանց մոտ առաջացած հիվանդությունների արտահայտվածության վրա։

Резюме

В 2005-2007 гг. проводились исследования в Степанакертском родильном доме, детской больнице и среди населения для того, чтобы определить какое воздействие послезачатый фактор и условия окружающей среды оказывают на двойняшек и на выраженность признаков у них болезней.

Գրականություն

1. Միսակյան Ս.Հ., Ընդհանուր և բժշկական կենսաբանություն, Երևան, 2005, էջ 220-224։
2. Մյուսարով Ա.Ա., Կենսաբանություն և ընդհանուր գենետիկա, Երևան, 1983, էջ 271-318։
3. Дубинин И.П., Новое в современной генетике. М. 1986, с. 191-194.
4. Мюнтшиш А., Генетика. М. 1967, с. 81-85.

ԱրՊՀ, կենսաբանության ամբիոն

ՀՏԴ-631.575

Լինաաբանություն

ԱՐՅԱՆ ԽՄԲԵՐԻ ԵՎ ՌԵԶՈՒՍ-ԳՈՐԾՈՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏԱՆ ՀԱՃԱՅԱԿԱՆ ՈՒԹՅՈՒՆՐ
ՍՏԵՔԱՆԱԿԵՐՏ ԶԱՂԱՔԻ ԲՆԱԿԱԶՈՒԹՅԱՆ ԵՐԶԱՆՈՒՄ

Ա.Հ. Թորոսյան, Ն.Վ. Հովհաննիսյան

Հայտնի է, որ արյան և ռեզուս գործոնը մարդու ողջ կյանքի ընթացքում չեն փոխվում և փոխանցվում են ժառանգաբար:

Արյան խմբի պատկանելիությունը կախված է Լրիթթոգիտների մակերեսին գտնվող անտիգեններից (օտարածին նյութ): Հայտնի է, որ անտիգեն ներարկելիս մարդու արյան պլազմայում առաջանում են յուրաքանչյուր հավամարմիններ: Այդ անտիգեններից շատերը սպիտակուցային նյութեր են: Հավամարմինները նույնպես սպիտակուցներ են, որոնք արտազատվում են արյան մեջ հատուկ հավամարմին առաջացնող բջիջների կողմից [2, 3]:

1924թ. Բերլինյնը բազահայտնեց ABO համակարգի ժառանգումը, որը կապված է Լրիթթոգիտների արտաքին մեմբրանում A և B անտիգենների (սպիտակուցներ) առկայությունից: Տարբերում են այս համակարգի չորս խմբեր: Եթե Լրիթթոգիտային մեմբրանում բացակայում են այդ անտիգենները, ապա օրգանիզմն ունի 0 կամ I խումբ, եթե կա A սպիտակուցը՝ A (II) խումբ, եթե B սպիտակուցը՝ B (III) խումբ և եթե A և B սպիտակուցներ՝ AB (IV) խումբ:

Արյան խմբերի ABO համակարգը մեծ նշանակություն ունի արյան փոխներարկման, ինչպես նաև դատաբժշկական վիճելի հարցերի պարզաբանման համար:

Եթե ծնողները ունեն I խմբի արյուն, ապա երեխաները կարող են ունենալ միայն իրենց ծնողների արյան խմբերը: Եթե մայրը և երեխան ունեն I խմբի արյուն, այդ դեպքում հայրը չի կարող ունենալ IV խմբի արյուն և այլն: Սակայն եթե ծնողները հետերոգիգոտ են II և III խմբերի նկատմամբ (AO և BO), այդ դեպքում երեխաները կարող են ունենալ հնարավոր բոլոր չորս խմբերի արյունը: Արյան խմբերով կարելի է ժխտել տղամարդու՝ երկխայի հայրը լինելու հարցը, սակայն հաստատել հայրությունը հնարավոր չէ [1, 4]:

1940թ. ռեզուս մակակ կարգիների արյան Լրիթթոգիտներում հայտնաբերեցին մի անտիգեն (Rh - գործոն), որը գոյություն ունի նաև մարդկանց արյան մեջ: Հետագայում պարզվեց, որ մարդկանց 85 % - ի արյան Լրիթթոգիտներում այդ գործոնը կա, ուստի նրանց անվանեցին ռեզուս դրական (Rh⁺), իսկ 15 % - ի արյան Լրիթթոգիտներն այդ անտիգենը չեն պարունակում, հետևապես նրանց անվանեցին ռեզուս բացասական (Rh⁻):

Ի տարբերություն ABO համակարգի ռեզուս գործոնը չունի իր բնական հավամարմինը, այն ձևավորվում է, երբ Rh⁻ ռեցիպիենտին ներարկեն Rh⁺ գործոն: Ռեզուս համակարգում իմունոլոգիական բախում է տեղի ունենում, երբ ռեզուս բացասական մարդուն կրկնակի անգամ ներարկում են ռեզուս դրական արյուն և հղիության դեպքում, երբ մայրը Rh⁻ է, հայրը՝ Rh⁺ [2, 3]:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Արգայիսը պատերազմական գոտի է ու ժազմական գործողությունների ժամանակ հաճախակի է անհրաժեշտություն լինում արյան փոխներարկումներ կատարել, ուստի նպատակահարմար ենք գտել ուսումնասիրություններ կատարել պարզելու համար, թե Ստեփանակերտ քաղաքի բնակչության շրջանում արյան ո՞ր խմբերը և ռեզուս ո՞ր գործոնն է գերակշռում:

Մեր կողմից 2005-2006թթ. փճակագրական հետազոտություններ են կատարվել Ստեփանակերտ քաղաքի զինվորական հոսպիտալի և արյան փոխներարկման կայանի իվանդների արյան խմբերի և ռեզուս-գործոնի առանձնահատկությունները որոշելու համար:

2005թ. արյան փոխներարկման կայանում հետազոտված 338 մարդկանցից 113-ը ունեցել են արյան I-ին խումբ, 135-ը՝ 2-րդ, 63-ը՝ 3-րդ և 27-ը՝ 4-րդ խումբ: Ռեզուս դրական են եղել 289 մարդ, որը կազմել է 85,5 %, ռեզուս բացասական՝ 49 մարդ - 14,5 %:

2006թ. ուսումնասիրվել է 350 մարդ, որից 122-ը ունեցել են I-ին խմբի արյուն, որը կազմել է 35 %, 153-ը՝ 2-րդ խմբի արյուն - 44 %, 56-ը՝ 3-րդ խմբի արյուն - 16 %, իսկ 19-ը՝ 4-րդ խմբի արյուն՝ 5,4 %:

Ստեփանակերտ քաղաքի բնակչության արյան խմբի և ռեզուս-գործոնի մասին տվյալները ներկայացված են աղյուսակ 1-ում:

Ստեփանակերտ քաղաքի ազգաբնակչության շրջանում արյան խմբերի և ռեզուս-գործոնի հաճախականությունը (2005-2006թթ.)

(Աղյուսակ 1)

Տարի	Բնակվել է մարդ (ընդամենը)	Ռիզ											
		O (I)		A (II)		B (III)		AB (IV)		Rh ⁺		Rh ⁻	
		մարդ	%	մարդ	%	մարդ	%	մարդ	%	մարդ	%	մարդ	%
2005	338	113	33,4	135	40	63	19	27	8	289	85,5	49	14,5
2006	350	122	35	153	44	56	16	19	5,4	307	87,7	43	12,3

Այսպիսով, աղյուսակ 1-ի տվյալներից երևում է, որ 2005-2006թթ. Ստեփանակերտ քաղաքի ազգաբնակչության շրջանում գերակշռել է արյան 2-րդ խումբը և ռեզուս դրական գործոնը:

Հետազոտություններ են կատարվել նաև Ստեփանակերտ քաղաքի զինվորական հոսպիտալի զինվորների արյան խմբերի և ռեզուս-գործոնի որոշման ուղղությամբ (աղյուսակ 2):

Ստեփանակերտ քաղաքի զինվորական հոսպիտալի զինվորների արյան խմբերի և ռեզուս-գործոնի հաճախական հաճախականությունը (2005-2006թթ.):

(Աղյուսակ 2)

Տարի	Բնակել է մարդ (ընդամենը)	Ռիզ							
		O (I)		A (II)		B (III)		AB (IV)	
		Rh ⁺	Rh ⁻	Rh ⁺	Rh ⁻	Rh ⁺	Rh ⁻	Rh ⁺	Rh ⁻
2005	367	103	15	135	20	53	10	27	4
	Տեղումներով	28,0	4,0	36,7	5,4	14,4	2,7	7,4	1,1
2006	401	122	17	153	20	56	10	19	4
	Տեղումներով	30,4	4,2	38,2	5,0	14,0	2,5	4,7	1,0

Պարզվել է, որ 768 հետազոտված զինվորներից 2005թ-ին 103-ը կամ 28,0 %-ը ունեցել են 1-ին խումբ և ռեզուս դրական գործոն. իսկ ռեզուս բացասական գործոն ունեցել են 15 զինվոր (4,0 %), 135-ը (36,7 %) ունեցել են 2-րդ խումբ և ռեզուս դրական գործոն, իսկ 20-ը (5,4 %)՝ ռեզուս բացասական, 53 զինվոր (14,4 %) ունեցել են 3-րդ խմբի արյուն և ռեզուս դրական գործոն, 10-ը (2,7 %)՝ ռեզուս բացասական, 27 զինվոր (7,4 %) ունեցել են 4-րդ խումբ և ռեզուս դրական արյուն, իսկ 4-ը (1,1 %)՝ ռեզուս բացասական:

2006թ-ին 122 զինվոր ունեցել են 1-ին խումբ և ռեզուս դրական գործոն, 17-ը՝ ռեզուս բացասական, 153 զինվոր ունեցել է արյան 2-րդ խումբ և ռեզուս դրական գործոն, իսկ 20-ը՝ ռեզուս բացասական, 3-րդ խմբի արյուն ունեցել է 56 զինվոր, որից 10-ը ռեզուս բացասական, 19 զինվոր՝ 4-րդ խմբի արյուն, որից 4-ը ռեզուս բացասական:

Այս վերլուծությունից ես եկանք այն համոզման, որ Ստեփանակերտի բնակչության շրջանում գերակշռում են արյան 1-ին և 2-րդ խմբերը, ինչպես նաև ռեզուս դրական գործոնը, իսկ փոքրամասնությունը կազմում է 4-րդ խումբը:

Բաղադրագիական բնակչության տասը ընտանիքներում որոշվել է ընտանիքի բոլոր անդամների արյան խմբերը և ռեզուս-գործոնը (յովով 41 մարդ), պարզելու համար, թե այդ ընտանիքներում բնակչության անդամները ինչպիսի ժառանգական հիվանդությամբ են տառապում, արյան ո՞ր խմբին են պատկանում, և ինչպիսի՞ կապ գոյություն ունի արյան խմբերի և հիվանդությունների միջև: Աղյուսակները ներկայացված են աղյուսակ 3-ում:

Մարդկանց մոտ արյան խմբերի և ռեզուս-գործոնի ռսումնասիրությունը (2007թ.)

(Աղյուսակ 3)

<Հետազոտված մարդկանց թիվը	Մտոնների արյան խմբերը		Մերունների արյան խմբերը		Մտոնների ռեզուս-գործոնը		Մերունների ռեզուս-գործոնը	
	մարդ	հայր	աղջիկ	սուր	մարդ	հայր	աղջիկ	սուր
41	I	I		I-I	Rh ⁺	Rh ⁺	Rh ⁺ - Rh ⁺	
	II	II	II-II-II		Rh ⁺	Rh ⁺	Rh ⁺ - Rh ⁺ - Rh ⁺	
	I	II	I'-II		Rh ⁺	Rh ⁺	Rh ⁺ Rh ⁺	
	I	II		II-I	Rh ⁺	Rh ⁺		Rh ⁺ - Rh ⁺
	I	II	II	I	Rh ⁺	Rh ⁺	Rh ⁺	Rh ⁺

	II	III	II	II	Rh ⁺	Rh ⁺	Rh ⁺	Rh ⁺
	II	II	II-II		Rh ⁺	Rh ⁺	Rh ⁺ - Rh ⁺	
	I	I	I-I		Rh ⁺	Rh ⁺	Rh ⁺ - Rh ⁺	
	II	II	II-II		Rh ⁺	Rh ⁺	Rh ⁺ - Rh ⁺	
	II	II	II-II		Rh ⁺	Rh ⁺	Rh ⁺ - Rh ⁺	

* - հիվանդ

Աղյուսակ 3-ի տվյալները ցույց են տալիս, որ տասը ընտանիքներում ծնողները հիմնականում ունեցել են I-ին և 2-րդ խումբ, ինչպես նաև ռեզուս դրական գործոն: Ընդ որում հիմա կին ունեցել են արյան I-ին խումբ, որոնցից մեկի դուստրը ևս ունեցել է I-ին խումբ, սակայն ռեզուս բացասական գործոն: Այս երեխան տառապում է հեմոֆիլիա հիվանդությամբ: Հետազոտությունները ցույց են տվել, որ այս ընտանիքում պապիկը ուներ ռեզուս բացասական գործոն, ևս տառապում էր նշված հիվանդությամբ: Պարզվեց, որ աղջկա մոտ հեմոֆիլիա հիվանդությունը ժառանգաբար է փոխանցվել՝ պապից թոռանը: Ուրեմն հատկանիշը ռեցեսիվ գրգռություն ունի:

Մեր հետազոտությունների համաձայն Ստեփանակերտ քաղաքի բնակչության մոտ գերակշռում են I-ին և 2-րդ խմբի արյունը, ինչպես նաև ռեզուս դրական գործոնը: Գտնում ենք, որ պատերազմական գոտի համարվող ԼՂՀ-ում նման հետազոտությունները կարող են ունենալ անչափ կարևոր կենսական նշանակություն և օգտակար կլինեն փոխներարկումների անհրաժեշտության ժամանակ:

Ամփոփում

Աշխատանքում հետազոտություններ են կատարվել Ստեփանակերտ քաղաքի գինվորական հոսպիտալի, արյան փոխներարկման կայանի, ինչպես նաև քաղաքացիական բնակչության շրջանում արյան խմբերի և ռեզուս-գործոնի առանձնահատկությունները որոշելու համար:

Հետազոտություններից պարզվեց, որ Ստեփանակերտ քաղաքի բնակչության շրջանում գերակշռում է արյան I-ին և 2-րդ խմբերը, ինչպես նաև ռեզուս դրական գործոնը:

Резюме

В работе проводились исследования для определения группы крови и резус фактора в военном госпитале города Степанакерта, на станции переливания крови, а также среди гражданского населения.

Исследования показали, что среди гражданского населения города Степанакерта преобладают I - ая и II - ая группы крови, а также положительный резус фактор.

Դրականություն

1. Մինասյան Ա.Մ., Աղամյան Ծ.Հ., Սարգսյան Ն.Վ., Մարգու և կենդանիների ֆիզիոլոգիա, Երևան, 2006, էջ 255-258:
2. Դ.Ս. Խոտավերդյանի, Վ.Բ. Ֆանարջյանի խմբագրությամբ, «Մարդու ֆիզիոլոգիայի հիմունքներ», Երևան 1998, էջ 321-325:
3. Սիսակյան Ս.Հ., Ընդհանուր և բժշկական կենսաբանություն, Երևան, 2005, էջ 140-144:
4. Дубинин Н.П. Новое в современной генетике. М. 1986, с. 21-26.

ԱրՊՀ, կենսաբանության ամբիոն

ԼԱԽԱԿԵՐ ՄՈՒԻՆՆԵՐԻ ԻՆՉՊՈՆՏ ԳԱ ՀԱՍԿԱՆԱԼ

Ա.Ա. Գուլյան

Բանալի բառեր սննդի կալորիականություն, սպիտակուցներ, անփոխարինելի ամինաթթուներ, վիտամիններ, մոխրալիներ տարրեր:

Հնդկաստանի շրջանում շատ կարճ ժամանակահատվածում, ընդամենը մեկ տասնամյակի ընթացքում թե ՀՀ-ում և թե ԲՀ-ում հասարակության մեջ տեղի ունեցավ խիստ շերտավորում. առաջին հերթին դա կապված է առանձին խավերի ապրելակերպի, ընտանեկան եկամուտների ծավալների, պարզապես ապրուստի միջոցներով ապահովվածության աստիճանի հետ:

Այդ խնդրում ոչ պակաս դեր կատարեց աշխատավոր հասարակությանը, նրա ամեն մի անդամին իբր պետական ունեցվածքի (խմա ֆաբրիկա-գործարանային անշարժ կապիտալի) «բաժնետեր» դարձնելու ոչ ռազիոնալ գործընթացը՝ սեփականաշնորհումը: Որպես դրա շարունակություն և հետևանք, հատկապես քաղաքային բնակչության շրջանում, կապված արտադրական ծեղարկությունների գործունեության կազմավորման, գործազրկության և կալույն աշխատավարձ ունեցողների թվաքանակի խիստ կրճատման հետ, ստեղծվել է սոցիալապես անտվառի, աղքատ կամ կարիքավոր խավի մի ստվար շերտ, որն իր գոյությունը պահպանել կարողանում է միայն լրացուցիչ սոցիալական օգնության շնորհիվ:

Առաջին հերթին այդ խավի գոյատևումը ապահովելու համար Սոցիալական ապահովության և Առողջապահության նախարարությունների կողմից մշակվել ու առաջարկվել է, այսպես կոչված, մեկ շնչի «ապրելու» համար անհրաժեշտ նվազագույն գամբուտի ապահովման ծրագիր:

«Ապրելու» բառը չակերտների մեջ է առնված այն պատճառով, որ նման մակարդակով ապրելը պարզապես սովից չմեղեխել է: Այդ ծրագրով սահմանվել է, այն նվազագույն կալորիաների քանակը, որը պետք է ստանա միջին տարիքի մարդը մեկ օրում: Այդ կալորիաները շատ հեշտությամբ գումարվում են վերը նշված խավի կողմից ամենից մեծ չափերով օգտագործվող հացի, մակարենների, ծավալներին ու կարտոֆիլի հաշվին:

Այդ մթերքները հիմնականում ածխաջրեր (օսլա) են պարունակում և շատ քիչ սպիտակուցներ (կառուցանյութեր), վիտամիններ (կոյուստիտիսանակության կարգավորիչներ), հանքային միացություններ և այլն: Մենդաբաժնում պակասում են մսամթերքը, կաթնամթերքը, մրգեղենը, բանաջրեղենը և այլն:

Մթերքի սննդային արժեքը պայմանավորվում է երեք հիմնական գործոններով: Այն է՝ կալորիականությանը, սննդային լրացուցիչ տարրերով (վիտամիններ, անփոխարինելի ամինաթթուներ, հանքային նյութեր՝ երկաթ, կալցիում, կալիում և այլն), ինչպես նաև համայնի ու բոլորմանային (արոմատ) որակով, որոնք կտա ունեն օրգանական թթուների, տարբեր շաքարների, արոմատիկ միացությունների և այլ բաղադրամասերի պարունակության հետ, և իհարկե, ինչու չէ, նաև այդ մթերքի արտաքին տեսքով (2):

Կալորիականությունը մթերքի որոշակի քանակի պայմելու (օրգանիզմում դա օքսիդացում է) դեպքում գոյացող ջերմության քանակն է: Այն կարող է որոշվել նաև ենթյով տվյալ մթերքի քիմիական կազմից, իմանալով սննդամթերքի կազմի մեջ մտնող օրգանական (այդվել) բաղադրիչների՝ Լգ, ծարպի, սպիտակուցի ու ածխաջրերի (բոլոր տեսակի) կալորիականությունը: Հայտնի է, որ Լգ, ծարպի կալորիականությունը կազմում է 9.45 կկալ, Լգ, սպիտակուցինը՝ 5.65 կկալ, և Լգ, ածխաջրերինը՝ 4.20 կկալ: Ածխաջրերով հարուստ հացի, մակարենների ու կարտոֆիլի հաշվին (համեմատաբար Լժան են) շատ հեշտությամբ գումարվում են այդ սահմանված կալորիաների օրաքանակը: Բավական է ասել, որ 0.5կգ սպիտակ հացը (38-40% խոնավությամբ) պարունակում է 1000-1200 կկալ:

Միջին միայն կալորիաներ ընդունելով առողջ, զանազան հիվանդությունների նկատմամբ անընկալունակ, առավել նու աճող օրգանիզմ լինել չի կարող:

Պետք է հաշվի առնել նաև, որ ընդունվող սննդամթերքի մեջ արարունակվող կալորիաների այդ պոտենցիալ էներգիան օրգանիզմի կողմից ամբողջությամբ չի յուրացվում: Հացի (ցորենի) բարձր տեսակի ալյուրիզ թխվածք՝ ամլին քան 50%-ը ածխաջրերն են, մոտ 7.5%-ը՝ սպիտակուցներ և 2-2.5%-ը՝ ծարպանյութեր: Չոր նյութերի հաշվվելում (38-40% խոնավությունը

իաշված) ամխաչքերը կազմում են մոտ 80%, սպիտակուցները՝ մոտ 16-17%, որոնք յուրացվում են մարդու օրգանիզմում 85-91%-ով, իսկ հացի ողջ չոր նյութերը՝ 91-95%-ով (2,5):

Ուրեմն ընդունված սննդամթերքի մեջ օրգանիզմի կողմից յուրացվող, կամ ինչպես ընդունված է ասել, ֆիզիոլոգիական կալորիականությունը այնքանով պակաս է, որքանով ցածր է տվյալ մթերքի մարսելիությունը:

Մարդու համար, իսկ ածող տարիքում գտնվողների համար առավել եւս, կարևոր նշանակություն ունեն սննդաբաժնում մի խումբ հավելյալ, բայց կենսականորեն խիստ անհրաժեշտ գործոններ եւս: Ինչպես նշեցինք, դրանք վիտամիններ են, անփոխարինելի ամինաթթուներ, հանքային մի քանի տարրեր եւ այլն:

Մարդու համար անփոխարինելի են համարվում ութ ամինաթթուներ, որոնք օրգանիզմում չեն սինթեզվում, ուստի նրանք մարդը պետք է ընդունի պատրաստի վիճակում՝ բուսական կամ կենդանական սննդամթերքների հետ: Դրանք են՝ լիզին, տրիպտոֆան, լեյցին, իզովեյցին, թրենին, սերթոնին, վալին, ֆենիլալանին:

Հատկապես կարևորվում են լիզինը եւ տրիպտոֆանը, որոնցով աղքատ է գորենի, տարեկանի բարձրորակ ալյուրից թխված հացը: Հասուն մարդու օրական պահանջը այդ ամինաթթուների նկատմամբ կազմում է՝ լիզինի 5 մգ-ը եւ տրիպտոֆանի 1 մգ-ը:

Ալյուրակ հացի 500 գ-ը բավարարում է մարդու օրական պահանջը այդ ամինաթթուների նկատմամբ մոտ 20%-ով, իսկ մնացած 80%-ը պետք է լրացվի կենդանական ծագման սննդամթերքների՝ մսի, կաթի, պանրի, ձվի եւ այլ մթերքների հաշվին (2,5):

Ալիտակուցները եւ ամինաթթուները օրգանիզմի համար (հատկապես ակտիվ ածող) հիմնական կառուցանյութ են հանդիսանում: Այդ նյութերի նկատմամբ մարդու օրական պահանջի մի մասը ընդունվում է հացի, հացամթերքների, ծավալեղենի հետ: Դրանց կարևոր մտակարար են կենդանական ծագման մթերքները:

Ալիտակուցների եւ հատկապես անփոխարինելի ամինաթթուների լավ աղբյուր են թանկարեղենը եւ մրգերը: Լարեկը է, որ նրանց մեջ առկա են մարդու համար անփոխարինելի բոլոր ամինաթթուները:

Բանջարեղենի ու մրգերի անբավարարության դեպքում խորհուրդ է տրվում սննդի մեջ անփոխարինելի ամինաթթուների պակասը լրացնել՝ գորենի ալյուրի հետ եգիպտացորենի (լիզինով հարուստ), հատիկալեղենների (սերթոնինով հարուստ) ալյուր օգտագործելու միջոցով (4):

Գտնում են, որ հացաթխման ալյուրի մեջ ընդամենը 0,4%-ով լիզինի ավելացումը բարձրացնում է գորենի ալիտակուցի սննդային արժեքը մոտ 50%-ով: Հացի սննդային արժեքի բարելավման կարևոր պայման է նաեւ B₁ վիտամինով հարուստ խմորաանկերի օգտագործումը:

Մարդու օրգանիզմը կարիք է գգում նաեւ օրական մի շարք վիտամինների որոշակի նվազագույն քանակի: Օրինակ՝ հասուն մարդու մեկ օրվա պահանջը B₁ (թիամին) վիտամինի նկատմամբ կազմում է 1-1,5 մգ, B₂ (ռիբոֆլավին) -ի նկատմամբ՝ 2-2,5 մգ, C վիտամինի (ասկորբինաթթու) նկատմամբ՝ 50-100 մգ (2,4,5):

Վիտամինների նկատմամբ մարդու օրական պահանջի չափերը տարբեր հեղինակների մոտ միասնաձայն չեն: Օրինակ, խորհրդային առևտրի ինստիտուտի աշխատակից Գ.Ա. Լոկոմոնիկովայի տվյալների հասածայն տարբեր վիտամինների նկատմամբ հասուն մարդու օրական պահանջը հետևյալ չափերն ունի: Ասկորբինաթթու (վիտամին C)՝ 50-70 մգ, թիամին (B₁)՝ 1,5-2 մգ, ռիբոֆլավին (B₂)՝ 2-2,5 մգ, նիացին (PP)՝ 15-25 մգ, պանտոտենաթթու (B₃)՝ 5-10 մգ, պիրիդոքսին (B₆)՝ 2-3 մգ, թուոլին (վիտամին P)՝ 25 մգ, կարոտինոիդներ (պրովիտամին A)՝ 3-5 մգ, տոկոֆերոլներ (վիտամին E)՝ 5-30 մգ, նաֆտոխինոններ (վիտամին K)՝ 0,2-3 մգ եւ այլն (3):

Այս վիտամինների, ինչպես եւ մի քանի հանքային տարրերի հիմնական աղբյուր են հանդիսանում բանջարա-քոստանային սննդամթերքները, թե՛ն B₁, B₂, B₆ վիտամինների պարունակությունը հազամթերքներում ու այլ հատիկավորների հատիկում ավելի բարձր է, քան բանջարաբույսերում:

Մարդը հացի հետ չի ստանում A վիտամին կամ պրովիտամին A (կարոտին) եւ վիտամին C: Օրական 550 գ հաց օգտագործող մարդը գրեթե լրիվ բավարարում է P վիտամինի նկատմամբ օրգանիզմի պահանջը, ինչպես նաեւ B₁-ի նկատմամբ պահանջը՝ մոտ 70%-ով և B₂-ի՝ 15-16%-ով (2): Այդ վիտամիններով առավել հարուստ է կոպիտ աղացած, շատ թե քիչ թեփի ու սաղմի մնացորդներ պարունակող ալյուրից թխված հացը: Միևնույն հացի ու հացամթերքների մեջ բազմապիսյուն են C եւ A վիտամինները: Կարոտինի առավել ավազույն մատակարարներ են գազարը՝ 9 մգ %, կարմիր բիբարը՝ 10 մգ %, մաղադանոսը՝ 10 մգ %, ավելուկը՝ 8 մգ %, ալանախը՝ 5 մգ % և այլն: Պտուղներից A պրովիտամինով հարուստ են չիխանը՝ 8 մգ %, պրսը՝ 8 մգ % եւ այլն (3):

Վիտամին C-ի լավագույն աղբյուր են ծաղկակաղամբը՝ 47-93 մգ %, կանաչ սոխը՝ 52-81 մգ %, մաղադանոսը՝ 58-290 մգ %, քարավազը՝ մինչեւ 180 մգ %, սամիթը՝ 31-128 մգ %, արքունի՝ 8 մգ % եւ այլն (3):

սպանախը՝ 37-78 մգ %, կարտոֆիլը՝ մոտ 40 մգ %, կինձը՝ 44-140 մգ %, կանաչ՝ բիբարը՝ 80-200 մգ %, կարմիր բիբարը՝ 180-250 մգ % և այլն: Պտուղներից եւ հատապտուղներից C վիտամինով առավել հարուստ է, սնն հաղարպը՝ 300 մգ %, ապա հետևյալում են արծու՝ 150 մգ %, չիլանը՝ 40 մգ % եւ այլն:

Ի դեպ C վիտամինի առավելագույն պարունակությունը լինում է կանաչ (չհասնում) ընկույզի մեջ՝ մինչև 500 մգ %, մինչդեռ հատուկ ընկույզի միջուկում այն ընդամենը 5-10 մգ % է: Նույն ծնով կանաչ ոլոռի հասունանալուց հետո նրա մեջ C վիտամինի պարունակությունը մոտ կրկնակի անգամ նվազում է:

C վիտամինի մի շարք կարեւոր ֆունկցիաներից բացի նաեւ պայմանավորվում է օրգանիզմի անընկալունակությունը զանազան հիվանդությունների նկատմամբ:

Մարդու կողմից օգտագործվող բոլոր պտուղներում ու բանջարաբույսերում առկա են նաեւ խիստ անհրաժեշտ կարոտին, PP եւ B խմբի վիտամինները՝ ամենատարբեր չափերով: Կարոտինը 0,1-10 մգ %, PP-ն՝ 0,2-ից 2 մգ %-ի եւ B խմբինը՝ մինչև 0,8 մգ %-ի սահմաններում [3,4]:

Տարբեր տիպի մրգերում ու բանջարեղենում զանազան օրգանական միացությունների (սպիտակուցների, ճարպերի, ածխաջրերի, վիտամինների, օրգանական թթուների, ֆենոլների ու հանրային տարրերի) պարունակությունը կախված է տվյալ կուլտուրայի տարիքից (կենսաբանական առանձնատկություններից), մշակության պայմաններից, հասունացման փուլից, պահպանության եղանակից եւ ժամկետից եւ այլն:

Պտուղների եւ բանջարեղենների մեջ B₁₂ եւ D վիտամիններ չեն հայտնաբերվել: Մինչդեռ B₁₂ վիտամինը վնասագործում է ձխախոտի վնասակար ազդեցությունը, հանգստացնում նյարդային համակարգը, կանոնավորում լյարդի գործունեությունը, նվազեցնում խոլեստերինի քանակը արյան մեջ եւ արգելափակում ճարպերի կուտակումը ներքին օրգաններում: Առողջ մարդու օրական զոգան 5-12 մգ է: B₁₂-ի լավագույն աղբյուր են կենդանական ծագման մթերքները, ամենից շատ կա տավարի լյարդի, ապա տավարի ու խոզի մսի, ձվի դեղնուցի, ձկան, բոլոր կաթնամթերքների մեջ (1):

Արդյունաստեղծման գործընթացի վրա բարերար ներգործություն է թողնում վիտամին B₉-ը (ֆոլիաթթուն), թե՛ն մարդու օրական պահանջը այդ վիտամինի նկատմամբ չնչին է՝ 0,1-0,5 մգ եւ կարող է բավարարվել բանջարեղենով ու մրգերով: Ֆոլիաթթուն շատ կա երակի մեջ (0,13-0,17 մգ %), որի համար այն քարեմպատ է ազդում սակավարյունության ժամանակ: Ֆոլիաթթուն շատ կա նաեւ բայի (0,15 մգ %) եւ մոխի մեջ (0,25 մգ %): E վիտամինի նկատմամբ մարդու օրական պահանջը մեծ չէ՝ 2-6 մգ: Սակայն այն կարելու է՝ մարդու ակտիվ կենսագործունեության համար: E վիտամինի լավ աղբյուր են կանաչ բանջարեղենը եւ մրգերը:

Ամենից շատ այն պարունակվում է չիլխանի՝ 2,9-9,6 մգ %, մասուրի՝ 1-2,4 մգ %, դեղձի մեջ՝ 0,6-2,8 մգ % [4]:

Օրգանիզմի համար ոչ պակաս կարեւոր դեր ունի վիտամին B₁-ը (պանգոմաթթուն), որի նկատմամբ պահանջը թե՛ն տասնորդական միլիգրամներ են կազմում, սակայն նրա անհրաժեշտությունը անչափ մեծ է: Հաստատված է, որ այն ունի թթվածնի փոխանակությունը ակտիվացնելու հատկություն եւ դրանով իսկ այն պաշտպանում է օրգանիզմը թթվածնային քաղցից, որը տեղ է գտնում ծերացման ժամանակ: Մյուս կարեւոր հատկությունը այն է, որ նվազեցնում է մի խումբ բուժական միջոցների մնացորդային թունավոր եւ այլ ոչ գանկալի ազդեցությունները [4]: Պանգոմաթթու ամենից շատ հայտնաբերված է ծիրանի կորիզում:

Մարդու օրգանիզմը նորմալ կենսագործունեության համար կարիք ունի նաեւ մի քանի հանրային տարրերի՝ երկաթ, կալցիում, կալիում, յոդ եւ այլն: Օրինակ՝ տարբեր մարդու առողջ օրգանիզմը մեկ օրում պետք է ընդունի 10-12 մգ երկաթ, որը անչափ կարեւոր է արդյունաստեղծման պրոցեսի, արյան կարմիր գնդիկների ծնւավորման համար, եւ մոտ 800 մգ կալցիում, որը ոսկրային համակարգի ամրապնդման կարեւոր գործոն է: Մինչդեռ հազը եւ հացամթերքները շատ աղքատ են այդ տարրերով [2,5]:

Կախված մարդու տարիքից, առողջական վիճակից, աշխատանքի բնույթից ու ֆիզիկական ծանրաբեռնվածությունից օրվա պահանջը ոչ միայն կալորիաների, այլ նաեւ վերը թվարկած այլ համվելալ տարրերի նկատմամբ կարող է տարբեր լինել: Մառուռ սննդամթերքն ամսին ժամանակակից ուսմունքը բուրդ տեսակի մրգերը ու բանջարեղենը դիտում է որսն կենսաբաղադրանք անհրաժեշտ մթերքներ, շնորհիվ նրա, որ այդ մթերքներն են հանդիսանում վիտամինների, հանրային տարրերի, օրգանական թթուների, բուրավետ նյութերի (համ ու հոտ (տամաքավորող), դուրամարտ ամիսաթերի (գլյուկոզա, ֆրուկտոզա), զանազան ֆենոլների (ղաբադանյութեր, ներկանյութեր, եւ այլն) հիմնական աղբյուրը: Դրանից ելնելով իր ժամանակին հորիզոնային Միությունական բժշկական գիտությունների ակադեմիան սահմանել է մեկ շնչի հաշվով այդ մթերքների տարրական անհրաժեշտ ծավալները՝ ինչպես թարմ, այնպես էլ վերամշակված վիճակներում: Այն է. կարտոֆիլ՝ 97 կգ, բանջարեղեն (տարբեր տեսակների)՝ 146 կգ, մրգեր եւ հատապտուղներ՝ 113 կգ եւ այլն [3]:

Իհարկե՝ հացի ու ձավարեղենի մեջ հանրային սի քանի անհրաժեշտ տարրեր ավելի շատ կան, քան մրգերի ու բանջարեղենի մեջ, սակայն նրանք ավելի հեշտ յուրացվող ձևով են հանդես գալիս հենց մրգերում ու բանջարեղենում: Բացի այդ մրգերը եւ բանջարեղենը հարուստ են սի շարք միկրոտարրերով (օրգանիզմի կողմից անհշտ քանակով պահանջվող, բայց խիստ կարեւոր նշանակություն ունեցող), որոնք բազակայում են այլ մթերքների մեջ:

Ի տարբերություն մսամթերքների ու հացամթերքների, հանրային տարրերի մեծ մասը մրգերի ու բանջարեղենի մեջ ներկայացված են հիմնային աղերի տեսքով, որն անչափ կարեւոր է արյան հիմնային ռեակցիայի պահպանման համար: Հանրային նյութերի ընդհանուր պարունակությունը մրգերում ու բանջարեղենում կազմում է 0,2-1,5 % (նրանց կշիռը): Ամենից հարուստ են սպանախը, կանաչ դոքը, կաղամբի տարբեր տեսակները եւ այլն [4]: Մոխրային տարրերի շարքում մրգերում ու բանջարեղենում ամենից մեծ չափով պարունակվում է կալիումը: Կալցիումը եւս բավարար չափով առկա է, մինչդեռ նրկաթը պտուղներում ներկայացված է 0,5-1,4 % -ի սահմաններում: Արկաթ ամենից շատ կա խնձորի (1,2 %), տանձի (1,0 %), կարմիր հաղարջի (1,4 %) մեջ:

Այսպիսով, եթե մարդը քաղցը հագեցնելու համար ամեն օր կալորիական սնունդ է ընդունում սպիտակուցների, ածխաջրերի, ճարպերի ձևով, ապա ամեն օր կարիք ունի նաեւ վիտամինների, օրգանական թթուների, հանրային տարրերի եւ այլ նյութերի ներկոսի, որոնց պակասը առաջ է բերում հիվանդագիյ պրոցեսներ, երեխաների ոչ նորմալ աճ, աշխատունակության անկում եւ այլ բացասական երևույթներ:

Յանկայի է, որպեսզի մրգերի, հատապտուղների, բանջարեղենի, կենդանական թարմ մթերքների օգտագործումը հնարավորինս կատարվի տարվա բոլոր եղանակներին: Դա անհրաժեշտ է, որպեսզի օրգանիզմը առաջին հերթին վիտամինային քաղց չունենա, հակառակ դեպքում տեղի են ունենում նյութափոխանակության խախտումներ, իմունիտետի թուլացում կամ զանազան հիվանդությունների նկատմամբ օրգանիզմի դիմադրողականության անկում՝ իր բացասական հետեւեանքներով:

Ամփոփում

Առողջ կամ լիարժեք սնունդը ոչ միայն առավելապես ածխաջրերով հարուստ հացի, մակարոնեղենի, ձավարեղենի, կարտոֆիլի ընդունումով պահանջվող կալորիաների օրական նորմային պահովումն է, այլ նաեւ սի շարք հավելյալ, բայց առողջ օրգանիզմի համար անհրաժեշտ սպիտակուցների, անփոխարինելի ամինաթթուների, վիտամինների, հանրային տարրերի, օրգանական թթուների, համ ու բուրմունք պարունակվող այլ սիագությունների որոշակի քանակի ամենօրյա ընդունումը, կենդանական ծագման մթերքների եւ հատկապես բանջարեղենի ու մրգերի հետ, տարվա բոլոր եղանակներին:

Резюме

Здоровое или полноценное питание-это не только необходимое каждому взрослому человеку количество калорий, которое легко складывается за счет богатых углеводами хлебобулочных изделий, крупы и картофеля, а также ежедневный прием ряда дополнительных и важнейших компонентов питания, как белки, незаменимые аминокислоты, витамины, минеральные вещества, органические кислоты и другие, придающие вкус и аромат, соединения, источниками которых являются продукты животного происхождения и, особенно, свежие овощи и фрукты.

Գրականություն

1. Гурвич М.М., гл. Здоровье, Март, 2000г.
2. Крестович В.Л., Биохимия зерна и хлеба. В кн. "Техническая биохимия", М., Высшая школа, 1973, с. 19-115.
3. Луковникова Г.А., Химический состав продуктовых органов овощных, бахчевых культур и шампиньонов. В кн. "Справочник по овощеводству". Л. Колос. 1982, с. 71-79.
4. Метлицкий Л.В., Биохимия плодов и овощей. В кн. "Техническая биохимия", М., Высшая школа, 1973, с 116-154.
5. Самсонов М.М., Сильные и твердые пшеницы СССР. М. Колос, 1967.

ԱրՊՀ, կենսաբանության ամբիոն

ԱԿԱՆՁԵՆ ԿԱՍ ՍՊԻՏԱԼԱԺՈՐ ՍՊԻՏԱԿԱՏԱՄԱՆԵՐԻ (CROCIDURA LEUCODON HERMANN, 1780) ՏԱՐԱՇԼԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԷԿՈԼՈԳԻԱՆ ԼՂՀ ՖԱՈՒՆԱՅՈՒՆ

Վ.Տ. Հայրապետյան

Աշխատանքում քննարկվում է *Crocidura leucodon*-ի էկոլոգիային և կենսաբանությանն առնչվող մի շարք հարցեր:

Միջատակերների կարգը կաթնասունների դասի ամենահինագույն խմբերից է, որոնք ծագել են մոտ 150 միլիոն տարի առաջ (8): Այս կարգն ունի տարածման լայն արեալ, բացառությամբ Ավստրալիայի, Հարավային Ամերիկայի մեծ մասի և Անտարկտիկայի (11):

Կաթնասունների դասի միջատակերների կարգի տնտեսական նշանակությունն այդքան շոշափելի չէ, սակայն մի շարք տեսակներ, այդ թվում և բնութագրվողը, մեծ օգուտ են տալիս գյուղատնտեսությանը և անտառատնտեսությանը՝ սնվելով վնասակար միջատներով: Կարգի առանձին տեսակներ օգտագործվում են մարդու սննդաբաժնում (ոգնիներ):

Անդրկովկասի կաթնասունների ֆաունայի ուսումնասիրությունները սկսվել են XIX դարի սկզբներից և շարունակվում են առայսօր, բայց որքան էլ դա անհավանական թվա, չկան վերջնագրված տվյալներ Անդրկովկասի, մասնավորապես Արցախի կաթնասունների ֆաունայի վերաբերյալ: Այս տարածաշրջանում միջատակերների կարգի ուսումնասիրություններով զբաղվող մի շարք գիտնականների (4, 5, 7, 10) տվյալներ ֆորագնետար են: Այս առումով հատկանշական է հատկապես բնութագրվող տեսակը:

Արցախի կենդանական աշխարհում կարգի որոշ տեսակների տարածման արեալների բազմացման, աճի, զարգացման և կենսաբանական մի շարք առանձնահատկությունների վերաբերյալ տվյալների կարելի է հանդիպել Հայրապետյանի, Յավրույանի, Գրքարյանի (1, 2, 3) աշխատություններում:

Որպես մեր հետազոտման օբյեկտ ենք ընտրել միջատակերների (Insectivora) կարգի, գետնափորների (Soricidae) ընտանիքի, սպիտակատամների (*Crocidura*) գեղի ականջեղ կամ սպիտակափոր սպիտակատամ (*Crocidura leucodon*) տեսակը (նկ. 1):

Աշխատանքի համար որպես նյութ է հանդիսացել 2006-2007թթ. «Ասկերանի,

Նկար 1

Մարտակերտի, Մարտունու և Հաղուրի շրջանների ստացիոնարներում (քարտեզ 1) կատարած դաշտային հավաքը: Մեր կողմից հետազոտվել են նշված տեսակին պատկանող 25 (12♂ 13♀) առանձնյակներ: Կենդանիների որսը կատարել ենք կենդանորս և աղեղնածև թակարդներով, առանձին դեպքերում օգտագործել ենք պլաստմասե շշեր, որոնք տեղադրել ենք նախօրոք փորված փոսերում: Այս մեթոդը կիրառելի է միայն միզազգիղ կենդանիների

նկատմամբ, որոնք իրանականում սեփական որսատարածք չունեցող կենդանիներն են:

Կենդանիների տեսակային կազմը որոշելու համար օգտագործել ենք որոշիչներ (3, 6): Մորֆոմետրիկ չափումները կատարել ենք չափածոցով և օգտագործել հետևյալ հապափումները. ՄԵ-մարմնի երկարություն, ՊԵ- աղյի երկարություն, Հթե- հետին թաթի երկարություն, ԳԵ- գլխի երկարություն, ԳԼԵ- զանգի կոնդիլոբազալ երկարություն, ԱԼԼ- ականջի լայնություն (աղյուսակ 1): Տվյալների մշակումները իրականացրել ենք կենդանաբանության մեջ կիրառվող կենսաչափական մեթոդներով (9): Կենդանիների էկոլոգիական առանձնահատկություններին

ուումնասիրումը կատարել ենք կենդանաբանության մեջ ընդունված մեթոդներով: Այս գազանիկներն ունեն միջին չափեր (աղյուսակ 1):

Սպիտակափոր սպիտակատառիկ - *Crociodura leucodon* մորֆոմետրիկ չափումները

Աղյուսակ 1

	n	min-max	M	δ°	m'	Cv	t_{95}	p
Մե	12♂	5-7	5,9	0,58	0,16	9,8	1,6	>90
	13♀	4-6	5	0,63	0,17	12,6		
Պե	12♂	3-4	2,6	0,9	0,26	34,6	0	0
	13♀	3-4	2,6	0,71	0,2	27,3		
Քն	12♂	1,2-1,7	1,4	0,26	0,07	18,6	0,53	>90
	13♀	1,2-1,8	1,6	0,27	0,075	16,9		
Գե	12♂	1,8-2	1,8	0,1	0,03	5,5	0	0
	13♀	1,8-2	1,8	0,1	0,03	5,5		
Գկե	3♂	0,8-1	0,9	0,1	0,25	11,1	0	0
	2♀	0,8-1	0,9	0,1	0,25	11,1		
Ալլ	12♂	0,7-1	0,8	0,12	0,03	15	0	0
	13♀	0,7-1	0,8	0,1	0,03	12,5		
Քաշը	12♂	5-6	5,4	0,4	0,11	7,4	0	0
	13♀	5-6	5,4	0,4	0,11	7,4		

Արտաքինից մկնամման են, բայց ունեն կարճ և համեմատաբար հաստ պոչ, որը ծածկված է կարճ մազերով և երկար, նոսր, խոզաններով: Մուրթը կարճեցված է և ավարտվում է շարժուն կնճիթով: Բթոսկրն ունի կողքնթացություն: Գլուխն զանգվածեղ է և լայն: Ականջները խոշոր են և զգալիորեն դուրս են ցցվում սազածածկույթից: Ականջների ստորին եզրում կա դնչիկ ներս և վերև թեքված մաշկային ծայր: Ստամոնների պսակները սպիտակ են:

Մազածածկույթը մեջքի հատվածում և կողքերին սևագորշավուն են, շիկավուն բծերով, որովայնի հատվածը՝ սպիտակ: Գույների միջև եզրագիծը խիստ արտահայտված է:

Արջայի (Ղարաբաղի) ֆաունայում այս կենդանիները տարածված են Մարտակերտի, Ասկերանի, Մարտունու և Հաղորթի շրջանների տարբեր լանդշաֆտային գոտիներում (քարտեզ 1): Սակայն գերադասում են լեռնատափաստանային, մերձանտառային գոտիները, ծ.մ 800-1850 մ բարձրությունները, այգիները, այսինքն որոնող հարուստ է լեռնամոֆաունան:

Մենդային բաժնում անողնաշարավորներից գերակշռում են միջատները, միջատների թրթուրները, սարդակներակեր, տզեր, անձրևավորողներ, իսկ ողնաշարավորներից՝ գորտերի և սողունների ծագերը: Մեր կողմից պարզվել է, որ կարծրաշենավորներից կերաբաժնում ընդգրկված է այլաբզեղ, մայիսյան բզեղ, հավասարաթևավորներից՝ ցիկադները և այլն:

Սպիտակափոր սպիտակատամները, ինչպես գետնավորների ընտանիքի մյուս ներկայացուցիչները, սեփական բներ չեն փորում, զբաղեցնում են հիմնականում կրծողների լքված բները, թաքնվում են քարերի տակ, ծառերի հարթարմատային անցքերում: Վարում են գիշերային կենսակերպ, հազվագյուտ դեպքերում կարող են հանդիպել օրվա լուսավոր ժամերին: Մեր դիտարկումների արդյունքում պարզվել է, որ այս գազանիկներն ամառային շրջանում ունենում են ակտիվության մի քանի տիպեր՝ ուշ մթնշաղի, մինչև գիշերվա առաջին կեսի և գիշերվա երկրորդ կեսի: Ձմեռային շրջանում, տաք եղանակներին նկատվում է երեկոյան ակտիվություն, իսկ սառնամանիքների ժամանակ ինչպես երեկոյան, այնպես էլ գիշերային ակտիվություն չի արձանագրվել:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում այս գազանիկների բազմացումը: Սպիտակափոր սպիտակատամների հոգիությունը տևում է 28-30 օր: Տարվա մեջ ունենում են մեկ կամ երկու ծին: Մենդարեկությունից առաջ հոգատար մայրերը կատուցում են ներքին խոռոչով գնդաձև բներ, որտեղ ծննդաբերում են 5-8 մեղկ, կույր և անօգնական ծագուկներ: Զագուկների կյանքի 12-13-րդ օրը բացվում են աչքերը, իսկ 15-16-րդ օրը՝ մազածածկվում են: Մայրը ծագուկներին կաթով կերակրում է 18-20 օր: Իսկապահայի ավարտից 2-3 օր առաջ ծագուկները ինքնուրույն սկսում են հավաքել սննդի մնացորդները, որոնք մայրը բերել է թույնը: Հղիության ավարտին և լակտացիայի ընթացքում մայրը բնի սնու միջատներից պաշար է կուտակում, որոնց անշարժացնում է միջատի կրծքային հատվածը կրծոտելով և դրանք իրենց «թաքնությունը» պահում են մինչև մեկ օր, որից

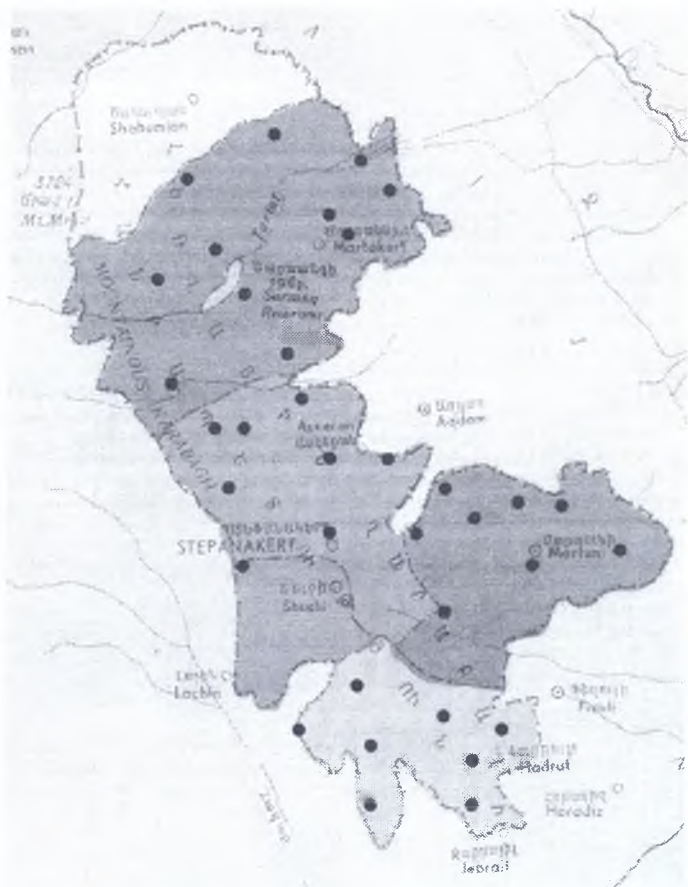
հետո մայրերը կամ հասուն ծագերը ուտում են. 15-16 օրական ծագուկները շարժման ընթացքում ամուր կծում են իրար վերադրային հատվածից և առաջացնում այսպես կոչված «թարավաններ»:

«[տանգի դեպքում մայրն առանց երկուդի պաշտպանում է ծագուկներին, տարօրինակ ծվծվոցով վախ առաջացնելով՝ հարձակվում քնին սոտեցող կենդանու վրա: Ճագուկները մոր խնամակալության տակ մնում են մոտ մեկ ամիս:

Սպիտակափոր սպիտակատամների մոտ մագափոխանակությունը տարվա մեջ կատարվում է, երկու անգամ՝ զարնաըն և աշնանը:

[ՀՀ ֆաունայում այս կենդանիները բնաբնակ են և նրանք են պահպանության:

Քարտեզ 1

● Սպիտակափոր սպիտակատամի տարածման արեալները

Ամփոփում

Միջատակները, լինելով հնագույն կաթնասուններից մեկը, որքան էլ դա անհավանական թվա, և անդրկովկասյան, և արցախյան ֆաունայում մնում են թույլ ուսումնասիրված կարգ:

Այդ պատճառով սովյալ կարգից որպես հետազոտման օբյեկտ. ընտրել ենք պահպանության կարիք ունեցող սպիտակափոր սպիտակատամը:

Արցախի տարածքում կատարված հետազոտությունների արդյունքում պարզել ենք այս տեսակի տարածվածության, էկոլոգիայի և կենսաբանությանը վերաբերող որոշ հարցեր:

Резюме

Насекомоядные, являясь одним из древних млекопитающих, как это ни парадоксально, и в закавказской, и в арцахской фауне остаются слабо изученным отрядом.

Поэтому из данного отряда в качестве объекта исследования была выбрана нуждающаяся в охране белозубка белобрюхая..

По результатам исследований, проведенных на территории Арцаха, были выяснены некоторые вопросы, касающиеся экологии, биологии и распространения данного вида.

Գրականություն

1. Հայրապետյան Վ. Տ., ԼՂՀ միջատակներին (Insectivora) էկոլոգիան և մակաբույծները// ԱրՊՀ, գիտ. տեղ., Ստեփանակերտ, 1(4), 2001:
2. Յավրույան Է. Գ., Հայրապետյան Վ. Տ., Գլարյան Ն. Վ., Հայաստանի և Արցախի կաթնասունների մակաբույծները (հաղորդում I, ողնիներ) //, ԳՊՀ-ի կոնֆերանս, Գավառ, 2002:
3. Յավրույան Է. Գ., Հայրապետյան Վ. Տ.-Ղարաբաղի վայրի կաթնասունները (միջատակներ, ձեռաթևավորներ, կրծողներ) //, Ստեփանակերտ, «Դիզալ պլյուս» 2003:
4. Даль С.К., Насекомоядные и рукокрылые Армянской ССР и Нахичеванской АССР (данные по распространению, систематике и биологии)//-Зоол. сб. Т 2, Ереван, 1940.
5. Даль С.К., Животный мир Армянской ССР//Изд. Ан Арм ССР, Т 1, 1954.
6. Кузнецов Б.А.- Определитель позвоночных животных фауны СССР //, Ч. 3, млекопитающие. М., Просвещение, 1975.
7. Огнев С.И., Звери СССР и прилежащих стран (Т.1, звери Восточной Европы и Северной Азии), М. Л., 1928.
8. Павлинов И. Я., Млекопитающие//, ч.1.2. Жизнь животных. Природа России, М.: Астрель, 1999.
9. Папегелева И. Ю.- Математические методы в зоологии// Воронеж, 2003.
10. Сатунин К.А – Млекопитающие Кавказского края// Труды Зап. Кавказа, музея, 1915, серия N 1.
11. Соколов В.Е. Систематика млекопитающих//, изд.Высшая школа, М.,1973

ԱրՊՀ, կենսաբանության ամբիոն

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏԱՄԻՈԹՅԱՆ ԻՆՏԵՆՍԻՏԻՎ ԶԱՐԳԱՏՈՒՄԸ ՈՐՈՇԱՊԱՆ ՊԱՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԳԱՂԱՊԱՆՈՒՄՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՈԹՅՈՒՆ

Հ. Ի. Գրիգորյան

Պաշտպանողականությունը որպես գաղափարաբանական հոսանք Ռուսաստանի հասարակական կյանք մուտք գործեց XIX դարի առաջին կեսին՝ Նիկոլայ I-ի կառավարման տարիներին: Առաջին անգամ միջնադարյան ժամանակներից սկսած, Նիկոլայ I-ը փորձեց հենվել ռուսական ավանդական իրողությունների վրա: Ժողովուրդը սկսեց դիտվել որպես ինքնավարական կարգի հենարան:

Յրանսիական Մեծ հեղափոխության ժամանակաշրջանից սկսած մինչ այժմ արևմտյան քաղաքակրթություն կրող երկրներում գործում են գաղափարական երեք հիմնական հոսանքներ լիբերալիզմ (ազատականություն), կոնսերվատիզմ (պահպանողականություն) և սոցիալիզմ: Այս հոսանքներն անգամ ավելի քան 200 տարիների ընթացքում եղել և մնում են խիստ կենսունակ և արդիական: Սակայն XX դարի 70-ական թվականների վերջին արևմտյան զարգացած երկրներում մեծացավ հետաքրքրությունը պահպանողականների նկատմամբ: Պատճառը երկրորդ աշխարհամարտից հետո մեծ արագություն հավաքած գիտատեխնիկական առաջընթացն էր և հասարակության անհատականացումը, որոնք առաջ բերեցին մի շարք խնդիրներ. շրջակա միջավայրի աղտոտում, միջուկային վտանգ, բարդական և հոգեոր արժեքների արժեզրկում և այլն, որոնց համար մարդկությունը բավական թանկ էր վճարում: Այս պայմաններում արևմտյան զարգացած երկրներում մեծ արձագանք ստացավ պահպանողական գաղափարախոսությունը՝ որնոր որակներով: «Ժամանակակից պահպանողականության մեջ,- գրում է Ա.Լ.Բ. Միխրայսկը,- օրգանապես զուգակցված է երկու միտում. դասական լիբերալիզմից բխող առանձին անհատի նկատմամբ ունեցած հարգանքը և պահպանողականության համար ավանդական դարձած այնպիսի արժեքների պահպանում, ինչպիսիք են կրոնը, ընտանիքը, օրենքը, կարգապահությունը և այլն» [1]:

Ռուսաստանում կրկին պահպանողական գաղափարախոսության նկատմամբ հետաքրքրությունը մեծացավ XX դարի 90-ական թթ.: ԽՍՀՄ փլուզումից հետո իշխանության եկան լիբերալները, որոնց ազդեցության կառավարումը քայքայեց Ռուսաստանի գրեթե ողջ տնտեսությունը, երկիրը կուսակնց հսկայական պարտքեր, լիբերալիզմի և դեմոկրատիայի անվան տակ մեծ չափերի հասավ պետական թալանը, նոր ձևավորվող արժեքային համակարգում աստիճանաբար վերահսում էր կապը անցյալի հետ, գլուխ էին քարծրացնում անփառալուսական ուժերը, արտաքին քաղաքականությունում իր դիրքերն էր գիշում երբեմնի հզոր Ռուսաստանը և այլն: Հետխորհրդային հասարակության հեղինակությունը վայելող լիբերալները տարեցտարի հեղինակազրկվում էին և խորհրդարանական յուրաքանչյուր ընտրության ժամանակ նվազեցնում տեղերը Պետական Դումայում: Իսկ 2003թ. դեկտեմբերի 7-ի ընտրություններում նույնիսկ չեղաթափարկեցին 5%-ոց արգելքը՝ վերածվելով արտախորհրդարանական քաղաքական ուժի:

Լիբերալներին փոխարինելու եկան պահպանողականները, որոնց համար հենարան ծառայեց XIX դարակգրքին ձևավորված պահպանողական գաղափարախոսության հիմնադրույթներն ու թեզերը:

Յրանսիական Մեծ հեղափոխությունից հետո ինչպես ողջ եվրոպայում, այնպես էլ Ռուսաստանում մեծ արձագանք գտան լիբերալ-հեղափոխական գաղափարները, որոնք առաջին անգամ Ռուսական կայսրությունում իրենց զգացնել տվեցին 1825թ. դեկտեմբերի 14-ին: Դեկտրիստների ապստամբությունը ճնշելուց հետո հրամայական էր դառնում պետական նոր գաղափարախոսության մշակումը, որը պետք է չախչախսեր ու վարկաբեկեր լիբերալ-

* Աստվանիշով նշված բոլոր աշխատանքները գեներվել են «Երիտասարդ գիտնականների II գիտաժողովում»: Մանիֆեստներ, տարի, 2007թ.:

ինքնակառավարչական գաղափարախոսությունը և գրելը այն հասարակության այնպիսի մասին: Վերևից հենց այսպիսի պատմվածքով հանդես եկավ պաշտոնական ժողովրդայնության տեսությունն իր ներք հիմնարարներով՝ ուղղափառություն, ինքնակալություն և ժողովրդայնություն, որի կենսախայրն էր 1833թ. ժողովրդական լուսավորության նախարար նշանակված Ա.Ս. Ուվարովը: Այն տասնամյակներ շարունակ ծառայեց որպես ինքնակալության պետական գաղափարախոսություն [2]՝ ձեռք բերելով ազգային-պահպանողական նշանակություն: 1833թ. Միկուլայ I-ին հղած նամակում Ուվարովը գրում է. «ձորին համոզմամբ և ջերմորեն հավատարմով իսկությանը, ժողովրդական երկրի պահպանողականներն են ուղղափառությունը, ինքնակալությունը և ժողովրդայնությունը՝ կազմելով մեր երկրի փրկության վերջին խաղիսյը: Դա մեր ուժի ճշմարիտ գրավականն ու հայրենիքի հզորությունն է» [3]: Այս գաղափարախոսությունը թափանցեց Ռուսաստանի հասարակական կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտները:

Պաշտոնական ժողովրդայնության տեսությունը դարձավ Ռուսաստանի պետական գաղափարախոսության հայեցակարգի հիմքը: Ա.Ս. Ուվարովը պաշտոնական գաղափարախոսությունը ձևակերպում էր հստակ. «Նոր սերնդին բուժել կուրությունից և չմտածված կրքից դեպի օտարը՝ տարածելով հարգանք դեպի հայրենականը» [4]: 1834թ. ռուսական օկրուգների խնամակալներին ուղղված շրջաբերականում հայտարարում է, որ այն պետք է ուղեկցույց հանդիսանա ժողովրդական կրթության, գիտության, գրականության, արվեստի, երիտասարդության դաստիարակության համար [5]:

«Ուվարովյան երրորդությունը» ռուսաստանցիների գիտակցության մեջ ավելի խորությամբ արմատավորելու համար զարկվան իրագործեց քաղաքական բոլոր միջոցների համընդհանուր հավաքագրում: Այս տեսությունն արմատավորվում էր ամենուրեք. գյուղական եկեղեցիներից մինչև մայրաքաղաքային համալսարաններ:

Պաշտոնական ժողովրդայնության տեսության կողմնակիցներինց Ռուսաստանում ձևավորվեց պահպանողական հոսանքը: Պետք է նկատել, որ պահպանողականները ոչ բոլոր հարցերում էին հանդես գալիս միասնական ճամբարով: Նյախեց մի մասը՝ Մ. Պոգոդին, Ն. Ռուստրյակով, Ա. Շիլյով, Օ. Սենկովսկի, Ն. Գրեչ, Ֆ. Բուկարին և այլք, դասական պահպանողականության կողմնակիցներ էին, իսկ մյուս մասը՝ XIX դարի 30-40 թ.թ. սահմանագծին հասարակական կյանք մուտք գործած սլավոնաֆիլները՝ Ա. Խոմյակով, Ի. և Պ. Կիրենսկի եղբայրներ, Ալեքսանդրների նշանավոր ընտանիք, Յու. Սամարին և այլք, լիբերալ-պահպանողական գաղափարների կողմնակիցներ էին:

Ա.Ս. Ուվարովի կողմից առաջ քաշված տեսությունը զազաթանակետին հասցրեց Ռուսաստան-Եվրոպա հակաթեզի գաղափարը, որն էլ դարձավ ռուս պահպանողականների հավատամքին առ այսօր: Այն գիտամարտերն հիմնավորելու և ժողովրդի մեջ տարածելու համար անհրաժեշտ էր նորովի ուսումնասիրել Ռուսաստանի պատմությունը հնագույն ժամանակներից և գուգահեռներ անցկացնել արևմտյան քաղաքակրթության հետ: Այս գաղափարների լուսաբանողն ու տարածողը դարձան Մ. Պոգոդինը և Ն. Ռուստրյակովը, որոնք նաև Ռուսաստանի պատմության դասագրքերի հիմնականներն էին:

XIX դարի 30-40թթ. ընթացքին Ռուսաստանի պատմության առանձին հարցերի շուրջ ծավալված սուր բանավեճերով, որոնք տեղի էին ունենում դասական պահպանողականների, սլավոնաֆիլների և լիբերալ հայացքների հետևող արևմտականների միջև: Ա.Ս. Դուրգինսկայան անդրադարձալով այս շրջանին գրում է. «Ժեմ բանավեճերը Ռուսաստանի պատմության վերաբերյալ, նրա փիլիսոփայական իմաստավորումը վկայում էին ռուսական ազգային ինքնագիտակցության աճի մասին» [6]: Սակայն 1848թ. Եվրոպայում տեղի ունեցած իրադարձություններից հետո, Նիկոլայ I-ը հրաժարվելով պաշտոնական գաղափարախոսությունից՝ անցավ կոչու քաղաքականության և ավարտվեց «Հրաշալի տասնամյակը»:

Ռուսաստանի հասարակական կյանքում կարճատև դադարից հետո նոր ուժեղությամբ սկսվեց գաղափարական թեմ բանավեճերը Ալեքսանդր II-ի օրոք, երբ զարը ձեռնամուխ եղավ համապետական բարեփոխումների իրականացմանը, մասնավորապես ճարտարական կարգերի վերացմանը: Հասարակական-քաղաքական կյանք մուտք գործեցին պահպանողական գաղափարախոսության նոր սերնդի ներկայացուցիչներ Կ. Լեոնտևը, Վ. Մեչեչնովսկին, Կ. Պրեմոնտսկը, Մ. Կատկովը, Կոնս Ստրոգանովը և այլք, որոնք հանդես էին գալիս ընդլիարալը դիրքերից՝ քննադատելով Ալեքսանդր II-ին շրջապատող պետական բարձրաստիճան

պաշտոնյաների վարած քաղաքականությունը: Նրանք ավելի ակտիվ գործունեություն սկսեցին ծավալել Ալեքսանդր III-ի և Նիկոլայ II-ի գահակալման տարիներին՝ փորձելով իրականություն դարձնել իրենց գաղափարները, որով Ռուսաստանը կունենար իր առանձնահատուկ տեղը Եվրոպական քաղաքակրթական համակարգում:

Այսօր էլ ինչպես XIX դարի ընթացքում և XX դարի սկզբին, պահպանողականների կողմից առաջ քաշած հիմնական թեզերը խիստ արդիական են և կենսունակ, որի վառ ապացույցն են 2003թ. Պետական Դոմսայում պահպանողականների տարած հաղթանակը և հասարակության ներսում անցկացված սոցիոլոգիական հարցումները:

Այսպիսով, շուրջ 200 տարի առաջ պահպանողականների կողմից ամրագրված հիմնական գաղափարները թափանցելով հասարակական կյանք, արդի հասարակության գիտակցության ձևավորման գործընթացում ունեցան իրենց նշանակալի դերը: Պահպանողականների գաղափարական գիմանդում միշտ առաջնային է համարվել Ռուսաստանի պատմության ինքնատիպ զարգացումը, որն արտացոլվել է հետևյալ հիմնական թեզերով.

1. Ռուսաստան և Արևմուտք

ա/ զազայինի և համամարդկայինի հարաբերակցություն

բ/ հայրենական գիտության զարգացում և հասարակական առաջադիմություն

2. Ուղղափառություն և կարթոնություն

3. Կենտրոնաձիգ և կենտրոնախույս իշխանություն

Պահպանողական գործիչները երբեք առիթը բաց չեն թողել անդրադառնալ Ռուսաստան-Արևմուտք հիմնախնդրին՝ դիտելով վերջինիս որպես Ռուսաստանի հիմնական հակառակդրող, որի հետ Ռուսաստանը չի կարող ունենալ սերտ շփումներ: Ս. Շևչիկովը 1841թ. «Մոսկվիտյանին» հանդեպի առաջին համարում գրում է. «Ռուսաստանի սերտ շփումները Արևմուտքի հետ սպառնում են երկրին և արդեն իր մեջ կրում են չար, վարակիչ հիվանդություն... Արպեսզի կանխվի ճակատագրական վարակի հնարավորությունը, պետք է կառչել մեր ինքնատիպ երկրից» [7]:

Պահպանողականներն առաջին հերթին Ռուսաստանի ինքնատիպությունը տեսնում էին պատմական զարգացման մեջ: (Նստ նրանց, այն ճանապարհը, որն անցել է Ռուսաստանը, նմանություն չունի Արևմուտքի հետ: Մ. Պոգոդինը գտնում էր, որ Սվրդլովայում պետականությունը ձևավորվել է նվաճման արդյունքում, իսկ Ռուսաստանում իշխանները հրավիրվել են, և որ հենց այդ հրավերն էլ որոշեց Ռուսաստանի ապագան և ճակատագիրը: «Արևմուտքում նվաճվածներից վերջինն հողերը և դարձան հզոր դաս, իսկ ռուսական թույլները, որոնք ծառայող դաս էին և ենթարկվում էին իշխաններին, բավարարվում էին հարկի մի մասով, որը հավաքում էին իրենք և չէին բռնագրավում գյուղական հողերը» [8]: Այսինքն, ըստ Մ. Պոգոդինի, Ռուսաստանում չէր կարող ձևավորվել երրորդ դաս ի տարբերություն Արևմուտքի: Դրա համար չկային այն նպատակադր պայմանները, որոնք առկա էին Արևմտյան երկրներում: Այդպիսի պայմաններից էին քաղաքային բնակավայրերը: «Արևմուտքում քաղաքները խաղում էին սոցիալական խոշոր դեր՝ հանդիսանալով երրորդ դասի հենարան, իսկ Ռուսիայում այդպիսի քաղաքները բացակայում էին» [9]: Տարիներ անց, անդրադառնալով սոցիալական կոնֆլիկտների լուծման, նման կարծիք հայտնեց և Պոլոդնոստեյնը, ըստ որի Ռուսաստանը չի ունեցել իր միջին դարերը և չի ձևավորվել երրորդ դաս, թուր ծառայող և հարկատու միավորումները եղել են պետության սեփականությունը [10]: Այս ամենից ելնելով, լոստ պահպանողականների, Ռուսաստանում չկար սոցիալական կոնֆլիկտի պատճառ, այլ թագավորի և ժողովրդի միջև կար միասնություն: Դ. Պլեխանովը «Ակնարկներ XIX դարի Ռուսաստանի հասարակական մտքի պատմության» աշխատության մեջ անդրադառնալով Մ. Պոգոդինի «Ռուսաստանի պատմության զուգահեռները Արևմտյան Եվրոպայի երկրների պատմության հետ. հարաբերական սկիզբ» աշխատությանը, գալիս է այն կարծիքի, որ ըստ հեղինակի Արևմուտքը Արևելքում չպետք է լինի, արևը չի կարող մայր մտնել այնտեղ, որտեղից դուրս է գալիս [11]:

Այս նույն դիրքերից էին հանդես գալիս նաև սլավոնաֆիլները. սակայն չհերքելով Արևմուտքի առաջին թագը: Ուստ Ա. Նումյակովի արևմտյան մշակույթի ծնորենությունով հիմնալու ժամանակը Ռուսաստանի համար անցել է, եկել է քննադատության շրջանը, ռուսական միտքը բավական հասունացել է ինքնուրույն գործելու համար: Ռուսական հասարակությունը պետք է վերանայի արևմտյան գիտության հետևությունները, չպետք է հայտնվել հետամնաց վիճակում այն ժամանակ, երբ փաստերի հարստությունը պարտավորեցնում է մարդկության լուսավորության շարքերում լինել

ասալինը: Զու. Սամարինի կարծիքով ժողովրդական ստաժեղակերպը կայանում է գիտության, գրականության և արվեստի բնագավառներում ինքնուրույն ստեղծագործության մեջ և դրանով պետք է սեփական ավանդյուն ունենալ համաշխարհային մշակույթում: Միաժամանակ նա նշում է, որ կարելի է և պետք է օգտվել արևմտյան մշակույթի նվաճումներից, բայց դրանք անստորոշ չլինեցնել տուսական երկիր [12]: Մյավոնաֆիյները կատարելով իրենց գաղափարախոսությունը Ռուսաստան-Արևմուտք հակաթեզի վրա, միաժամանակ էլին հերքում Արևմուտքի հետ չլինելը: «Ռուսները օգուտը՝ ցանկանալով Ռուսաստանը տեսնել նրա հետ հավասար դիրքերում»:

XIX դարում ռուս պահպանողականները սրբերով էին ընդունում այն գործիչների վարած քաղաքականությունը, որոնք կուրորեն և ստորաքարշորեն ամեն ինչում հետևում էին Արևմուտքին և վերծնում էին ընդօրինակել Անգլիային: Իշխան Վ. Մեշչերսկին խոսելով արևմտյան արժեքների և Արևմուտքին կուրորեն հետևելու մասին, 1899թ. «Գրաժդանին» հանդեսում գրում է, որ ոչինչ այնպես չի քանդում ընտանիքը, հասարակությունը չի դարձնում անսկզբունք, չի գցում կրթագաղափարները, ինչպես ասալինյանց Անգլիայի օրինակով: Ռուս Մեշչերսկին նորը պետք է վարպետա միայն հին, ավանդական հողի վրա՝ մնալով կենսական հարաբերությունների վարպետի և կառավարող ուժ [13]:

Ինչպես XIX դարի ընթացքում և XX դարի սկզբին, այնպես էլ այսօր Ռուսաստանն իրեն հավայոր ուժ տեսնում է Արևմուտքին. որի հետ պետք է ունենալ հարաբերություններ, սակայն ոչ մերտ շփումներ, վերցնել նրանից միայն այն, ինչը չի վնասի երկրի պետական և ազգային շահերին: Ռուս սոցիոլոգիական հարցումների՝ այսօր ռուս հասարակությունը նույնպես չունի քաղաքական վերաբերմունք Արևմուտքի նկատմամբ, ինչպես դա կար 1990-ական թթ. սկզբին, երբ հարցվածների 96%-ը կոդմ էր երկրում արևմտյան մոդելի ներդրմանը [14]: Հասարակական Մտքի Ռեսուրսայիզման Համառուսական Լիցեոնի (БЛИОМ) կողմից անցկացված հարցումի համաձայն, այն հարցին, թե թվարկված 25 գաղափարներից որոնք են առաջացնում դրական գզգուսներ, հարցվածներին հնարավորություն տալով պատասխանել 10 տարապիսան, միայն 4%-ի մոտ է Արևմուտք հասկացությունը առաջադրել դրական գզգուսներ, իսկ ռուսներ, Ռուսաստան, ապա հասկացությունները դրական գզգուսներ են առաջադրել համապատասխանաբար 34%, 23% և 21%-ի մոտ [15]: Իսկ սոցիոլոգ Վ. Լուվնեցովը «Գաղափարախոսություն» աշխատությունում մեջբերելով Արևմուտքի հետ մերձեցման և համանվիրակական ընտանիք մուտք գործելու գաղափարի շարժը 2001թ. և 2003 թ. ընկած ժամանակահատվածում, բերում է հետևյալ թվերը. 2001թ. համաձայն հարցվածների 14,5% էին կոդմ, իսկ 2003թ. 9%-ը: Տարբերությունը կազմում է 5,5% [16]:

Պահպանողական գաղափարախոսության հիմնարարներից է նաև կրոնի քաղաքական դերի բարձրացումը՝ քաղաքական և իրազեկ ոլորտների հավասարակշռության հաստատումը: Այդ էր վկայում պաշտոնական գաղափարախոսությունում ուղղափառության առանձնահատուկ դերը՝ որպես ռուսական պետության հիմնասյուներից մեկը, առանց որի ապագա չունի Ռուսաստանը և ռուս ժողովրդը: 1844թ. Նիկոլայ I-ին գրած նամակում Ս. Ուվարովը ասում է. «Ռուսն անկեղծորեն և խորը հավատով կապված լինելով իր հայրերի եկեղեցու հետ, ի սկզբանե նայում էր նրան որպես հասարակական և ընտանեկան երջանկության գրավական: Ժողովուրդը, ինչպես նաև մասնավոր անձը, առանց սիրո դեպի նախնիների հավատը, պետք է ոչնչանա» [17]:

Ն. Ռուստյալովը «Ռուսաստանի պատմության ուրվագծեր» դասագրքում խոսելով քրիստոնեության ընդունման մասին, գտնում էր, որ Ռուսաստանի համար ճշմարիտ քայլը դա ուղղափառության ընդունման տարբերակն էր, քանի որ այն դարձավ ռուսական կյանքի անբաժան մասը և Ռուսաստանի համար անհրաժեշտ պայման՝ ինչպես ինքնակալությունը [18]: Այստեղ նույնպես նկատվում է Ռուսաստանի ինքնատիպ երկիր լինելը: Ա. Խոմյակովը դա բացատրում է նրանով, որ ռուսական եկեղեցին իդնայական մոդել է հասարակական կապերի համար և ուղղափառությունը կապ է ստեղծում պետության և հասարակության միջև [19]: Իսկ Պրեմյուսկեր եկեղեցին տեսնում էր որպես մարդկանց վերաձնման հիմնական լծակ, որով պետք է լուծվեին ռուսական իրականության կնճառու հիմնասկզբները և հաստատվեին երկրում կարգապահություն հետևեցորդան «քառսի» ժամանակաշրջանում [20]:

Այսօր բազմազգ և բազմակրոն Ռուսաստանում դժվար է խոսել կրոնի բազարձականացման մասին, սակայն ներկայիս իշխանությունները չեն թարգնում իրենց համակրանքը հայրենի եկեղեցու նկատմամբ: Ռուսական եկեղեցին, վերջին շրջանում, իր կատարած քայլերով ցույց է տալիս, որ

պատրաստ է հաշվի նստել Ռուսաստանի այլազգի և այլադավան քաղաքացիների հետ: Դրա վաճառագույցն է Մոսկվայի և համայն Ռուսիո Պատրիարք Ալեքսնդր II-ի արտահայտած հետևյալ միտքը. «Մեր եկեղեցին բաց է և պատրաստ համագործակցության թուր ազգությունների, մշակույթների և քաղաքակրթությունների բարեկեցության համար» [21]: Ընթանկցելով պետություն մեջ ապրող այլազգիների և այլադավանների հետ, եկեղեցին փորձում է իրականացնել այն նույն գործառնությունները, ինչի մասին խոսում էին XIX դարի պաշտպանողականները՝ ստեղծել կապ հասարակության և պետության միջև:

Այսօր ժուս հասարակության մեջ մեծացել է եկեղեցու դերը: Անդրադառնալով հասարակական հարցման արդյունքների շարժին, պետք է նշենք, որ եթե 2001թ. հարցվածների 7,9% էր կարծում, որ հասարակությունը կմարքի ուղղափառ հավատքի միջոցով, ապա 2003թ. այդպես էին կարծում 8,8% [22]:

Պաշտպանողականներն իրենց գաղափարալստական հայացքներում առանձնահատուկ տեղ են հատկացնում կարգապահությանը՝ ձգտելով կենտրոնացնել իշխանության: Այնպիսով պաշտպանողական գաղափարալստության ի հայտ գալն առաջին հերթին ուղղված էր կտրուկ փոփոխությունների դեմ, որը տեղի ունեցավ Ֆրանսիայում XVIII դարի վերջին:

Ռուսաստանում պաշտպանողականները նույնպես կարգապահության կողմնակիցներ էին և այն առաջին հերթին տեսնում էին հզոր ու ուժեղ ինքնակալի մեջ, որն իր հեղինակությունը կարող էր վերացնել ցանկացած ապակայունացնող վտանգ: Այստեղ ժուս պաշտպանողականները, ելնելով Ռուսաստանի պատմության ինքնատիպ գաղափարալստից, գտնում էին, որ ժուս ժողովուրդը և ցարը, ի տարբերություն Արևմուտքի, դարեր շարունակ գաղով համաձայնության ապրել են համեմաշ: XIX դարում ժուս պաշտպանողականները նույնիսկ «Ռուսաստանի գլուխության գլխավոր պայման» [23] տեսնում էին ինքնակալին: Սակայն ինքնակալի դերը բարձրացնելով պաշտպանողականները երբեմն ընկնում էին ծայրահեղության մեջ, և ինչպես նշում է Տ.Ս. Վոլոդինսկի, բարձրացնում էին այնպիսի հարցեր, որոնք երբեմն ավարտվում էին ֆանտաստիկ անցումներով, ինչպիսին էր Մ. Պուգոչինի այն միտքը, թե ժուս ցարի համար չկա չլուծվող խնդիր, թեկուզ այնպիսին, որն առաջարկվում է հեղափոխելով, քանի որ ցարն այն կլուծի ժողովրդի հետ միասին [24]:

Պետք է նկատել, որ երկրում կարգ ու կանոն հաստատելուն միտված պաշտպանողական գործիչների գործունեությունում երբեմն ի հայտ էին գալիս ծայրահեղ, ազգայնամոլական մտքեր ու գաղափարներ: Օրինակ՝ Վ. Մուշկետևին Ռուսաստանի ազգակալության մեղավոր տեսնում էր ղախ ուժերին հրեաների գլխավորությամբ՝ որպես Ռուսաստանի ինքնակալության և Ռուսական եկեղեցու թշնամիներ: Այնքանադր III-ին գրած նամակում առում է. «Ողջ եվրոպան գիտի, որ ինչպես սովորական հանցագործության մեջ միշտ պետք է փնտրել կոտ»՝ որպես հանցագործության պատճառ, այնպես էլ ներկայիս սոցիալիստների ու անարխիստների դավադրություններում պետք է տեսնել ջիտի» [25]: Իր ապրած ժամանակները համեմատելով Նիկոլայ I-ի կառավարման տարիների հետ, գալիս է այն եզրակացությանը, որ ճշշելով հրեաներին ճշշեց նաև հեղափոխական գործիչներին [26], որի արդյունքում երկրում հաստատվեց կարգ ու կանոն: Այսօր էլ ժուս հասարակությունը 1990-ական թթ. լիբերալների կառավարման քառսից հետո պետության ցարգացման համար կարևոր պայման է համարում կարգապահությունը և նրանից բխող երկրի կայունությունը: Սոցիոլոգիական հարցումների տվյալների համաձայն, հարցվածների 61%-ի մոտ դրական զգացումներ է առաջացրել կարգապահության, իսկ 40%-ի մոտ կայունության գաղափարը [27]:

Այսպիսով, այսօր Ռուսաստանում պաշտպանողական գաղափարալստությունը խիստ արդիական է և կենսական: Ինչպես XIX դարում և XX դարի սկզբին, այնպես էլ այսօր, ինքնատիպության գաղափարը եղել է մեծում է Ռուսաստանի համար ցարգացման մի առանձնահատուկ ձև, որով չի կարող նմանվել և նույնանալ ոչ մի քաղաքակրթության, մասնավորապես Արևմուտքի հետ: Պաշտպանողականները դեմ չլինելով համաշխարհային ինտեգրմանը, միաժամանակ կարևորում են ազգային, պետական, բարոյական և ինքնուրարժեքների պահպանումը: Նրանք օգտագործելով պատմական հիշողությունը, անցյալում կուտակած փորձը, ունեցած ձեռքբերումները, ինչպես նաև ավանդույթներն ու սովորույթները փոխանցում են հասարակությանը, որի միջոցով վերջինս կարող է, եւալը պատմական անցյալի հետ և փորձում է հարմարվել նոր արժեքային համակարգի կողմից թելադրվող պահանջներին: XIX դարում ժուս պաշտպանողականների կողմից առաջ քաշված ինքնատիպության գաղափարը թափանցել է արդեն հասարակության մեջ: Սոցիոլոգիական հարցումների ելաարկված

առաջնության գիների 6%-ը պատասխանելով այն հարցին, թե որ գաղափարախոսությունն է ավելի շատ հարմար ժուաներին, պատասխանել են՝ ազգային ինքնատիպությունը [28]: Առաջին հայացքից թվում է, թե 6%-ը դա փոքր ցուցանիշ է, սակայն այստեղ պետք է հաշվի առնել մի կարևոր հանգամանք. եթե XIX դարում այն միայն գաղափարախոսների կողմից էր առաջ քաշվում, ապա այժմ այն թափանցել է հասարակության գիտակցության մեջ:

Գրականություն

1. Миграция А.М. Переосмысливая консерватизм. Вопросы философии. М. 1990/11, с. 122.
2. Зорин А. Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII-первой трети XIX века. М.2001, с. 340.
3. Русское общество 30-годов XIX века. М.1989, с. 26.
4. Там же, с. 30.
5. Троицкий И.А. История России XIX века. М. 1999, с. 128.
6. Дудзинская Е.А. Славянофилы в общественной борьбе. М. 1983, с. 46.
7. История России в XIX веке. Дореформенная Россия. М. 2001, с. 430.
8. Володина Т.А. Уваровская триада и учебники по русской истории. Вопросы истории. М. 2004/2, с. 123.
9. Там же. с. 123.
10. Полунов А.Ю. Константин Петрович Победоносцев-человек и политик. Отечественная история. М. 1998/1, с. 46.
11. Плеханов Г.В. Очерки по истории Русской общественной мысли XIX века. Пгт. 1923, с. 52.
12. Дудзинская Е.А. Ук. соч. с. 35-45.
13. Черникова Н.В. Князь Владимир Петрович Мещерский (к портрету русского консерватора). Отечественная история. М. 2001/4, с. 132.
14. Согрин В.В. Второе пришествие либерализма в Россию. Отечественная история. М. 1997/1, с.107.
15. Петухов В. Порядок без свободы россиянам не нужен. Известия. 2004. 8 июня. с.8.
16. Кузнецов В. Н. Идеология. М. 2005, с. 221.
17. Гершензон М. Эпоха Николая I. М. 2001, с. 152.
18. Устрялов Н. Начертание Русской истории. СПб. 1851, с.27.
19. Славянофильство и западничество: консервативная и либеральная утопия в работах Анджее Валицкого. Выпуск I. М. 1991, с. 154.
20. Полунов А.Ю. Ук. соч., с. 49.
21. Алексей II Патриарх Московский всея Руси. Войдите радость Господа своего. Размышления о вере, человеке и современном мире. М. 2004, с. 228.
22. Кузнецов В.Н. Ук. соч., с. 221.
23. Гершензон М. Ук. соч., с. 152.
24. Володина Т.А. Уваровская триада и учебники по русской истории, Вопросы истории, М., 2004/2, с. 123.
25. Черникова Н.В. Ук. соч., с. 132.
26. Там же с. 132.
27. Петухов В. Ук. соч., с. 8.
28. Там же, с. 8.

Երևանի Խ. Արքեպիսկոպոսի ՀՊՄՀ

1992 ԹՎԱԿԱՆԻ ԱՄԱՌԱԷԻՆ ՊՆԱՅՐԱՅՄԱԾՈՒՄԻ ՌԱԶՄԱԲԱՐԱԲԱՐԱԿԱՆ
ՎԱՐՑԵՐԻ ԸՆԻՐՁ *

Մ. Ա. Հարությունյան

Արցախյան ազատագրական պայքարի մասին գրող հեղինակները ներկայացրել են հայ մարտիկների սխրագործությունները և մեր ժողովրդի լավագույն զավակների ջանքերը հաջողության հասնելու համար: Մական, 1992թ. ամառային արտոնագրավորյալ իրադարձությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ներքին իրավիճակի վրա վճռորոշ նշանակություն են ունենում արտաքին և ներքին քաղաքական գործոնները: Սույն հոդվածի նպատակն ինչպես ռազմական, այնպես էլ այդ գործոններից մի քանիսի քննությունն է:

Պարտադրված հրադարպը, որը ձեռնառու չէր Ադրբեյջանին, միանգամայն համապատասխանում էր պատերազմող կողմերի ուժերի հավասարակշռությանը: Մական այն խախտվեց, երբ 1992 թ. մայիսի վերջերին ու հունիսի սկզբներին Ռուսաստանն Ադրբեյջանին հանձնեց մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք, ըստ ժամանակի սկզբնական «առնվազն 150 տանկ, 120 ՍՄ, 170 ՋՄ», մոտ 150 ավիանետ, 90 զենիթահրետանային կայանք, ՍՈՒ-25 և ՄԻԳ տեսակի ինքնաթիռներ»: Միաժամանակ, Ադրբեյջանում տեղակայված ռուսական բանակի զորաստեղծի զինվորների ու սպաների համար ստեղծվեցին որպես վարձկաններ մարտական գործողությունների մասնակցելու բոլոր պայմանները: Այս ամենը, ըստ այդ նույն աղբյուրի, Ադրբեյջանին թույլ տվեց կտրուկ փոխել իրավիճակը դարաբաղյալ ռազմաճակատում [1]:

Դրա օգտին է խոսում նաև այն հանգամանքը, որ ադրբեյջանական բանակը, մի շարք խոշոր պարտություններից հետո, ի վիճակի չէր յայնամպևալ ռազմագործողություններ վարել: Ադրբեյջանի ներքաղաքական ճգնաժամն էլ քիչ էր նպաստում ադրբեյջանական բանակի մարտունակության բարձրացմանը, այդ ուղղությամբ ձեռնարկվող հետմոռվա կամ թուլորոշ քայլերով հանդերձ: Ըստ ադրբեյջանցի մի հեղինակի, ադր օրերի անդադուն վկայում էր իր զորահամաձայնագրերը միաբերան խոսում էին բանակում տիրող անկազմակերպվածությունից, դասավորությունից, դավաճանությունից, խափանաբարությունից [2]: Թե նման պայմաններում ինչպե՞ս կարող էր Ադրբեյջանի բանակը ծրագրել եւ իրականացնել Հախում խանի ու Մարտակերտի շրջանները բռնազավթելու ռազմագործողությունը, ադրբեյջանցի հեղինակը ծգտում է չափադաճական, որ չիչառական 4-րդ քանակի Գանձակում տեղակայված մոտոհրաձգային դիվիզիայի դերը, որի զինուժն էլ վճռական պահին փոխեց ուժերի հարաբերակցությունը հոգուտ Ադրբեյջանի:

Ինչ պատահեց հանկարծ, որ 1992թ. մայիսի 15-ին Տաքենդում ստորագրված կողմնորոշ անվտանգության համաձայնագրի հիմնադիր-անդամներից մեկը՝ Հայաստանը, հանկարծ հայտնվեց ոչ նախանձելի վիճակում, ինչը քնականաբար, քաղաքաբար անդադարձավ ԼՂՀ ռազմաքաղաքական դրություն վրա: Կտահել կարելի է, եւ դա է հուշում նաեւ Հայաստանում Ռուսաստանի առաջին ղեկավար, պատմագիտության դոկտոր Վլադիմիր Ստոլպիշինը, որ Շուշի-Լաչին ռազմագործողությունների շարքը Ռուսաստանի (եւ ոչ միայն Ռուսաստանի) համար տե՛ս անսկզկալ էր: «Մոսկվային շատ չարացրեց դարաբաղյալների կողմից Հարաբաղի վաղնջական հայկական քաղաքի Շուշիի ազատագրումը մայիսի 9-ին, երբ խորհրդային իշխանության տարիներին թուրքացվել էր եւ մշտապես հրետակոծում էր ԼՂՀ մայրաքաղաք Ստեփանակերտը, - գրում է Վ. Ստոլպիշինը, եւ ապա շարունակում, - կողիքոյան դիվանագիտությանը դուր չէլավ նաեւ դրան հաջորդած Հայաստանի եւ ԼՂՀ-ի միջեւ Լաչինի միջանցքի բացումը, որը «կարմիր Բրդստանի» հետ կապված խորամանկ խաղաղականների արդյունքում վերագրվել էր 1930 թվին: Մոսկվան կարելիցանքով վերաբերվեց այդքան կարևոր ստրատեգիական դիրքերի կորստյան առթիվ Բաքվի քաղաքացրած վայնատունին, միաժամանակ արտահայտեց իր անհամաձայնությունը Հայաստանի հետ ստանձնամեծ Նախիջևանի շրջանների վրա «գինված կազմավորումների հարձակման» հետ, ճիշտ է՝ վերապահությամբ, «եթե դա իրականում տեղ է գտել» [3]: Ի ղեկ, Մադարակի մերձակա քաղաքներին շուրջ Ադրբեյջանի բարձրացրած ագլուրը, կործրի թորթորումը հետապնդում էին մեկ

* Աստղանիշով նշված բոլոր աշխատանքները զեկուզվել են «Լեյնտուտադ գիտնականների և գիտաժողովում»: Ստեփանակերտ, ապրիլ, 2007թ.:

նպատակ՝ հավանաբարության մեջ ներդաշնակել նաև Թուրքիային: Դրան էին նպատակամիտված այդ երկրի լայնքը՝ սկսած դիվանագիտական-քաղաքական ձեռնարկումներից, վերջապես՝ անմիջական ազդեցության ուժի ուժով: Հայերի համար անքաղաքական պայմաններում, մասնավորապես, որ մայրաքաղաք իրադարձությունները միջազգային հանրության եւ տնտեսական կենտրոնների կողմից դիտվում էին որպես Ադրբեյջան-Հայաստան հակամարտություն, ուստի այդ համատեղությունը էլ չարկվում տարածքային ամբողջականության գաղափարը, ի դեպ, որին իրենց հակամարտությունն էին փորձում ցուցաբերել տնտեսականները, հակառակորդի ճամբարում տնդագլխին նախապատրաստվում էին փոխվրձի:

1992թ. հունիսի առաջին տասնօրյակում նկատելիորեն ակտիվացան հակառակորդի գործողությունները ԼՂՀ սահմանագծի ողջ երկայնքով: Հնավավայրերի իրադարձությունները հանգեցրին գուցե, նաև ուժեր եւ միջոցներ էլ կենտրոնացնում դարաբաղա-աղբյուրական գինված կազմավորումների շվիման գծում:

«Արդեն ավարտին էր մոտենում գլխավոր հարձակման պլանի նախապատրաստությունը, - գրում է Վերինիշյալ Ձ Սուլթանովը - թե՛ն ամեն ինչ կախված էր ռազմագործողության կայծակնային արագությունից՝ իրականացումից, ուշադրությունը չէին փոխում՝ նաև մարտաբերքը: Իսկ առաջին հերթին՝ բնական Պերմանյի (իսկ) Շահումյանի - Մ. Հ.) ուղղությամբ լրացուցիչ ուժեր կուտակվում ռազմավորություն չտալու համար պետք է գործողություններ տարվեին նաև մյուս ուղղություններում» [4]:

Այս թե՛ն ինչու հակառակորդի չդադարող հարձակումների հետևանքով լարված իրավիճակում էր հայտնվել Մարտակերտի ճակատը, հատկապես Չայլու, Թալիշ, Մարաղա, Կարսիտվանի ու Մարտակերտ բնակավայրերի շրջանում: Ըստ երեւոյան, ԽՊՈՒ հրամանատարությունը տեղյակ էր հակառակորդի նախապատրաստություններին եւ լայնածավալ հարձակման անցնելու մտադրությանը: ԽՊՈՒ հրամանատարի հունիսի 8-ի հաղորդագրությունում ծանուցվում էր. «Արդեն երկու օրերի ընթացքում՝ նկատվում են հակառակորդի գրահատված իսկ հաշվառված կուտակումներ թուր ուղղություններում. Միր-Բաշիի կողմերում՝ Մարաղայի ուղղությամբ՝ 8 տանկ, 10 ՀՄՄ-2, «Գրադ» կախնք, Փափրակներում՝ Մարտակերտի ուղղությամբ՝ 4 միավոր, Ասկերանի ուղղությամբ՝ 12 միավոր, Ասիլիկ-Կարսիտվանի կուտակված հատվածում՝ 10 միավոր, Կարսի-Չուկայի ուղղությամբ՝ 3 միավոր, Կարսի-Կարսի ուղղությամբ՝ 4 միավոր գրահատված իսկ, ավելի վաղ գրահատված իսկային կուտակումներ են նկատվել Կուրադուի շրջանում՝ միջանցքի ուղղությամբ» [5]:

Մակյան, ըստ Չիպաղյանի Սուլթանովի, ամեն ինչ սկսվեց 1992 թ. հունիսի 2-ին Քեյսաբարից, որտեղից աղբյուրական բանակը ուշադրություն շեղող հարձակում էր ձեռնարկել, մինչդեռ իրականում հարձակո՞ր նախապատրաստվում էր հասցնել հունիսի երկրորդ կեսին [6]: Այդ հարձակումը կասեցվեց՝ «Ինչ ավելին, Մարտակերտի շրջանի Նարեշտար գյուղի ուղղությամբ հակառակորդական անցնելով, Հալիբեյի ու Վանի ինքնապաշտպանական ջոկատներին նույն օրը հաջորդեց ճնշել մոտ 10 թշնամական կրակակետ: Մակյան լրացուցիչ ոչ մի միջոց չձեռնարկելով՝ Մարտակերտում պահակաւորներ թողնելու եւ դիրքերն ամրապնդելու ուղղությամբ, հայ մարտիկները շարժվեցին դեպի Մարտակերտ գյուղը, որը, սակայն, չհաջողվեց վերահսկողության տակ առնել [7]: Իսկ դա աղբյուրների հեղինակը մեծ հաղթանակ է համարում եւ այդ խախտում հիմքի վրա դիմում իր հետագա պոստալստությունները: Այդուհանդերձ, կարծում եմ, նրա առաջադրած մի քանի հարցերն անդրադառնալով պարզություն կմտնի մեր պատկերացումներում: «Գլխավոր շտաբից ցուցում տրվեց, - շարունակում է նա, - որ Քեյսաբարի ուղղությամբ, ինչ գնով էլ լինի՝ մարտերը պետք է ընդլայնվեն, միաժամանակ՝ Պերմանյի կողմում՝ Ն. Սադիգովի 3-րդ հատուկ մոտոհրձագային թիվադր պետք է վճռական ռազմագործողություն սկսի, ինչն ազդանշան կլինի համընդհանուր օպերացիա սկսելու համար...»: Այս անգամ արդեն ինքն իրեն չհավատելով աղբյուրականական բանակի անկազմակերպվածության ու ցածր մարտունակության հարցում, նա խոստովանում է, որ «մեր միակ հույսը հրետանու դիպուկությունն էր: Վճռական մարտերում մեզ փրկողը եւս այս առավելությունը եղավ...» [8]:

Հունիսի 12-ի օրվա երկրորդ կեսին, ԼՂՀ սահմանամերձ շրջաններում կուտակված հակառակորդի կազմավորումները, մեծաքանակ զրահատված իսկ, հրետանու եւ ռազմաօդային ուժերի աջակցությամբ, լայնածավալ հարձակում ձեռնարկեցին ռազմաճակատի ողջ երկայնքով: Ճնշում ծանրության կենտրոնը տեղափոխված էր հատկապես Ասկերանի, Մարտակերտի, ապա եւ Շահումյանի շրջանների ուղղությունները:

Ասկերանի ճակատում հակառակորդը հարձակվեց երեք՝ Ասկերան ավանի, Խանաբադի ու Նախիջևանիկի ուղղություններով: Հարձակմանը նախադրեց ինտենսիվ իրադարձությունային նախապատրաստությունը, կրակի տակ պահելով հատկապես Խոջալու-Ասկերան խճուղին՝ շրջակայքի պաշտպանների օգնությամբ հասցնելով խափանելու նպատակով: ՍՈՒ-24 ինքնաթիռով ժնջված ինքնաթիռ խանաբադ, Նորազոտ գյուղերը, Ասկերան ավանը եւ ԽՊՈՒ մարտիկների պաշտպանական դիրքերը: Հակառակորդը մարտի էր նետել մեծաթիվ կենդանի ուժ եւ տեխնիկա, ըստ

14.05-ին Ճահումյանում դրույթյունը կրիտիկական է. հակառակորդը հարձակվում է բոլոր ուղղություններով: ԽՊՈ-ի շտաբի ցուցումով Ճահումյանի ինքնապաշտպանական ջոկատները պիտի ներառվեն Ա. Տեր-Թադևոսյանին:

Այս կկատարվող տեղեկություններից պարզ է դառնում, որ հակառակորդի հաջողության գաղտնիքը գերակշռող կենդանի ուժի ու ռազմական տնխնիկայի, ինչպես նաև պատերազանը վարելու դժանդության ու անողորմության մեջ էր:

Հունիսի 15-ի ժամը 8.00-ին ստացված մի հաղորդագրության մեջ կարդում ենք. «Օգնությունը յիստով: Հունիսի 14-ին, ժամը 21.30-ին ինքնապաշտպանության շտաբը թողնել Գյուլիստանը: Ասթուրյ ընկալությունը էվակուացիայի է լեռնագագաթների վրայով, գաղիթախներով: ԼՄՊ հետ լեռան գագաթն ենք հանել 2 ԱՄԴ-2, 1 ԱՄ-21 եւ 1 S-72, քերել ենք փամփուշտների օպերատիվ պաշար: Իսկ ռազմավարների եւ արկերի այն մասը, որը հնարավոր չէր հանել, պայթեցվել է: Լորուստների մասին տեղեկությունները մոտավոր են. գոնվել է 20 մարտիկ եւ 50 խաղաղ բնակիչ: Թվերը ճշտվում են: Հակառակորդի կորուստները՝ 200 սպանված, խլիվել է 4 տանկ, 10 ԱՄԴ եւ 2 ՌՏԲ: Մանրամասը գեկուցաղել կորուստիկի առաջիկա օրերին: Մեր վճիռը՝ հիմնավորվել Մարտակերտի շրջանի սահմանագլխի մոտակայքում եւ սկսել պարտիզանական պատերազմ:» Ե. ՄԵՐԴԱՅԱՆ, Ս. ՍԱԻՅԱՆ:

Մյուսը ստորագրությանը մեծ մի հաղորդագրություն կա՝ արձանագրված ժամը 9.50-ին: «Մեր պարտն ենք համարում գեկուցել մի ծեղրող հակառակորդը գրահատելնիկայի ուժեղ թեւային հարվածով ուզում է Գյուլիստանի բարձունքներից շրջապատել եւ ոչնչացնել Թալիշ, Չայլու, Աստաղիս, Տոնաշեն գյուղերը: Ճահումյանից դուրս եկածները չիզիկապես հյուժված են: Մեծամասնությունը էվակուացիայով է գաղված: Առաջարկվում է ուժեղացնել Թալիշի ուղղության պաշտպանությունը եւ ստեղծել հակառակակային ռեզերվ հակառակորդի հարձակման կասեցման ու նրա շրջապատման համար» [16]:

Հակառակորդի հրամանատարությունն իր հաշվարկները կառուցել էր այն հիմքի վրա, որ Ճահումյանի շրջանում գրեթե քաղակալում էին հակառակակային գեկներն ու մարտական տնխնիկան: Շրջանը պաշտպանող 5 ջոկատի եւ Հատուկ գնդի (ընդհանուր առմամբ՝ 429 մարդ) սրամարդության տակ կար ընդամենը 1 տանկ, 2 ԱՄԴ, մի քանի հրանոթ եւ 2 ԱՄԴ-21 «Գրադ» կայանք: Իսկ հակառակորդը հարձակման էր հանել միայն 8 տանկակից ավելի մարտական տնխնիկա. միայն մեկ ուղղությունում գործում էր 5-6 «Գրադ» կայանք, գումարած օդուժի եւ երևանում չդադարող հարվածները [17]:

Ճահումյանի անկումը ղեկնու առեղծված է մնում. այն խոր ուսումնասիրության կարիք ունի: Պատճառները, օբյեկտիվության ու առաջի տրամաբանության հիմքի վրա, վերհանելու փորձեր, քստ երևույթին, դեռ չեն ձեռնարկվել: Հաշվի առնելով խնդրի բարդությունն ու խճողվածությունը, ինչպես նաև նրա քաղաքական երկաթատեղ շահարկումները, հեղինակները հիմնականում շրջանցել են այն, իսկ լավագույն դեպքում մեկ կամ մի քանի պատճառները շուրջ ծավալվել երբեքն տուրք տալով ծաղիկներությանը: Այսպես, Բ. Ուլուրաբյանն ամբողջ մեղքը քարդում է << ղեկավարների վրա, ինքրվել, ի միջի այլոց, անկարելելով նաեւ միջազգային խարդախանքների, ներքին անհամաձայնությունների ու այլնի մասին: «Ըստ թղթակիցների տեղեկությունների համաձայն՝ թուրքերի գործակալությունները հաշվական բնակավայրերը նվաճում էին՝ համարյա առանց իրոյ դիմադրության հանդիպելու»¹⁸, գրում է Բ. Ուլուրաբյանը եւ շարունակում: « Եվ, իսկապես, մի՞թե մեկ օրվա ընթացքում հնարավոր էր այդքան կորուստներ տալ... Թե՛ պաշտպանություն չի եղել ընդհանրապես: Բայց չէ՛՝ որ Շուշին ու Լաչինն ազատագրելուց հետո, ավելի քան մեկ ամիս, բոլոր վանատնները միաբերան այդ էլն ապում, որ թուրքերն անընդհատ տնխնիկայի ու զորքի մեծ կուտակումներ են անում սահմանամերձ վայրերում, ամբաբաղելով իրենց դիրքերը՝ թուրք թեւկայություն են հետացնում դեպի հանրապետության խորքերը: Այս ահազանգներն ինչո՞ւ՝ նկատի չեն առնվել, ինչո՞ւ՝ պատասխան քայլեր չեն արվել, չի ամրապնդվել պաշտպանությունը [19]: Երկրամասի պատմության հարցերն ուսումնասիրող Գ. Հակոբյանն ու էլ. Հովսեփյանը գտնում են, որ «քաղաքական ինտրիգների արդյունքում ընկավ Հյուսիսային Արցախը: Յավարի է խտատվանել, որ չափապես պարտավելի դեր է խաղացել Հայաստանի ղեկավարությունը» [20]:

Նեոտ փոխադարձ մեղադրանքները հնչեցին միմյանց հառցեին: Ճահումյանի շրջանի պաշտպանության պատասխանատուները մեղադրում էին << ղեկավարությանը, ԼՂՀ ԽՊՈ-ի շտաբը մեղադրում էր Ճահումյանի շրջանային շտաբին ու հրամանատարությանը դիմադրություն չկատարելու համար, իսկ վերջինս՝ ի ղեկն Ե. Մեղրյանի՝ ԼՂՀ ԽՊՈ-ի շտաբին... Ճահումյանի ԽՊՈ-ի ղեկավար Ե. Մեղրյանը մի հարցազրույցում այն միտքն արտահայտեց, որ «իր հայրենիքի կորուստը սազմաբաղադրական պարտություն է եղել, վերին ղեկավարության անգլիարության պրոյեկտ...»: «Ճահումյան ընկել է մարտնչելով, սակայն քանի որ նրան պահանջվող օգնությունը չեն հասցրել, պարտությունը պիտի վերագրել ԼՂՀ ռազմական շտաբին: Միանշեղ վերջինս տարածել է այն կարծիքը, թե Ճահումյանցիները չեն կռվել, պարզապես հանձնել են իրենց հողը, դատավիրներ են, նույնիսկ

դավաճաններ» [21]: «Եղիմակների մեծամասնությունը Աղբրեյանի անապատային հայրությունները ճահողմանի են Մարտակերտի շրջաններում բազմաազնու ազգամասնավորում է կամ ռուսական սպառազինությունն անհամապատասխան բաշխման կամ էլ Գանձակում տեղակայված 23-րդ դիվիզիայի ռազմական տեխնիկայի և հենց որակավորման սահմաններին ներգրավման գործոններով [22]:

Այնինչ ճահողմանի անկումը պետք է բացատրել փոխկապակցված, թերևս, իրար լրացնող չարք գործոններով:

Միջազգային իրադրության փոփոխությունը հոգուտ Աղբրեյանի: Ծուշիկ ու Լաշիկ պարտություններից հետո, Աղբրեյանը գոհի կենցածք ընդունելով, ուժգին ու ինտենսիվ քարոզչություն էր ծավալել ամբողջ աշխարհում, եւ թուրքիայի քաղաքական ու դիվանագիտական լիակատար աջակցությամբ, շահել համաշխարհային հասարակայնության, առաջին հերթին, տարածաշրջանում իրենց շահերին հետամուտ լինող երկրների իշխող շրջանակների համակրանքը: Այս վերջին հանգամանքը բխում էր Ռուսաստանի, Թուրքիայի, թերևս նաեւ Իրանի, անողողակի ձեռով ետեւ ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի ղեկավարող շրջանների այն մտավախությունից, որ ԱՄՆ ամերիկացիները, նրա ցամաքային կապը Հայաստանի, դրանով իսկ նաեւ արտաքին աշխարհի հետ (թերեւ Հայաստանն էլ գտնվում էր շրջափակման մեջ) չի համարադատելիանում իրենց հավանական շահերին, ուստի եթե ո՞ր ձգտում, ապա առկազն կողմ էին սահմանադիպելով արդեն իսկ մայիսի կեսերից ակնհայտորեն հոգուտ Հայաստանի ու Արցախի թերթված ռազմաքաղաքական միտումները: Ռուսաստանի ղեկավարության եւ թուրքիայի վարչապետ Մ. Դեմիրելի գլխավորած կոռուպցիոնական պատմիրականության հանդիպումները, այլ հայտնի ու անհայտ դիվանագիտական քաղաքական հեռացնա նպատակը Հայաստանի վրա ճնշում գործադրելն էր: Ահա թե ինչու, լեւանս Հարությունյանը ճահողմանի եւ Մարտակերտի կորուստը պայմանավորում-պատճառաբանում է Ռուսաստանի երկղիմի քաղաքականությանը, որն ավելի ցայտուն դրսեւորվեց 1992թ. մայիսի 26-ին թուրքիայի վարչապետի Մոսկվա կատարած շտապ այցի օրերին [23]:

Անշուշտ, ոչ պատահականորեն ճնշումը սկսվեց հենց Արցախից, որը Հայաստանի կենսական շահերի կիզակնետում էր... Այդ հետո, երբ Արցախում հակառակորդը համառ դիմադրություն հանդիպեց եւ ակնհայտ էր հիմնախնդիրը գնելի ուժով լուծելու Աղբրեյանի նորոգումը իշխանությունների արկածախնդրության ծախսերով, աղբրեյանի օջեխները դարձան «սահմանափակված բնակավայրերը: Բորման, չպետք է, գարմանակ, որ տաշքենդյան համաձայնագրին Հայաստանի միանալը չապահովագրեց ԱՊՀ Հանրապետությունը՝ այդ համաձայնագրին անմասն մնացած կողմի՝ Աղբրեյանի աղբրեյանից: Դեռ ավելին, վերջինս շատ ավելի վաղ ստացավ Եվրոպայում սովորական գինված ուժերի վերաբերյալ պայմանագրով եւ նրա անկախության մասը կազմող ԵԱՀԴ սկզբունքների ու կատարման կարգի վերաբերյալ տաշքենդյան համաձայնագրով (1992թ. մայիսի 15) երկու երկրների համար որոշված սպառազինությունների առավելագույն թանկությունը: Դա արհամարմատ նպատակադր պայմաններ ստեղծեց Աղբրեյանի համար իրականացնել իր վաղեմի երազները՝ զավթել ճահողմանի շրջանը: Բանը նրանումն է, որ 4-րդ բանակի 23-րդ դիվիզիայի տեղակայման վայրից մինչեւ ճահողման ու Մարտակերտ շատ ավելի կարճ էր, ուստի, եթե անգամ միաժամանակ բաշխվեւ իշխող սպառազինությունը, միեւնոյն է ճահողմանում ուժերի հավասարակշռությունը ստեղծելու հնարավորությունը սահմանափակ էր լինելու: Մյուս կողմից, օգտվելով 23-րդ դիվիզիայի կարգավիճակի անորոշությունից, աղբրեյանական կողմը, առաջարկելով մեծ գումարներ, ռազմագործողությանը ներգրավեց մեծ թվով ռուս սպաներ ու զինվորական մասնագետներ, որոնցից շատերը աղբրեյանի մասնակցեցին իրենց իսկ շահագործմանը հանձնված գրահատելիակալով: Այսպիսով, միանգամայն ճեղքատու վիճակում հայտնված Աղբրեյանը լավագույնս օգտագործեց միջազգային իրադրության շրջադարձը եւ իր համար քարեպատնե առիթը բաց չթողնելով, զավթեց ճահողմանի շրջանը, ապա եւ Մարտակերտի շրջանի մեծ մասը:

Ներքաղաքական հանգամանքներ: Աղբրեյան. 1992թ. ամառամուտին Աղբրեյանում փաստորեն տեղի ունեցավ իշխանափոխություն: Ազգայնականական ԱԺԸ-ն նախագահի աթոռին բազմաթիվ իր առաջնորդ Արթուրյան Ալիևին (Աշխենյան): Ալիևայտ է, որ նախագահող ընտրություններն էլ որոշակի հետախմբող գործուն էին աղբրեյանական բանակի համար: 1988-ից ի վեր, առաջին անգամ, այդ հանրապետությունն ունեցավ ինչ թե՛ շատ ազգայնական իշխանություն, երբ ԱԺԸ-ն կարողացավ օգտագործել մինչ այդ կրած պարտությունների դասերը եւ տապալել կոմունիստական վարչակարգը: Բնականաբար, քաղաքական նոր ուժերն իրենց գինանոցում ինչ-որ բան ունեին: Առաջին հերթին՝ ազգայնական գաղափարախոսություն, էլ շնոր խոսում միջազգային որոշակի ուժերի հովանավորությունը վայելելու մասին: Բաղաբական նոր ուժերին հաջողվեց, ղեկուն ընտրություններից վերելք ապրող համընդհանուր խանդավառության ալիքի վրա, առաջ տանել նաեւ զինվորական կառույցների ստեղծման ու համալրման, ռազմական պլանների իրագործման խնդիրների լուծումը: Փոխվելի մոլուգրով տարված, նախորդ պարտություններից ախնալի գաղվելով

ադրեցյանցիներդ ներշնչվել էին սուղազար կողելու, մանավանդ, որ ապահովված էր թուների աշակերտությունը, գնեթի ու գինեմթերքի, ինչպես նաև ծաղիկազան տեխնիկայի անասնամասնողների ցմախլաշությունը: Մի հանգամանք եւս: Էլիքեթը ծայրերի սննդամասնությունն ստանալուց հետո մեղադրվեց իր մրցակիցների կողմից կեղծիքների ու խաբողախոսների մեջ: Ընտրությունների արդյունքների վիճարկման սպառնալիքի պայմաններում նորընտիր նախագահին պետք էր ինտելեկտուալ հաղթանակներ արձանագրել, իր մրցակիցների բերանը փակելու, իր դիրքերն ամրապնդելու նպատակով: Էլիքեթը քայլ գիտակցում էր, որ այդ հաղթանակներին սննդամասնություններով սպասում էր նաև նպատակներից ընկճված ադրեցյանցի ժողովուրդը, ուստի ձգտում էր օգտագործել իր վարկանիշը կտրուկ բարձրացնելու բարենպաստն առիթը:

Հայաստան, Լարված էր ներքաղաքական դաշտը: Իշխանության ու ընդդիմության միջև տարաբար պայքար էր ընթանում: Նրկրի պաշտպանողականությունն ամրապնդելու փոխարեն, զարգացված ուժերի ուղարկությունը գտնված էր անպետք ընկալումների ու բանավեճների վրա: Ներքաղաքական անկայունության միտումները միջազգային անբարենպաստ պայմաններում աղմուկներ կարող էին լինել ոչ միայն Արցախի, այլև հենց ՀՀ համար [24]:

ԸՀՀ Հայաստանի ներքաղաքական անկայունությունը, բնականաբար, իր բացասական ազդեցությունն էր ունենում ԸՀՀ քաղաքական դաշտի վրա: Արթուր Մկրտչյանի առեղծվածային ստեղծ, ԸՀՀ ԳԽ նոր նախագահի ընտրությունների ծախսողմբ, առանձին մարդկանց ու խմբերի տարբերակումն ըստ կուսակցական հետևանքների, անուղղակիորեն հարվածում էին հանրապետության ծագվական ներուժին, պաշտպանողականությունն ու մարտնականությունը: Հունիսի 5-ին ԸՀՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնում առաջադրված, բայց բավարար ծայրեր չհավարձ Ե Մեղրյանը, կարծում եմ՝ Շահումյան վերադարձավ վիրավորված սրտով, ինչը բացասաբար պիտի անդրադառնար նրա նպանծնողականության ու խանդավառության վրա: Այդ անկուսային տրամադրությունը հազիվ թե փոխանցված չլինեք նաև նրա մերձավոր շրջապատին ու օղակակցներին: Մյուս կողմից, ԳԽ-ում մի ընդհանուր հայտարարի չգալու հանգամանքը աներկբա վնասում է քաղաքական դաշտի լարվածության, փոխադրած անհանդուրժողականության մասին [25], ինչն էլ կարելի է համարել Շահումյանի անկման հիմնական պատճառներից մեկը:

Այսպեսով բավարարվեք հիմնահարցի քաղաքական կողմը շոշափելուց եմ ծանրանաք ծագվական գործոնների վրա: Պետք է խոստովանել, որ հունիսի 12-ի ծագված գործողությունը կազմակերպվել ու անց է կացվել հիմնավոր եւ գրագետ: Մարտակերտի շրջանի Թալիշ, Մարաղա, Շալուր գյուղերի ինտենսիվ իրախաբիտակոնություններով է կիան-հազենագետի կամուրջ ծագվածքական գծով ձեռնարկված հարձակմանը Շահումյանի շրջանը լրիվությամբ մեկուսացվեց Մարտակերտի շրջանից, իսկ Մարտակերտն էլ՝ Ստեփանակերտից: Անկերտի ծագվածքական ուղղությամբ հարձակումը եւ Ստեփանքոթ, Արանգամին, Փրյամալ, Նախիջևնանիկ ու Դահրազ գյուղերի գավառում անմիջական սպառնալիք էին ստեղծել մայրաքաղաքի Ստեփանակերտի համար, բնականաբար, գրավելով ԽՊՈՒԻ հրամանատարության հիմնական ուղարկությունը: Ուստի, երբիս պայվում եմ նրանք, ովքեր պնդում են, թե ծագվական օգնությունը դիտավորյալ չի հասցվել Շահումյանի պաշտպաններին: Շուտափույս ծագվական օգնություն ակնկալելը, կարծում եմ, անիրական էր ոչ միայն տեխնիկական (հեռավորության, կարճ ժամկետում այդ առարկանք կազմակերպելու անհնարինության հաշվառմամբ), այլև, ընդհանրապես քաղաքական դաշտի լարման պատճառներով: Այդ նրկատվածությունը պետք է, որ խանգարեր արագ ու ճիշտ կողմորոշվելու: Դժվամություն եթե կար էլ, ապա չպետք է, ամեն ինչ պայմանավորել դրանով:

Ինչ վերաբերում է ԸՀՀ ԽՊՈՒԻ շտաբի կողմից անհրաժեշտ օգնությունը չհասցնելու խնդրին, ապա հանուն ճշմարտության պիտի ասել, որ նման հնարավորություն, ընդհանրապես, չկար, քանզի ազալ սուղ պաշարները բախշվել էին շրջաններին կամ տրամադրվել ծագվածքական տնտեսական գավոր տնթամասերին: Ի դեպ, մի ուշագրավ հարողազրություն գալիս է հաստատելու այդ միտքը: Այսպես, 1992-ի, հունիսի 11-ի ժամը 00.25-ին Շահումյանից Ե. Մեղրյանը դիմեց Ա. Տեր-Խաչումյանին ու Ս. Մարգարյանին. «Ուղղվում է հայտնել ծագվածքողություն ժամանակ տնթնիկայով աշակերտու հնարավորության մասին»: Ժամը 00.30-ին տրվում է պատասխանը. «Շահումյան: Շահինին: Անրող տնթնիկան օժանդակելու նպատակով ուղարկված ու ներգրավված է շրջաններում, պաշտպանական տնթամասերում: Տնթնիկայով օգնելու հնարավորություն չկա: Արկաղի» [26]:

Երբ խոսք է գնում ինչ-որ խոստացված, բայց չտրակված տանկերի մասին [27], ապա պարզ վստության կողքին հարկ է դնել նաև այդ տնթնիկան շահագործելու ընթուսակ մասնագետների աշխույթյան գործոնը: Այն փաստը, որ հունիսի 15-ից սկսած գրկկոմիսարիատներն էին հրավիրվում ծագվական տնթնիկայի, հատկապես տանկերի մասնագետներ [28], վկայում է տնթնիկային տրապետողների սուր պահանջարկի մասին:

Հարկ է նշել, որ տարանջատ ցոլատունքով ու խոյլ զինվածությամբ դժվար էր կանոն բանակային մեծածավալ օպերացիան, համագործակցության մարտի բոլոր կանոններով առաջնություն ժամանակակից զենքերով ու զինտեխնիկայով հազմելով գործին: Հինգայի տղերք մինչև նմանօրինակ իռնգանգված կրակ էլ գրագետ կազմակերպված հարձակում էլ չէին տեսել, ու շփոթվեցին եւ ի վիճակի չէին դիմադրել: Կանոնավոր բանակի, միառնական հրամանատարության բազմալայնությունը, նամանավանդ՝ Մարտակերտում [29], ունեցան իրենց աղետալի, ողբերգական հետևանքները...

Ե. Մեղրյանին մեղադրել դավաճանության մեջ անհիմնություն է: Ինչ խոսք, որպես շրջա ԽՊՈ-ի հրամանատար, նա էր պատասխանատու պաշտպանության, բնակչության անվտանգության ուղղությամբ միջոցներ ձեռնարկելու, իրադրության սրման վերաբերյալ վերադասին գեղարվեստապես համար: Մի քանի հեղինակների այն պնդումը, թե ագրեսիայի նախադրյալ հետախույզությունը ու պարտավոր շարժում ու փոփոխություն հակառակորդի դասավորության առաջնացված չի նկատվում [30], անվավառ տարօրինակ է:

Դա այն դեպքում, որ արդեն իսկ հունիսի 8-ին ԽՊՈ-ի ղեկավարությունը հաղորդում էր Միջազգային, Փախուստներում եւ այդուր թշնամական ուժերի կուտակման մասին: Հակառակորդները թերագումնային այն էր, որ հետախույզությունը բավարարվեց սակ Գեոտաշենի նվաճչաբանում առաջ հակառակորդի կենդանի ուժի ու միջոցների մասին տեղեկություններ ստանալով: Ի դեպ, խոսելով շրջա ԽՊՈ-ի հրամանատարության եւ Ե. Մեղրյանի թերագումների մասին, հարկ է անպայման ընդգծել, որ շրջանի պաշտպանությունը սկսվում ու վերջանում էր ասիմանագծով: Եթե իրողը եւ երրորդ գիծ, որով աղափայլին, չկար: Այսինչ, պաշտպանական բնագիծ պետք է ունենալ յուրաքանչյուր բնակավայր վերածվելով ամրացված շրջանի կամ ամրակետի, այսինքն՝ հանդիսանալով դիմադրության օջախ: Մակերես այլ հարց է, որ ինչ-ինչ պատճառներով, նման քայլեր պաշտպանության ավարտվելու ուղղությամբ, չիրագործվեցին: Պատահական չէ, որ Գեոտաշենի ապստամբական խնդիրն էր օրակարգում [31]: Մա վկայում է, որ Շահումյանի ԽՊՈ-ի հրամանատարությունը թերագնահատում էր հակառակորդ հնարավորությունները, մեկ, եւ երկրորդ՝ դեռ պաշտպանության մասին հոգ չուսած, այն թե չկազմակերպած, հարձակման մասին էր հոգ տարվում, ինչը մարտավարության ու ոչ իրատեսական հաշվարկների առումով, սխալ էր... Շահումյանում դիմադրության կազմակերպման դժվարություններ կարծիքի է համարել գանգվածաբար դուրս եկող (տեղափոխվող) բնակչության գործունե ու նրան անվտանգության, հնարավորինս թիչ կորուստներով դուրս բերելու մտադրությունը, ինչը, բնականաբար, կազմակերպում էր արդյ շրջանի պաշտպանությունը: Հակառակորդը նպատակային, հետևողականորեն եւ անխնայ հրքմալործում կամ ուժեղացնում էր ոչ միայն խաղաղ բնակավայրերը, այլ նաեւ փախստականների կուտակման, ժամանակավոր կանգառի վայրերը, քարավանները... Դա ավելի եւ ուժեղացնում խուճաղը, կամապրկում եւ ուժասլուծ անում փոսակի ներքալված ընտանիք պաշտպանին: Թշնամու հայրողության գործունեության կարծիքի է համարել ուժեղ քաղաքականություն եւ լրատվական ճակատում նախաձեռնությունը վերցնելը: Ագրեսիայ իրագործող կողմը բազմակողմանիորեն լրատվական քողարկում էր կատարել, հայ գրոհայինների սպառնալի կերպարն էլ տեսնելով եւ այն տպավորությունը, թե իրը աղբյուրներից զինայինը միայն առիթված են հարձակվել գրոհայինների կանխելու համար: Ագրեսիաները Մոսկվայում հայտարարեցին, թե իրենց առաջնախաղաղ արշավանքը պատասխան է հայերի այն պատրաստությունների, որոնց նպատակն էր գրավել Ֆիզուլի, Ադրաբ, Թարաթ ու Լազյան քաղաքները [32]:

Ասեմ ի հատկապես այն ասեմների, թե Լազյանի միջանցքը հակառակորդը փորձում էր օգտագործել ուժեղ ճնշումով դարաբաղցիներին Հայաստան դուրս մղելու նպատակով, Ադրբեյջանի լրատվամիջոցները Մոսկվայից յուրեր էին տարածում, թե վաղուց փախված կլինեին այն, բայց սպառնալի են միջանցքով հայերի հեռանալուն: Այսպես, Ադրբեյջանի ուժային նախարարներից մեկը Համիդովը հունիսի 18-ի իր հայտարարությունում պնդում է, թե հիմա էլ կարող են վերանվաճել Լազյան, սակայն դա հեռագրում են, որ քան ճանապարհով հայկական ռազմական ուժերը հեռանան «Լարաբադի լեռնային մասից» [33]:

Միով բանիվ, դժվար է ներկայություն սպառնալի խոսք ասել Շահումյանի անկման պատճառների մասին: Դեռեւս բազմաթիվ հարցանքներ կան, որոնց պատասխանը կտրուկ, թերեւս ժամանակի ընթացքում, լրացուցիչ ու անհրաժեշտ փաստաթղթերի եւ փաստաթղթերի հայայնությամբ հետո: Մենք փորձեցինք որոշակի պարզություն մտցնել Շահումյանի անկման հիմնական պարզեցիկ մեջ, թեմ այն հեռու է ողջ իսկությունը պարզաբանելուց: Թերեւս կգա ժամանակը, երբ պատմությունը կափ ճշմարտությունը ռուսական դիվիզիայի կազմագրումից հետո մնալու եւ Շահումյանի գաղթական նպատակներ, Շահումյանի անկումը քաղաքական հակառակորդների ընդ պաշարներու միջոց ծառայեցնելու, շահումյանից ու մարտակերտից փախստականների ոչ միայն Դարաբադից, այլ նաեւ Հայաստանից հեռանալու դրդապատճառների ու հանգամանքների մասին...

Ճանապարհորդունք

1. "Pro Armenia", журнал. Москва, 1992 г. N 7.
2. Сутягин В., Алдарадан калан вар. Баку, 1993, с. 22.
3. Сутягин В., Карабахский конфликт. 1992-1994. Москва, 1998, с. 8.
4. Սուլթանով Ջ., նշվ. գիրքը, էջ 22:
5. ԼՂՀ պաշտպանության նախարարության արխիվ (ՊՆԱ), Օգներտիվ հերթապահի աշխատանքային տներ (այսուհետև՝ ՕՆԱ), N 217, էջ 3:
6. Սուլթանով Ջ., նշվ. գիրքը, էջ 23-24:
7. ԼՂՀ ՊՆԱ, ՕՆԱ, N 142, էջ 90:
8. Սուլթանով Ջ., նշվ. գիրքը, էջ 23:
9. «Արցախ» հանդես, Ստեփանակերտ, 1993, N 1-2, էջ 41:
10. ԼՂՀ ՊՆԱ, ՕՆԱ, N 217, էջ 25:
11. Սուլթանով Ջ., նշվ. գիրքը, էջ 23:
12. 15.07.1992 թ. օպերատիվ հաղորդագրության մեջ նշվում է 4 տանկ, 10 ՀՄՄ եւ 2 ՋՊԻ, 200 սպանված (տե՛ս՝ ԼՂՀ ՊՆԱ, ՕՆԱ, N 217, էջ 41-42), Մ. Չալաբյանը նշում է 6 միավոր (Բալայան Ջ., Դժոխք և դրախտ։ Արման, 1995, էջ 192), Ե. Սեդրյանն ասում էր՝ 12 (տե՛ս՝ «Արխիվ», թիվ 207, 1992 թ.):
13. 1989 թ. տվյալներով Ճահումյանի չրջանն ուներ 17 հազար հայ բնակչություն (տե՛ս՝ Аджеская в джорджия. Степанакерт, 1998, с. 14):
14. ԼՂՀ ՊՆԱ, ՕՆԱ, N 217, էջ 41:
15. Բալայան Ջ., նշվ. գիրքը, էջ 192-195:
16. ԼՂՀ ՊՆԱ, ՕՆԱ, N 217, էջ 41-42:
17. Բալայան Ջ., նշվ. գիրքը, էջ 192-193:
18. Նույն կարծիքին էք նաև Վալերի Մարտիկյանը «Ճահումյանի չրջանը հանձնեցին գործակալներն առանց մարտի» (տե՛ս՝ Марукян В., У войны долгие след. Ереван, 1996, с. 51):
19. Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան գյուղապարի տարեգրություն։ Արման, 1997, էջ 448-449:
20. Акопян Г. А., Осипов В. К., Голыстан: страницы истории. Ростов — на — Дону, 1998, с. 136.
21. Ուլուբաբյան Բ., նշվ. գիրքը, էջ 484:
22. Акопян Г. А., Осипов В. К., укр. кн., с. 106, 107, 136, 144, Բալայան Ջ., նշվ. գիրքը, էջ 192, Նանագուլյան Ս., Շահին։ Արման, 1993, էջ 100, 102-103, Сутягин В., укр. кн., с. 20.
23. Арутюнян В. Б., Союзная в Нагорном Карабахе. Хронология. Ч. 4: январь 1991г.- январь 1993 г. Ереван, Изд.-во "Гитуйон" НАН РА, 1994, с. 146.
24. Առանց գաղտնագրված ու անհրաժեշտ փաստաթղթերի եւ լրացուցիչ տվյալների անգամ տասնինից տարիների բարձրությունից դժվար է ներկայացնել ՀՀ ներքաղաքական կացության ամբողջական պատկերը:
25. «Արցախ», ԼՂՀ զին պաշտոնարար, N 3, 1992:
26. ԼՂՀ ՊՆԱ, ՕՆԱ, N 217, էջ 14:
27. Այս խնդրին օբյեկտիվ ու իրատեսական է մոտենում Լիմ Դահրամանյանը. «խոտագված տանկերը դեռ ճանապարհին էին,- գրում է նա: -Սինյեի դրանք հառնեին Ճահումյան, 2-3 օր պիտի արահանգվեր, իսկ հակառակորդի միաժամանակ ստացված տանկերը գտնվում էին Գանձակի մոտ. Ճահումյանից մեկ ժամվա հեռավորության վրա» (տե՛ս՝ Ղահրամանյան Լ., Հյուսիսային Արցախ. գոյության պայքար։ Գիրք Բ։ Արման, 1993, էջ 83):
28. Ուլուբաբյան Բ., նշվ. գիրքը, էջ 456:
29. Նիյոյ՝ ներ առանձնացնում։ Որովհետև, եթե Ճահումյանի անկումը մեծապես ար պայմանավորվում է ռուսական սպառազինության ու զինվորական մասնագետների առկայությամբ, ապա Մարտակերտում այլևս վարժականների կիրառումն անբաժանելի էր Մյուս կողմից, Ճահումյանի անկման դասերը, տնտեսական, պետք է որ ընկած ինքնին Մարտակերտի պաշտպանության մտահոգման հիմքում։ Բայց, ըստ երևույթին, դրանք հաշվի չառնվեցին, չեղան ու պատահաբար պայմանների բացակայության պատճառով:
30. Նանագուլյան Ս., նշվ. գիրքը, էջ 103, Ղահրամանյան Լ., նշվ. գիրքը, էջ 83, Բալայան Ջ., նշվ. գիրքը, էջ 192:
31. Նանագուլյան Ս., նշվ. գիրքը, էջ 103, Գնորգյան Հ., Պետրոս, Արման, 1994, էջ 38-39, Ղահրամանյան Լ., նշվ. գիրքը, էջ 82:
32. Ուլուբաբյան Բ., նշվ. գիրքը, էջ 456:
33. Նույն տեղում, էջ 461, 476:

АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ ТУРБИЗНЕСА НКР И ПЕРСПЕКТИВЫ ЕГО РАЗВИТИЯ

Н. О. Нпханян

В современной обстановке, процесс расширения контактов между странами, вызванный прежде всего интеграционными процессами в экономике, развитием телекоммуникаций, ростом торговли, повышением географической мобильности и увеличением туристских потоков, инициировал рождение беспрецедентного в истории диалога культур стран и народов. Туризм помогает устранять физические и психологические барьеры, которые разделяют людей различных рас, культур и религий, проживающих в разных странах и находящихся на разных уровнях социально-экономического развития, способствует внедрению и применению передовых технологий, вызывает активизацию мирового рынка товаров и услуг, содействует инвестированию средств в различные сферы производства, помогает решать проблемы занятости и оздоровления населения.

Актуальность исследования развития туризма в целом, и по НКР, определена стремительным развитием рынка туристских услуг. Основными предпосылками эффективного развития индустрии туризма в государстве являются наличие природных и архитектурных объектов туристского характера. Чем большим «ассортиментом» различных туристских ресурсов располагает территория, тем больше возможностей имеет она для привлечения туристов и для повышения продолжительности их пребывания в этом районе.

Арцах представляет собой одну из самых богатых, с точки зрения многообразия туристского потенциала, территорий бывшего Союза. Однако, влияние туризма на экономику этих стран пока незначительно, что связано прежде всего с недостатком внимания, уделяемого государством данному сектору экономики. А между тем, государственные капиталовложения в расширение туристской деятельности, обустройство новых рекреационных территорий, строительство курортных комплексов могут дать значительный импульс роста турбизнеса, что по цепочке передастся другим отраслям экономики. Собранные средства вновь могут быть направлены на финансирование туристских проектов, развитие системы профессиональной подготовки кадров. Популяризация и маркетинг положительного туристического имиджа страны, обеспечение безопасности многообразия туристического продукта, подготовка компетентного персонала и развитие инфраструктуры – такова состоящая из пяти основных приоритетов задача, требующая скорейшего решения, чтобы развитие туризма стало реально возможным. Особую важность приобретает освоение новых рекреационных территорий, строительство курортных комплексов. В них развернется инвестиционная деятельность, создадутся новые рабочие места, расширится торговый оборот, и, как следствие, изучение состояния и потенциальных возможностей турбизнеса НКР как составной части мирового туристского рынка.

Экономика НКР имеет соответствующие предпосылки для развития сферы туризма, что позволит республике в скором будущем достичь более высоких показателей в развитии и прогрессе туристского бизнеса и решении тех проблем, которые сегодня являются сдерживающими факторами. Это еще раз подтверждает актуальность этого исследования, целью которой стало всестороннее рассмотрение отечественной сферы туризма, определение наиболее важных проблем в этой области, решение которых позволит вывести национальный турпродукт на международный уровень. Туристический бизнес стимулирует развитие других отраслей хозяйства: строительства, торговли, сельского хозяйства, производство товаров народного потребления, связи и т.д. Интерес предпринимателей к туризму объясняется рядом факторов. Во-первых, туристский бизнес, не требует таких больших инвестиций, как производство. Во-вторых, на туристском рынке вполне успешно взаимодействуют крупные, средние и малые фирмы, при этом туристский бизнес позволяет быстро оборачивать капитал, извлекать известные выгоды за счет валютных операций. Хорошо спланированная политика национального

туризма приводит в конечном итоге к выгоде для страны. «В ряде зарубежных стран туризм является одной из самых приоритетных отраслей, вклад в валовой национальный доход которых составляет до 80%. В разрезе государств этот показатель выглядит следующим образом: Мальдивские острова-83,3%, Багамские острова-41,6, Гренада-21,7, Кипр-20,8, Хорватия-11,6, Чехия-7,8, Польша-6,7, Словения-6,6, Италия-2,4%»¹.

Общемировой тенденцией на сегодняшний день является ускорение темпов роста рынка потребительских услуг как в индустриально развитых странах, так и развивающихся. Этому способствуют следующие факторы: увеличение благосостояния населения, появление возможности отказаться от многих рутинных домашних работ, рост доходов, увеличение свободного времени и возрастание спроса на целый ряд новых услуг, связанных с отдыхом и путешествиями, использование сложных высокотехнических изделий в домашних условиях, ремонт, обслуживание и установку которых невозможно проводить самостоятельно, без помощи специалистов. Необходимым потенциалом для развития туризма, в т.ч. числе и в НКР, является наличие определенных ресурсов: природных (уникальные памятники природы, красивые ландшафты, леса, водоемы, реки, благоприятные климатические условия); рекреационных (бальнеологические, оздоровительные дома отдыха); национальных, исторических и религиозных ценностей (общенациональные традиции, обычаи, объекты культового назначения, объекты национальной культуры); экономических (развитая гостиничная сеть, в том числе коттеджи, дома отдыха, спортивные базы и детские оздоровительно-спортивные лагеря, современная транспортная сеть); трудовых ресурсов: высокоразвитый и модернизированный сервис как искусство предоставления услуг. Однако, не все страны, имеющие подобный перечень ресурсов, могут развивать туризм, потому что развитие этой отрасли зависит не только от экономической обстановки в данной стране, но и от политической обстановки как внутри государства, так и вокруг него, от демократизации общества и легализации экономики и от уровня безопасности. Внутренний туризм и его развитие зависит также от уровня реальных доходов населения и структуры затрат. Понятие «туризм» для НКР далеко не новое. Издавна наши прекрасные места привлекали внимание людей, стремящихся поправить свое здоровье и ближе познакомиться с одной из древнейших культур Закавказья. Кроме того, прекрасная природа, мягкий климат, множество природных и историко-архитектурных памятников, богатая история края, своеобразие быта и обычаев населения, естественно привлекали туристов в республику. К сожалению, в последнее время Арцах, как объект туризма, заметно утратил свою привлекательность. Это связано с военными действиями, блокадой и вытекающими из этого последствиями. Были закрыты многие санаторно-курортные зоны, большинство туристических объектов национального значения пришли в запустение. Качественные перемены произошли в 1995-1996гг., которые стали своего рода переломными. Однако, сегодняшнее состояние карабахской туристической отрасли можно определить как состояние неустойчивого равновесия. С одной стороны, сложившаяся ситуация на туррынке определяется специалистами как кризисная, связанная с падением достигших ранее объемов предоставленных туристических услуг, простаиванием материально-технической базы туристической отрасли и значительным ее несоответствием потребностям населения в туристических услугах. С другой стороны, отмечается значительное увеличение выездов арцахцев в зарубежные поездки, рост числа туристических объектов, отвечающих высоким мировым стандартам. Для НКР новые цели указывают на те пути, которые подсказывают иное развитие, а отнюдь не корректировку сегодняшнего состояния. В их число входят: новые модели развития, управления и хозяйствования; эффективное использование людских ресурсов; дальнейшее расширение массового туризма; преодоление финансовых, экономических и социальных трудностей; организация новых форм проведения досуга; функции, которые государство должно взять на себя; изменения в производстве и учете туристических услуг; разработка новых моделей экономического управления и разнообразных форм и средств туристического обмена; изучение концепций, касающихся заработной платы, доходов и мотивации труда, гуманитарных и социальных связей, экологии; осуществление программ технического сотрудничества с участием отечественных и иностранных инвестиций и др. Неразвитость туристической инфраструктуры,

¹ М. Горбылева «Экономика туризма», Минск, БГЭУ, 2004, стр.7

невысокое качество сервиса, устойчивый миф об НКР, как о зоне повышенного риска, привели к тому, что в настоящее время на нашу страну приходится менее 0,01% мирового туристского потока. Кроме того, по подсчетам экспертов, для присутствия на международных туристских выставках (например, в Москве) фирме необходимо от 5000\$ до 10000\$. Очевидно, что ни одна туристская фирма Карабаха не может позволить себе самостоятельное финансирование подобного проекта, т.к. государственные вложения в развитие данной отрасли составляют всего 4500\$, что не может удовлетворить даже первоочередные нужды отечественной индустрии туризма. Однако, за последние 3-4 года экономика отечественного туризма постепенно стабилизируется. Меняется и отношение государства к туризму, о чем свидетельствует принятый в 2005 году государственный Закон «О туризме и туристической деятельности» и государственная целевая программа «О развитии туризма на 2006 год». Несмотря на разительные сдвиги, произошедшие в Арцахе, влияние индустрии туризма на экономику страны пока незначительно. Оно адекватно вкладу государства в развитие данной отрасли и сдерживается в основном отсутствием реальных инвестиций, низким уровнем гостиничного сервиса, недостаточным количеством гостиничных мест, дефицитом квалифицированных кадров. Для развития турбизнеса в НКР всем структурам и участникам туристского бизнеса необходимо разрешить следующие проблемы: разработать экономическую политику в сфере туризма (соотношение между въездным и выездным туризмом); проанализировать состояние национального туризма и выработать предложения по его развитию; продвигать национальный турпродукт на мировой рынок; определить новые направления туризма и обосновать их экономическую эффективность; разработать региональные программы развития туризма; создать инвестиционные проекты и программы привлечения финансовых ресурсов в туристскую отрасль. Говоря о развитии туротрасли в НКР имеется в виду развитие въездного и внутреннего туризма, так как именно они способствуют привлечению дополнительных средств в госбюджет республики, открытию новых рабочих мест и активизации платежного баланса страны. В начале 2000 году НКР посетило около 1000 человек. Несмотря на кратковременные колебания и сдвиги в отдельные годы, в развитии въездного туризма НКР прослеживается устойчивая тенденция к повышению. Средние ежегодные темпы прироста туристских прибытий за период с 2000 по 2006 г. составляют 20%. Тоже можно сказать, проанализировав поступления от иностранного туризма, они увеличились с 2000 г по 2006 с 200 тыс. до 1 200 тыс. долларов, в основном - это этнические армяне, проживающие зарубежом. Многочисленные и влиятельные армянские диаспоры, раскинутые по миру, обеспечивают основную часть въездного туристского потока НКР. Посещение исторической Родины с познавательной, благотворительной или иной целью, принесло в казну нашего государства в прошлом году около 460 тыс. долларов. Сказанное выше подтверждает структура туристских прибытий по целям поездки. Распределение въездного туристского потока по целям поездок: познавательные поездки – 90%; частные поездки – 7%; деловые поездки – 3%. Обращает на себя внимание высокий удельный вес познавательных поездок в общих туристских потоках Нагорного Карабаха. И это не случайно, специалистами зафиксировано в Арцахе более 1700 историко-архитектурных памятников, в т. ч. около 600 монастырей, более 500 церквей; руины дворцов, замки и крепости, а также множество исторических и архитектурных ансамблей в долине реки Тартар. Эти места, которые составляют основу культурного туризма, на сегодняшний день нуждаются в основательной реконструкции. Создание вблизи данных объектов удобных средств размещения со службами ознакомления, безопасности, бытовыми и прочими условиями является первоочередной задачей для расширения туристического потока в регионы страны. Развитие туристской отрасли в государстве неотъемлемо связано с развитием гостиничного сервиса, который во многом определяет общий уровень качества национального туристского продукта. Гостиничный бизнес НКР признан наиболее перспективной отраслью для инвестиций. Специалисты считают, что гостиничному бизнесу в НКР во многом может содействовать открытие воздушного пути, связывающего Карабах с Арменией. Следующим кардинальным шагом в развитии гостиничного бизнеса в НКР, на наш взгляд, может стать корректирующая политика строительства туристских объектов в нашем государстве. На данном этапе ее необходимо проводить в двух принципиально различных направлениях: в Степанакерте должны быть построены красивые и удобные гостиницы, соответствующие мировым стандартам, а в других регионах – коттеджи, кемпинги и туристические деревни с использованием местного сырья и рабочей силы. Строительство

небольших одно- двух этажных объектов, размещенные для туристов в НКР, целесообразно с точки зрения отсутствия необходимости в дорогих и сложных оборудовании, а также с позиции соответствующего количества гостиничных номеров максимально возможной загрузки (даже в пик сезона), что избавит от простаивания материально-технической базы. Проанализировав данные гостиничных комплексов Карабаха, нами были выявлена картина невысокого, но достаточно устойчивого роста числа прибытий туристов, увеличение продолжительности их пребывания и резкого изменения структуры въезда туристов в НКР из разных стран мира. Так, например, если еще 5-6 лет назад Европа и страны СНГ (без РА) занимали 1-ое место в списке прибытий (2005г – 800 туристов), то сегодня туристы из США значительно опережают их и по продолжительности пребывания и по частоте заселов в наше государство (2005г -3000 туристов), страны СНГ – 200 человек, что в процентном соотношении составляет -20, 75, 5 %. На наш взгляд, эта тенденция будет продолжаться из-за расширяющихся политических, экономических и прочих связей между НКР и Новым Светом. Вместе с ней повысится привлекательность Арцаха, как экзотичной туристской зоны, для стран СНГ, чему будет способствовать послабление и адаптация паспортно-визовых и таможенных формальностей для этих стран. Анализ показал, что гостиничный бизнес Арцаха, как никакая другая сфера туризма, по многим основным показателям приближена к требованиям мировых стандартов. Но при всем, этом существует множество неосвоенных рыночных ниш, которые в будущем обязательно должны получить свое развитие, стимулируя, таким образом, весь сектор экономики. Современный турист желающий посетить НКР, мечтает встретить здесь следы древности, окунуться в мир нетронутой человеком природы, познакомиться с чем-то уникальным, ранее не виданным. Это отдых по формуле «три L» (LORF – LANDSCAPE – LEISURE, то есть национальные традиции-пейзаж – досуг). Наша страна готова предоставить все это: в лесах Мардакертского района еще обитают дикие животные, которые могут стать объектом наблюдения для любителей экологического туризма, об армянских хачкарах знают немногие, они представляют собой большой интерес для всех христиан, а скалистые обнаженные своды горных хребтов и глубокие ущелья долин рек являются просто раем для любителей острых ощущений. Однако, надо отметить, что современные тенденции диктуют нам необходимость разработки и комплектации турпакета для того специфического сегмента рынка, как люди среднего возраста. Данная группа занимает значительные объемы как в общих мировых турпотоках, так и во въездных потоках нашей страны. Следовательно, туристическое предложение, ориентированное на данный сегмент, должно включать услуги, соответствующие данным потребителям. За последние годы резко увеличилось количество молодых туристов, приезжающих в Карабах в рамках различных молодежных программ. Развитию массового туризма также способствует наличие в республике огромного количества объектов познавательного характера в т.ч. и предприятия общепита, специализирующихся на приготовлении национальных блюд по старинным рецептам. Привлечение иностранных инвестиций в этот сектор в скором будущем может не только наладить бескризисное функционирование служб питания, но и стать своего рода импульсом для других сфер туризма. Отдельная проблема для НКР - отсутствие авиа, ж-д, морского или речного сообщений с внешним миром. Для уменьшения неопределенности и риска туристское предприятие должно располагать надежной, объемной и своевременной информацией. Грамотное, профессиональное проведение маркетинговых исследований позволит туристскому предприятию получить информацию и объективно оценить свои рыночные возможности, выбрать те направления деятельности, где достижение поставленных целей становится возможным с минимальной степенью риска и с большей определенностью. Как показывают исследования, экономический и маркетинговый анализ рыночного спроса будет способствовать повышению уровня его регулируемости и предсказуемости, что позволит строить соответствующие маркетинговые стратегии и максимально эффективно осуществлять бизнес-планирование. Подводя итог, можно сделать вывод, что туристский бизнес НКР находится в стадии глубокой структурной перестройки, институционального становления, формирования внутриотраслевых, межотраслевых и внешнеэкономических связей. Это в полной мере относится к процессу формирования инфраструктуры, соответствующего сегмента рынка труда, системы государственного регулирования туристской деятельности.

Становление в НКР высокоэффективного и конкурентоспособного туристского комплекса связано с решением ряда задач, таких, как создание нормативно-правовой базы и основ системы

государственного регулирования турбизнеса, формирование современного отечественного туристского рынка на основе развития конкуренции, углубления специализации и кооперации в работе туристских предприятий, обеспечения условий для развития различных видов внутреннего и въездного туризма, интеграции НКР в систему мирового туристского рынка.

Ресурсная и потенциальная база туризма НКР своим многообразием и разнообразием требует нетрадиционного отношения государства и общества к выявлению и консолидации имеющихся материальных, управленческих, экономических и социально-культурных предпосылок для интенсивного развития туристско-экскурсионного комплекса страны. Вывод туризма из состояния кризиса требует развития материально-технической базы, подготовки высококвалифицированных кадров для сферы туризма. Люди, работающие с туристами из-за рубежа, должны иметь соответствующее образование и специальную подготовку, быть профессионалами. Это касается как руководителей и управляющих, так и обслуживающего персонала.

Одна из главных проблем в сфере обслуживания иностранцев – это незнание или недостаточное знание иностранных языков работниками гостиниц и туристско-экскурсионных учреждений. Организация высококлассного сервиса – это важная составная часть успешного развития иностранного туризма в НКР. Поэтому, необходимо уделять большое внимание подготовке и отбору кадров для работы в этой сфере, людей, обладающих не только определенными знаниями, но и соответствующим настроением, желанием что-то изменить и пониманием того, что туризм – это сфера услуг, и что развивать и совершенствовать его можно только, предлагая услуги самого высшего качества. Немаловажную роль играет и политика налогообложения. Необходимо также организовать систему мер по искоренению сложившегося в международном сообществе мифа о Нагорном Карабахе, как о горячей точке, куда турпосадки сопряжены с определенным риском. Тем более, что сегодня, в условиях постоянного страха очередных террористических актов, туристы уделяют огромное значение своей безопасности и предпочитают отдыхать в регионах со стабильной политической обстановкой. Следовательно, важнейшей задачей на сегодняшний день, преодоление которой сделает прорыв в развитии туризма в НКР, является распространение устойчивого мнения о нашей республике как о мирном регионе со стабильной политической обстановкой. А это можно сделать с помощью средств массовой информации, а также интернета, и тогда туризм в НКР может стать в перспективе важнейшей отраслью экономики этих государств, станет привлекательной для иностранных инвестиций.

Ամփոփում

Հոդվածում մանրակրկիք դիտարկվել է տուրիզմի ներկա իրավիճակը ԼՂՀ-ում, հիմնական գործոնները, որոնք արգելափակում են հայրենական տուրիստական շուկայի զարգացումը:

Քննարկվել է ԼՂՀ-ի տուր քիզմեսի, որպես համաշխարհային տուրիստական շուկայի րադիացումիչ մասի, պոտենցիալ հնարավորությունները, տուրիզմի զարգացման նախադրյալները և մոտ ապագայում համապատասխան կառույցների խնդիրները:

Резюме

В статье подробно рассматривается современное состояние туризма в НКР, основные факторы, тормозящие развитие отечественного туристского рынка, изучены потенциальные возможности турбизнеса НКР, как составной части мирового туристского рынка, предпосылки развития туризма и задачи соответствующих структур в ближайшей перспективе.

Литература

1. Александрова А.Ю. «Международный туризм». М., Аспект Пресс, 2004.
2. Горбылева З.М. «Экономика туризма». Минск, БГЭУ, 2004.
3. Дурович А.П. «Маркетинг в туризме». Мн., Новое знание, 2004.
4. Здоров А.Б. «Экономика туризма». М., «Финансы и статистика», 2004.
5. Туризм и гостиничное хозяйство под редакцией А.Д.Чудновского. М., 2000.

КОНСТИТУЦИОНАЛЬНОЕ ПРАВОСУДИЕ КАК ВЫСШАЯ ФОРМА КОНСТИТУЦИОННОГО КОНТРОЛЯ В ПРАВОВОМ ГОСУДАРСТВЕ

М.П.КУШАКОВ

Конституция как основной закон требует особой правовой защиты, призванной обеспечить ее соблюдение, предотвратить ее нарушения как «снизу», физическими и юридическими лицами, так и «сверху» – самой государственной властью, различными ее ветвями.

По существу, защита конституции – задача и обязанность всех государственных органов и должностных лиц, осуществляемая ими путем применения различных правовых средств в рамках представленной компетенции. При этом особая ответственность возлагается на высшие государственные органы: главу государства, парламент, правительство. Гарантом Конституции является Президент, значительными полномочиями контроля за соблюдением конституции в процессе ее применения исполнительной властью обладает парламент. Защиту конституции осуществляют правоохранительные органы: общие и специальные суды, прокуратура (в соц. странах – в порядке общего надзора). В сфере защиты конституционных прав и свобод большую роль играет институт омбудсмена (уполномоченного по правам человека), получивший широкое распространение в современных государствах. Однако в науке конституционного права в качестве правовых средств защиты конституции обычно рассматриваются не только перечисленные выше органы, сколько предусмотренные конституцией институционные и процедурные гарантии соблюдения государственной властью, ее различными ветвями конституционной законности. К ним относят: особый порядок изменения конституции, ответственность высших должностных лиц за ее нарушение, конституционное правосудие. Последнее – это главный определяющий элемент механизма правовой защиты конституции.

До недавнего времени конституционная гарантия соблюдения конституции самой государственной властью определялась как судебный конституционный контроль. Сегодня все более широко используется понятие «конституционное правосудие» («конституционная юстиция»).

Идея конституционного правосудия сформировалась в условиях перехода от абсолютизма к конституционной монархии. Возник особый институт высшего судебного надзора в Австрии для урегулирования отношений императорской администрации с администрациями подвластных территорий в период введения Конституции страны 1848г. Стимулом для его образования стала проблема национальностей и их представительства в парламенте.

Теоретическим основанием конституционного судопроизводства стала доктрина Г.Кельзена, противопоставлявшего метафизическим принципам естественного права его позитивистскую интерпретацию. Право, согласно данной логике, устанавливает нормы поведения, а задача науки права состоит в их изучении. Юрист не создаст ничего, он только констатирует наличие нормы и дает правовую квалификацию фактов. Наука права, исходя из этого, является не нормативной наукой, а наукой о нормах. В соответствии с этим определяется суть конституционного контроля – является ли законодательный акт, претендующий стать законом, отвечающим всем его параметрам.

Различают две модели конституционного правосудия. Американская, или иначе децентрализованная (контроль осуществляется всеми судами страны), конкретная (поскольку

вердикты суда основываются на применении закона в частных случаях) и носящий последующий характер – действующая *a posteriori* (поскольку контроль осуществляется применительно к уже утвержденным законам). Вторая – европейская модель, являющаяся централизованной (поскольку контроль осуществляется специальным и единственным судом), абстрактной, поскольку суд выносит постановления по поводу закона независимо от всех прочих судебных разбирательств) носящей предварительный характер – действующая *a priori* (поскольку контроль осуществляется над еще не утвержденными законами). Конституционное правосудие в ПМР соответствует европейской модели.

В юридической литературе даются различные определения конституционного правосудия – от весьма кратких, до очень обширных. В целом его можно определить как деятельность судебных органов, состоящую в рассмотрении дел, предметом которых являются конституционно-правовые вопросы, связанные с обеспечением соблюдения конституции государственными органами и в принятии по ним решений, влекущих правовые последствия. Современное конституционное правосудие не сводится лишь к проверке конституционности нормативных актов, а призвано обеспечивать верховенство конституционных прав и свобод, соблюдение принципа разделения властей во всех его аспектах.

Специализированные органы, осуществляющие конституционное правосудие, обладают определенной спецификой, отличающей их от обычных судов (в том числе и таких специальных, как, например, административные суды), и от политических государственных органов (парламент, правительство), что находит отражение в природе специализированных органов, которая, по мнению многих юристов, носит двойственный характер. С одной стороны, это юрисдикционные органы, принимающие правовые решения в соответствии с формализованной процедурой, имеющей много общего с обычным судопроизводством. С другой – это политические органы по порядку своего образования, состав, а главное – по характеру решаемых ими дел, предметом которых являются конституционные вопросы. Но почти любой конституционный вопрос всегда вопрос политический, ибо он затрагивает проблему распределения и осуществления политической власти и поэтому не может быть не политическим.

Конституционное правосудие, в каких бы институционных формах оно не осуществлялось, решает общие задачи по защите конституции: обеспечение ее верховенства и стабильности, соблюдение принципа разделения властей, защита предусмотренных ею прав и свобод человека. Предметная компетенция органов конституционного правосудия определяется их природой как главных органов судебной защиты конституции. Анализ современного законодательства позволяет выделить 4 основные группы их полномочий:

1) связанные с обеспечением верховенства конституции в системе источников национального права: контроль за конституционностью нормативно-правовых актов и международных договоров, официальное толкование конституции и законов;

2) связанные с обеспечением соблюдения принципа разделения властей: рассмотрение споров о компетенции, между государственными органами (разграничение компетенции законодательной, исполнительной и судебной власти по горизонтали), между государством и его составными частями (разграничение полномочий по вертикали: в федеративном государстве – между федерацией и ее субъектами и между последними, в сложном унитарном государстве – между центром и автономными образованиями, в простом унитарном государстве – между центральными государственными органами и территориальными коллективами);

3) связанные с защитой конституционных прав и свобод человека: процедуры «хабиас корпус», «ампаро», конституционной жалобы.

4) связанные с защитой конституции от нарушения ее высшими должностными лицами, а в ряде государств и политическими партиями (рассмотрение дел в порядке процедуры импичмента или участие в ней, контроль за деятельностью политических партий).

При этом следует иметь в виду 2 обстоятельства: во-первых, не все органы конституционного правосудия осуществляют все или в полном объеме указанные полномочия. Во-вторых, в отдельных странах им присущи и иные полномочия.

Как бы ни отличались по объему своей компетенции органы конституционного правосудия, главное в их деятельности – обеспечение верховенства конституции. Это исключительная прерогатива органов конституционного правосудия.

В зависимости от времени осуществления различают 2 формы конституционного контроля: предварительный (превентивный) и последующий (репрессивный). Первый – это проверка конституционности нормативного акта до его принятия, промульгации или вступления в силу, второй – проверка конституционности уже действующего нормативного акта.

Существуют 2 вида конституционного контроля: абстрактный и конкретный.

Абстрактный контроль – это рассмотрение органом конституционного правосудия вопроса о конституционности нормативного акта безотносительно к какому-либо конкретному делу, конкретному интересу, подлежащему судебной защите. Поводом для такого рассмотрения являются любые сомнения в конституционности нормативного акта, вопрос о чем ставится в общей форме (абстрактно).

Конкретный контроль – это рассмотрение органом конституционного правосудия вопроса о конституционности нормативного акта, возникшего в связи с судебным разбирательством конкретного дела, предметом которого является защита конкретных интересов.

При всем значении правовой регламентации института конституционного правосудия его роль и место, занимаемое им в механизме правовой защиты конституции той или иной страны, могут быть определены только при учете национальных факторов и судебной практики. В целом, однако, можно утверждать, что ныне этот институт стал неотъемлемым атрибутом демократического правового государства, главным элементом в механизме правовой защиты конституции.

Не является исключением и Приднестровская Молдавская Республика, где конституционное правосудие осуществляется исключительно Конституционным Судом. Конституционный Суд Приднестровской Молдавской Республики – орган конституционного контроля в Приднестровской Молдавской Республике. Конституционный Суд Приднестровской Молдавской Республики гарантирует верховенство Конституции Приднестровской Молдавской Республики, обеспечивает соблюдение принципа разделения властей, гарантирует ответственность государства перед гражданином и гражданина перед государством.

Литература

1. Конституция ПМР, 2000.
2. Конституционный суд Приднестровской Молдавской Республики, 2003.
3. Медушевский А.Н., Сравнительное конституционное право, Москва, 2002.
4. Чиркин В.Е., Сравнительное конституционное право, Москва, 2002.

*Кафедра конституционного и административного права,
Института истории, государства и права,
Приднестровского Государственного Университета им. Т.Г.Шевченко.*

ԼԻՐԱՏՈՐԱԿԱՆ ՀԱՅՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՌԻՏԱԿԱՆ ԳԱՆՈՐԴԱՆԻ
«ՄԱՐԿԱՆԻԹԻՆԳ ԱՄԵՐԻԿԱ» ԺՈՂՈՎԱԿԱՌՈՒՄԻՄ *

Ս.Լ.Գրիգորյան

Մ. Գալոյանի ամբողջ ստեղծագործությունը շաղախված է հայրենի ելքերի կարտուզով: Նրա յուրաքանչյուր էջ, յուրաքանչյուր տող շնչում է խոր հայրենասիրությամբ, պայծառ լավատեսությամբ: Հայրենիքից յշտով, անհաշվ կարոտի մորմորը հոգիններում, այնուամենայնիվ հույսով և հավատով ապրող մարդիկ են գրողի հերոսները: Այդպիսին էին նրա առաջին «Լոտուկ» ժողովածուի կերպարները: Ջորի Մյորոն, դաշտապահ Օսոն, հովիվ Ապին, ուսուցիչ Լեկինը, հնձվոր Վադոն և ուրիշները վերջիններիս շարքերն են համալրում արծակազրի «Մարտիա սարի ամպերը» ժողովածուի կերպարները: Նրանք անցել են կյանքի միևնույն ճանապարհները, ունեն նույն անեղ, փորձություններով լեցուն ճակատագիրը կոտորած, նախնիք, գաղթ...

Պատումների առանցքում վերնուշերի առկայությունը Մ.Գալոյանի ստեղծագործության ընդգծված առանձնահատկությունն է: Այդ հուշերը նաև իրենն են, ինչն էլ նրանց արդյունք է, նրանց ժառանգորդներն է:

«Մարտիա սարի ամպերը» շարքում «ծառ» ծերունիներին պատկերելու համար գրողը դիմել է մանկության հուշերին, որովհետև այդ ծերունիները անգլային են պատկանում և, ավարդ, կյանքիս հեռանում էին: Գալոյանն ուղղակի վերակենդանացրել է այդ միասիտ, գեղեցիկ և ուրեղ մարդկանց:

Գրողի ստեղծագործության արտահայտված առանձնահատկություններից մեկն էլ հերոսների կյանքի շարունակվող պատկերումն է իրար հաջորդող պատմվածքներում:

Ժողովածուն քաջվում է «ժա հին ու նոր օրերը» պատմվածքով, որի հերոսը հենց իր՝ Մ.Գալոյանի հայրն է: Պատումը ներկայացվում է հեղինակի անունից: Երգի կարոտով ապրող ինչուսև տարեկան ծնունդուն թվում է, թե գտնվում է իր հայրենիքում: Նրա խոսքն այս է՝ ուղղված որդուն՝ «Ես գարնան Ծովասարի արտերն ինչ գանձեր, գարի՝ գանձեր, թե՛ գլգի» կամ: «Մուշեղ, Տոնեն ես տաքի արաղ շա՛տ ունե՛ր...»: «ժա հին ու նոր օրերը» պատմվածքում պապը դառնում է անհետացող սնունդի հավաքական կերպար:

Թանձր կարոտ կա «Կանյա» պատմվածքի յուրաքանչյուր տողում: Պատումի հերոսը ծնունդի Ջորոն է: Նա Երգում սիրել էր Այնին ու կորցրել: Իր սիրած էակին հանդիպում է հիսունինգ տարի անց և որդուն՝ փախվել նրան: Շուտ սաստիցին. «Այնեն, Այն իմ հոգին, Այնենն...» կանչելով ընկնում է սար ու ձոր, որպեսզի ելք գտնի իր սիրո կողքին ինչուի համար: Գրականագետ էլ, Գրիգորյանը նկատել է. «Պատմվածքում հերոսի ապրումները, բնապատկերները միաշուրջում են ներքին նրաժշտական գգազորությանը»: Ընապատկերներն ունեն իրենց բնորոշ գույներն ու երանգները և ինքնատիպ տոնայնություն: Լուրթ գույների համադրությամբ գրողն ստեղծում է «Սաղաղ լողություն» պատկերը: Կապույտը, որ խորհրդանշում է հաղթություն-խաղաղությունը, դառնում է անգլայի խղիվ պատկերների հենքը: Հետագա շարադրանքում հերիադային խաղաղությունը դառնում է հեռավոր նրագ՝ [1]: Պատմվածքը Գալոյանի ամենանրբին երկերից է, իրար հաջորդող հյուսիսի ոճով ձևակերպված գնդող ապրումներն ու մտորումները պատմին տալիս են քնարավանություն, վերջինս գրողի արձակի առանձնահատկություններից է: Պատմվածքում առանձին հատվածներ հասնում են պատկեր-ապրումի քանադանդակալան օրինակի: Ահա մի հատված՝ «Այնեն - Ջորոն նայեց պատուհանից դուրս, լեռների վրա արևն արդեն հանգչում էր: Արևմադը չեղներ մեջ աշխարհիքին,- երգահանա շշնջաղ Ջորոն,- կենտրոն արևմադ ու իրկիտն ու գիշեր չեղներ, ամառ ու ծմեռ չեղներ... Կպիտեր՝ թաք գարուն... [Թագ գարուն ու առավոտ... Ու մեծնալ չեղներ, Այն, Էրեխան մարտ Էրեխա, ես՝ էն նախնու քարի վրա, դու՝ շաշտ կանաչների մեջ ու քու գլխին ծաղկեալակ, Այն...» [2]:

Այնորը կարոտում էծի Թորոսին («Բեռի Թորոս») հանգիստ չի տալիս այն զավոտ հիշողությունը, որ ինքը դեռ փոքր էր, իր քրոջ հետ ընկույզ էր հավաքում և յգնում քրթգները: Մակայն գալիս է Մեմենդ Էֆենդին, բռնի ուժով դատարկում լեցուն քրթգները, իսկ Թորոսը ոչինչ չի կարողանում անել: Նա չի կարողանում գիշերն անգամ հանգիստ ընել, անընդհատ զավոտ հիշողություններն են այցի գալիս նրազում: Մինչև կյանքի վերջին րոպեները Բեռի Թորոսն ընդգգում է այդ արյունամած աչքերով

* Աստղանիշով նշված բոլոր աշխատանքները գեկույզվել են «Երիտասարդ գիտնականների II գիտաժողովում»: Մոնեմանակներտ, ապրիլ, 2007թ.:

աստիճանաձևերի դեմ և կոխի տալով ավանդում է հոգին... Թորոսի միջոցին միտքն ուղղված էր թառանք։ «Դո՛ղի ու ձգուկ, ետ դառնա՛ս իմ նկամ ճամփով... Է՛ն ճամփեն, սառ ու ծորի մեջ քանց թե՛ խոճված կռվի ու կոտորումի իմ մոլոր ճամփեն, դու կծկիս ու ետ դառնա՛ս, ձգուկ» [3]։

Անկառկած, գրոդի իղեմալ հերոսը Դավոն է՝ համանուն նովելի կենտրոնաձիգ դեմքը։ Պատմվածքի պլոմեն զարգանում է Դավոյի վերնուշի միջոցով։ Մահամերձ Դավոյի մահին շուրջն են հավաքվում նրա ֆիդայի ընկերները։ Տոգևարի մեջ Դավոն վերհիշում է «Օրհասական մարտեր էի տում Անդրանիկի գլխավորությամբ, հանկարծ կռվի թե՛մ պահին հոգեզարար մի երգ, ասեմ կապում է գլխորների ձեռքերը։ Ափայլաներ ջայտում են թուրք գորքին, և նրիստասարդ երգիչը գերի է ընկնում։ Անդրանիկի այն հարցին, թե նրիստասարդ զինվորն ինչու չի գնար վերցրել, թուրքական շողմ ծախող զինինք երգիչը պատասխանում է. «Ի՛մ գործը երգելն է, փաշա, ես գործ չունեմ սպանելու հետ»։ Այլ աղվեսի սիրտն Անդրանիկը ներում է, շնորհում երգչին, հրամայում է ձեռ չտալ, բայց զինվորներից մեկը Դավոն, առաջ է գալիս ու ասում. «Ի՛մ տոհմը երգ չունե՛ր, փաշա, թույլ տա՛ս, թույլ չտա՛ս, սպանելու եմ» [4]։ Այլ սրի ծաղուկ յոթնուհին է երգչի գլուխը։ Անդրանիկը զարդանում է այդ զինվորի վրա և հրապարկում է կապվել ու չլուր չենել։ Դավոյի ընկերները գետնակին նրան ազատ են արձակում և Դավոն անգնահատելի ծառայություն է մատուցում հայրենիքին։ «Քու ճակատին ուրախություն կա, Դավո, նկատում է ընկերներից մեկը. դու Լքզի կերթա՛ս, քու սիրտն ի՛նչ կուզե՛»։ Դավոն դժգոհ տնքաց, շուրջը շարժեց. «Փա յսանգարիք, կոխվ կերթա՛տ, ով զարկվի, դավաճան է!»։ Կռակահագետ Մելս Մնթախը նկատել է, «Նովելին բարբախող ժիթմ է հաղորդում «Ով զարկվի՝ դավաճան է» ֆիդայական թաղիսման-խոսքը, որը տարբերում է և մահամերձի, և նրան շրջապատած համերկրացի ծերունիների հոգեկան աշխարհը»։ «Երկու հիմնարար պատկերով է բազմում ասնական թագմիկի և, իրոք, վերջին մոնիկան-զինվորի սրանջվի կերպարը։ Երգի պատկերում Դավոն չի ենթարկվում գորավարի հրամանին, պիտանում է, գազանացած իրտակնների բարոյական նեցուկ ու ոգևորության աղբյուր հանդիսացող երգչին, զի նրա երգը չար գործի ու չարագործներին է ծառայում։ Ձորավարի հրամանին չենթարկվելու պատիժն Արածանիում խեղդվելն է։ Պատկերի լուծումը փրկված Դավոյի հերոսական սխառնք-հետազոտությունն է՝ մարդու հաղաթանակը» [5]։

«Այդքում պե՛տք է, վճարալ աղյալը,- դա է ճշմարտությունը»։ Այս սկզբունքով են առաջնորդվում Գալոյանի հերոսները։ Ծովասարի Օհանը համանուն նովելում մեկ անգամ ես հաստատում է այդ ճշմարտությունը։ Տերոսին մինչև խոր ծերություն հանգիստ չի տալիս այն ցավոտ հիշողությունը, երբ հայրը դանակով կռվել է թե՛սվել ասկերքների հետ ու ինչպես հայրն արնաշարալիս գլորվում է Ծովասարի փնջերին։ Տոր ծանրը հնչում է որպես հայրենի հողի կանչ։ Մահը արթնաններն Օհանին հավասարակշռությունից հանում են։ Նա որոշում է գնալ Ծովասար և վրեժ լուծել յոթնամուգ։ Այդ մտայն ասում է իր որդուն և մեղացած հարազատներին. «Լքզի կերթա՛տ, առավուտ կերթա՛տ,- հաստատ ասաց Օհան և շեշտեց,- առավուտ եմ ճամփորդ եմ։ Դ-ե, քնեք, որ առավուտ շուտ էլ չեք, ճանապարհը գիս։ Ես էլ թխմ»։

Այսպես, Օհանը 15 օրվա պաշար է վերցնում՝ հաջորդ օրը ճանապարհվելու համար։ Առավուտյան, նրբ Օհանը գլուխը իջնում է, նա հեռվից նկատում է զածրում կանգնած ավուտն և ուրախանում։ Ավուտներնան եկել էր, որպեսզի Օհանին տեղափոխի հոգեբուժարան... Բողոն էր բերել...

Լքզի գնալու զանալու զանկությամբ վառվող «ուխտի» ճանապարհով Օհանին որդին նստեցնում է «շտապ օգնության» մեքենան, իսկ խեղճ Օհանը կարծում է, թե որդին տանում է ճանապարհելու և հոգավոր է։

«Փչփույ Մելոն» պատումը հիշեցնում է Ավ. Բակունցի նույն թեմայով գրված «Ծիրանի փողը» ստեղծագործությունը։ Մելոն «Ծիրանի փողը» պատմվածքի հերոսի։ Տագրոյի նման հայրենի եղբորից հեռացած, Լքզի կարուտն իր սրինգի նվագից առնող կերպար է։ «Գաղթը խեղճ Մելոյին ձմեռնամուտի մի օր իր սև յենեղով նստեց լեռնային մի խալխալ գյուղ։ Գարուն էր բացվել և մի իրիկապաշտի մարդիկ տեսան, որ Փչփույ Մելոն տանիքին կրակ է արել և նստել կողոնքի։ Փչփույ Մելոյին տեսան կտուրին նստած և հավաքվեցին, գնացին նրա մոտ։ Այսպես, Մելոն փչում է իր փողը և թոխլեռից, լաց ու լավանից խալցած ականջները բացվում են հեռացած-մոռացած հնչյունների առջև» [6]։

Պատմվածքը ներկայացվում է հեղինակի անունից։ Նա ընկերոջ հետ հանդիպում է Մելոյին, գրոցում նրա հետ, բայց վերջինս իր հիշողությունների ու խոհերի հետ է։ «Նեղինակը եզրադադարում է պատմության էր մեզ, ստույգ էր, որ տեղը մոռացել էր, որ խոսում է... Նրան թվում էր, թե ինքն իր մտքին հետ է, ամեն օրվա պես հիշում է...» [7]։ Այս պատկերն ուղղակի անմարում կարուտից ծնված մի ուշաքրավ պատրանք է։

Պատրանքը կենտրոնական տեղ է գրավում նաև «Խուրեցի Ափրեն», «Արդիրք» պատմվածքներում։

Նրկար տարիներ է, ինչ Ափրեն չէր կարողանում իր նոր կառուցած տան հատակը շինել, որովհետև ծալբանիղ արքայտ էր։ «(Մուրեցի Ափրեն)»։ Սակայն գետինը նրան սիչու հիշեցնում է իր հայրենի տունը, կարուտով է վերհիշում մուշիկ հետևում թողած, իր սիրելի Էրզրում բզկտված սանկուլությունը։ Բայց գալիս է, մի պահ, նրբ Ափրեն որոշում է վաղարժան գտնել՝ հառակը սաքսելու

համար. Նա այդքն տախտակ ուներ: Սակայն ոչ մեկն անվճար չէր անում, ինքն էլ փող չունեի: Հայտնից հայտնված մարդը վերցնում է մուրճն ու մեկը ու չղայնացած սկսում տախտակները լսել մտքում հայելոյելով վարպետին:

«Հայտնի օրը գյուղում լուր է տարածվում, թե Ափրեմ տունը «պղծվ է»:

Ափրեմի կինն անընդհատ գովաբանում է ամուսնուն, սակայն վերջինիս հիշողության մեջ հայրական տունն էր, իր մանկությունը:

«Մի անգամ սննդավոր քայլեց նրկարությանը, քայլեց լայնությանը, գնաց անկյունագծով, ու դարձավ, քայլ ոչ մի անկյունից արևի փուշոտ սրունք հայտնվել չէր կարող, որ նեղել էր միևնու հասակ սարքերը բաց գեղնի վրա»[8]:

Ափրեմ այլևս վարդազալ գալիս իրեն, վերցնում է լինպը և հատակը քանդում: Կնոջ ծանր գյուղացիները հավարվում են և աշխատում հետ քաշել Ափրեմին, որն ասում է. «Դուր ոչ պող չի՛նելու օգնեցիր, ոչ քանդելուց օգնեց: Մենակ թողնեք զիս» [9]:

Սյուրեն բազահայտում է խոթնեցու բնավորությունը: Պատրանքը դառնում է մարդու էությունը:

«Աղորիք» պատմվածքի հիմքում ընկած է լսողական պատրանքը՝ ի տարբերություն նախորդ պատմվածքի, որտեղ անկա է տեսողական պատրանքը: Մանրաբեռ է պատմվածքի հերոսի՝ խաղաղ ընտանիքը, ամեն ինչ սակավ է ու ղեկավար ծնողներով: Գյուղատնտեսական աշխատանքների և հաշիվների մեջ խառնված, աշխատանքից դադրած իրադրություն հանկարծ լսում է. «հեղձը» գույլը և մարտանք է աշխրհիկի դեմ: Նման վախ խաղաղ սարքեր է, մեկ էլ գաղթից մի քանի տարի անց, նրա «նկա ն» կանաչ աշխարհի խառնեց իրար:

Պատրանքը միակ բացառիկ միջոցն է, ներդաշնակ անցյալն ընդհատված պահից վերադառնալ համար: Բազե Առաքելի համար այդպես էլ պատրանք է, մտում, թե գյուղից հեռու, իրոր, պատաշարն արդյուր, սպիտակին տալիս, թե ռիտարների հոտն է, որ էլ շրջում եղած ժամանակ տանում է Հակատասար: («Պատրանք»):

Այս պատմվածքների մեջ առանձնանում են այլ հերոսներ, որոնց ներքին կոփվել նաև իրենց ինքնուրույնության համար է, մի քանի պատմությունում խորագրվում է բնագրագրությունը, հերոսները սերտ կապվում են հողին, հայրենիքին, բնիկին, քարին, ջրին, ծառին:

Ազնիվ անհատի ճակատագրի մասին է պատմում «Ներսես» պատմվածքը: Ներսես չրջվածի հաշվապահն է, որն ասում է իր գմփոր պեղին: Վերջինս՝ Վերսե Լեզորիք, չափազանց անագին անաքարք մարդ է: Սակայն նրա ծննդին ամեն ինչ փոխվում է: Նախագահի իրավիճակ էր բոլոր աշխատողներին: Շատերն են նրան գովաբանում իրենց բաժակաճանաչողով: Ներսես, տեսնելով այդ ամենը, վեր է կենում և ծավալում քաժակաճանաչողություն՝ գովաբանելով իր պեղին:

«Եվ այն էլ ի նչ գովի... Մտում էր, որ դեռն մտուց գնար, հասներ սննդակի գյուղը, Վերսե Լեզորիքի ծակաճող համբողջը» [10]:

Ուշ երեկոյան Ներսես չրջվեցալուրից վերադառնում է տուն՝ պառվում քնելու: Կենսալիքին գարբնում է, հիշում իր բաժակաճանաչող և գլոյում իր արածի համար: «Դաժակաճանաչող... բաժակաճանաչող հիշեց ու տնրաց»:

Կենսալիքին մեկնում է նախագահին. հեն մերգնում իր խոսքերը. «Ինչեղով եկա զիմ խոսքը ետ առնիմ ու լրջում: Ով ինչ ճառեց, աստված իր հետ, բայց ես զիմ բաժակաճանաչող եմ է կտնիմ, զիմ գովին եմ է կտնիմ, այսպե՛ր, հոգի ունիմ տալու... Դու ի՞նչ հարե՛նասեր, ժամանակ-ժամանակ կճառես ու մարդկանց աչքին թող է կփչես: Դու ի՞նչ ակնիմ ու արդար, քո շանն ի՞նչ պահանջեց, դու էն կանխա: Դու ի՞նչ լիսյալ մարդ, մի ի՞նչ ունենաս, էլ ի՞նչ կյանք: Խնդրիս էլ, էլ չեմ խոսի: Ես գնացի» [11]:

«Թաթոն» պատմվածքի համանուն հերոսը եզան աչքերի արտագույնաբնական մեջ տեսնում է մահացած հոր աչքերի արտահայտությունը՝ «Էզան աչքերից համաճորեն նայում էր հայրը... Դու իմ Հյո հերն ես, իմ ցոյ եզ, դու իմ Հյո հերն ես» [12]: Սա հենց ամեն ինչի փոխանքախախտագիծ հարազատությունն է:

Մարդու, քնության ու հայրենի եզերի սիմվոլ է դառնում Գինարը ծաղիկը: («Գինարը ծաղիկը»): Պատմվածքի հերոսը՝ Դարսմեղ, նախապես է: Նա հանդիմ է տեսնում է Գինարը ծաղիկն, որին էլ շրջում էր առաջին անգամ տեսել: Կարոտը հոգում Դարսմեղ պապը ծաղիկներից մի գեղեցիկ փուշ է սարքում և տանում գյուղ: Գյուղ է տանում, մարդկանց բաժանում նրկից հիշատակ մնացած հարազատներին: «Մարության սարի անաչքը» ժողովածուի և անոսարակ Մ. Գալոյանի պատմվածքների գլոխգործոցը կարելի է, համարել «Մարսիկն արքան» ստեղծագործությունը, որով էլ ավարտվում է ժողովածուն:

Ուրտուն տարին անց Մամվիրեն որոշում է տոփովել հայրը աշուրները. «Մեր Թազավորը սուրբ Մաշտոցի աշուրենն է», սա էլ պատմվածքի գաղափարը, որն անընդհատ կրկնում է Մամվիրեն արքան: «Մամվիրեն արքան» պատմվածքը խոստովում է այն ամենի, ինչ անում էր հենց ինչը՝ հեղինակը: Այսինքն՝ գոնե գրով մոռացումից լրկելի հայրենիքի հիշատակները, պատմության ճշմարտությունը, և այն պահ տալ վերջիններին: Հակառակ դեպքում թշնամին ամեն ինչ կհարստացնի իրեն, իրենք կդարձնի ոչ միայն քարտեզը, այլև եզերեն սրբությունները [13]:

Պատմվածքի հերոսը հեզնում է, սուլլանին՝ ասելով. «Դու սուլթան ես, բայց սեփական գիր չունես, որդիդ տառերով ես գրում՝ արյունոտ հրամաններ, իսկ մենք թագավոր չունենք, բայց ունենք սեփական գիր: Եվ իմացած եղիր, որ սուրբ Մաշտոցի գիրն էլ սեր թագավորն է: Եվ մենք յոտ արնոտ ձեռքը մերժում ենք և մեր արդարախոս ու արդարամիտ թագավորի ձեռքը համբուրում ու դնում ենք մեր գլխին» [14]:

Ամբողջ գրողը դրնգում է, և ոմանք ասում են. «Ձմեռ է. փոթորիկ է մտել Մամիքի գլուխը, գարնան հեռ գուրս կգա» [15]: Բայց Մամիքին շարունակում է իր հաղթանակներ գործը. «Հայոց գրերը հայոց զինվորներն են»:

Այդուրենը սովորելուց հետո Մամիքին թերթ է կարդում և կզվորուհի հարևանի մասին գրված մտաբանք ու սխալ հողվածի համար զայրանում: Նա նստում է ու նամակ գրում խմբագրությանը՝ իողվածի հեղինակին. «Այդ հարևանուհին երազում էր բժշկուհի դառնալ և աղքատությունն էր պատճառը, որ նա չկարողացավ հասնել իր երազանքին: Իսկ ժուռնալիստը գրել է, թե նրա երազանքն է, որ կվարդուհի դառնա»:

«Փորի համար հոգին չեն ծախսի» ասում է Մամիքը արքան,- Սուրբ Մաշտոցի արդար փնփրոնդին անարդար հրամաններ մի տուր: Բո հարամ աչքը թեզ քաշե» [16]:

Մամիքն արքայի վերջին գիրը՝ ուղղված թալանչի Օսմանին, ցնցող է: Նրա իշխողությունից չի չնչնում այն, որ իր հայրենի Մեհրեմ աղբյուրն Օսմանը նոր անուն է կնքել՝ Աթաբուրնաբ. «Օսման, թալանչի Օսման, ուրեմն, ուրեմն որպես ավագակ որ ճամփին կանգնեցիր, էդ ճամփեն քունն է, հա՛: Բու թալանչի ձեռքն, որ դռան դիպավ, էդ տունը քունն է, հա՛: Բու հարամ շունն որ աղբյուրակին դիպավ, էդ աղբյուրը քունն է, հա՛... Աթաբուրնաբ... Սասնո սարերում Աթաբուրնաբ հարամանուն աղբյուր չկա: Չկա ու չկա: Աղբյուրի անունը Մեհրեմ է, Մեհրեմ էլ կմնա: Աջուռ Մեհրեմ է եղտեղ, հենց էդ աղբյուրակի բխած տեղն է հանդիպել առյուծին ու ճղել գառայուն ու, կամոր արարչի տեղնուտեղն աղբյուր է բխել: Եվ արարչին ինքն է կնքել Մեհրեմաղբյուր: Աթաբուրն է ծնել ու արաբիչն է կնքել: Օսման, թալանչի Օսման, ես ել մեռնեմ, դու էլ մեռնես, աղբյուրի անունը Մեհրեմ էր ու Մեհրեմ էլ կմնա» [17]:

ՄԳալոյանը «Մամիքն արքան» պատմվածքում շոշափում է քաղաքական հարց. «Դուս աղբյուրների սփիններն այս անգամ կփայնեն Ծիրնկատարին, կշողողան Անդոկ լեռան կատարին: Դուսը, իհարկե, կհաղթի, կասկած չկա. սաղաթի սփինից ասկայոր դողում է, թուրը միշտ է հաղթել ու կհաղթի: Ռուսաց սփինը կհաղթի, այո, բայց վերջում, ամենավերջում կհաղթի Եվրոպայի ղեկավարությունը: Այո, Եվրոպայի նենգ քաղաքականությունը հաղթող դուրս կգա: Այ, արդա՛նս ելին: Եվ անիշխան ու անզեն ժողովուրդը կպատժվի իր երազի, հույսի ու ռուսասիրության համար» [18]:

Հիշե՛ք, տեր կանգնե՛ք ձեր կորստին. այս է պատգամում, ինչպես ամբողջ գիրքը, այնպես էլ «Մամիքն արքան» պատմվածքը:

«Նիդեռլանդի պատմվածքներում հերոսների արտաքին նկարագրություններ չկան: Կան նրանց ներաշխարհի խոր թափանցումներ, հոգեբանական ընդգծված առանձնահատկություններ: Պարզ ու միաբեր, արդար ու ազնիվ մարդիկ են նրա հերոսները: Նրանք նվիրված են իրենց հայրենիքին, որն էլ ապրելու միակ իմաստն է և հաճախ որի մարառում են մինչև մահ:

Գրականություն

1. Վ.Գրիգորյան, Մ. Գալոյանի ստեղծագործությունը, Երևան, 1988, էջ 107:
2. Մ.Գալոյան, Մարութա սարի ամպերը, Երևան, 1983, էջ 180:
3. Նույն տեղը, էջ 197:
4. Նույն տեղը, 1983, էջ 217:
5. Մեք Մալոյան, Լեփկալան կերպարի ստեղծման չափումները, Վանաձոր, 1984., էջ 107:
6. Մ.Գալոյան, Մարութա սարի ամպերը, Երևան, 1983, էջ 232:
7. Նույն տեղը, էջ 235:
8. Նույն տեղը, էջ 283:
9. Նույն տեղը, էջ 284:
10. Նույն տեղը, էջ 203:
11. Նույն տեղը, էջ 209:
12. Նույն տեղը, էջ 238
13. Դ.Գառաբաբյան, Հայ գրականություն, գիրք երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 329:
14. Մ.Գալոյան, Մարութա սարի ամպերը, Երևան, 1983, էջ 401:
15. Նույն տեղը, 1983, էջ 400:
16. Նույն տեղը, 1983, էջ 401:
17. Նույն տեղը, էջ 403:
18. Նույն տեղը, էջ 402:

ԿՈՄԻՏԱՆ ՀԱՅԿՈՒԹԱՆ. ԲԱՆԱՍՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՔՆԱԶՈՒՄԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ՝

Ն.Ա. Հովհաննիսյան

Կոմիտաս Հակոբյանը բանաստեղծ էր աշխարհագրագողությամբ, ձիրքով ու վարքով՝ Նրա կյանքն ընդհատվեց թաանմել տարեկանում, պատերազմող զինվորի համազգեստի մեջ՝ հայրենայաց պաշտպանի խրամատում։ Մի ամիս հետո պիտի բոլորեր կյանքի թաանմելու տարին, ընդամենը օրեր էին բաժանում իր եւ սիրելիի նախասահմանված - չկայանալու հարսանիքից։ Իր կյանքի հետ կիսատ մնացին եւ՝ սիրո հարսանիքի, եւ՝ գրական գալիքի հանդեսների բերկրանքները։ Գիտակցական իր կարճատեւ կյանքը Կոմիտաս Հակոբյանն ապրեց աշխարհին հրաժեշտ տվողի խոհականությամբ։ Իմաստասիրաբար հաշտ էր մահվան հետ, գիտեր, որ մահը հավերժական կյանքի շրջապտույտն է, իրեն որոնում էր մահվան լայնքի հանգրվաններում. «Այն օր կծրարես/ իմ վարքը/ որպես հիշողություն.../ Ես չեմ լինի/ Ես ուրվականների ողբեկցությամբ/ կհասնեմ հրեշտակների մոտ, /Նրանք իմ մարմնից/ կառնեն ոգին /ու ինձ կծենհաղթեն/ անդրերկրային առասպելների քահանա.../ ...Հետո իմ մարմնից/ որպես ընծա/ կառնեն աստվածները/ ու ինձ կկտակեն/ գահավիժման ընթացքին»/։

Ստեղծագործեց ընդամենը երկու-երեք տարի։ Գիրն օժտված էր, տարողունակ, անսովոր Արդեն ուրվագծում էր գեղարվեստի իր տեսակը, խոհագայական-պատկերային եւ համակարգը։ Բանաստեղծի իր սկիզբը, սակայն, գուցադիպեց իր ժողովրդի վերածննդի սկզբին։ Բանաստեղծ-զինվորն էր այդ վերածննդի, անկախության կերտման դժվար պայքարի Գրիչն աշխատում էր ակնթաքայներով, գեների ժամանակն էր։ Զինվոր էր վարքով, բանաստեղծ ապրումներով։ Մտքերը խելվ էին, հոգսաբեռ հայրենիքով, մարտնչող ու գոհված ընկերներով, սպասումի ճանապարհներից տագնապող սիրած վակով։ Կյանքի ու մահվան խրամատներում ինքնավերագոտնումներից շվարած բանաստեղծի միտքը շարակարգում էր այսպիսի տողեր. «Աչքերիս մեջ՝ անծրեւ/ Արեւ՝ իմ աչքերում/ Շիրիվել է, ժամանակը/ Շիրիվել է, այնպես ինչպես/ Եղանակը իմ աչքերում/ ...Ես լավում եմ/ Ու կը-րա-կում եմ չափածո, / Տեղը պահում հաւաք ու վանկը/ Տեր իմ, Աստված/ Այս ինչ եղավ/ Շիրիվել եմ/ Իմ գրիչն ու ավտոմատը»/։

1997 թ. Երեւանում հեռմահու լույս տեսավ Կոմիտաս Հակոբյանի երգերի գիրքը «Նվիրում» խորագրով։ Գիրքն ընդգրկում էր բանաստեղծի «Խրամատներում ե խրամատներից դուրս», «Կոյության պատրանք» շարքերն ու օրագրային հուշեր։ Մինչ այդ՝ 1993թ., առանձին գրքով հրատարակվել էր «Կոյության պատրանք» շարքը։ Բանաստեղծի տաղանդը նկատեցին շատերը։ Գիրքը գնահատողների մեջ էր նաեւ Ս. Խանգաղյանը. «Ծավալով սրտի պես փոքր, բայց սրտի պես կյանք ու ոգի կենդանի պահող բանաստեղծական այդ պատառիկները համազգային արժեքներ են... գրում է Ս. Խանգաղյանը։ - Հասուն ոգի, արթուն միտք, մարտական կամք, հաղթանակի հավատ, նաեւ չափելի սրտի սեր։ Սեր խրամատում, մահվան երկյուղը վանող աստվածային սեր»[1]։

Կոմիտաս Հակոբյանը ժամանակային վիթխարի ընդգրկումների բանաստեղծ է։ Բանաստեղծի համար իր գոյության սկիզբը հավերժական ժամանակի նախասկիզբն է, երազներում հեթանոս նախապապերի հիմնյա արյունն է, ինքը՝ այդ արյան ազնիվ շառավիղը՝ Հեթանոս իր պաղը վառա առասպելական ծովաչքից է ծարավը սնել. պապի հետքերով պիտի վերագտնի իրեն. «Երբ մոտ գա մի օր /Ժամը արարման/, Ես հաղողդության կզնամ երկինք, Աստծուն կասեմ, /Որ իր ծննդից/ Դեռես առաջ /Հեթանոս պապ/ Միշտ չուր էր խմում / Մեր ծովից վառա.../ Տուր ինձ այն ծովը, /Ծառ եմ ծարավել/։ Հետո տունդարձիս/ Կբարեխոսա հրեշտակներին/ Նրանք կայգեղեն/ Մեզ ամեն գիշեր/ Ու իրենց ճեղքակ/ Թեների վրա/ կբերեն

* Աստղանիշով նշված բոլոր աշխատանքների գեղուգվել են «Երիտասարդ գիտնականների գիտաժողովում»։ Ստեփանավերտ, ասքի, 2007թ.։

ԼՈՒՅՈՐ՝ /Որպես «ԱՎԼԱՍԱԲ»։ Երբ մոտ գա մի օր/ Ժամը արարման/ «Երանոսական վարքով ու բարքով/ Ես չոր կլսեմ/ Շովից իմ վանա»։

Առնասարակ. Լյումիտա «Հակոբյանը հեթանոս բանաստեղծ է՝ ծննդով, ինքնայրուժով, տեղեկագրագողությամբ։ Բանաստեղծը, իր գոյության ակունքների որոնումներից հմատնացած, հրապարակավ հայտարարում է, որ ինքնըստինքյան չի ծնվել, հին աստվածներն են ստեղծագործել իրեն. «Ես չեմ ծնվել/ Աստվածներն են հորինել ինձ/ Իսկ նախաստեղծ իմ օրվանից/ Երակներին ջրհեղեղում /Գալարվում է/ Աստվածների վարքն հերանոս»։

Խոհափիլիսոփայական էր նաեւ սիրո դեպքում։ Նոր է խոսքի համակարգը, աստվերավոր՝ մտորումի եղանակը, կշիռ ունեն բառն ու բանը։ Սերը նրա պոեզիայում մերթ մեղմահոտ ապրում է, մերթ՝ տարերային, անափ, անբռնագրոսիկ զգացում։ Ահա այդ սիրո ինքնարտահայտումներից մեկը։ Բանաստեղծի աչքերում լճացած է աղչկա փշրված հայացքի ցավը։ Արցունքը հիշողությունը տանում է դեպի ոգեղեն տարերքի հին գիշերը, երբ հոգու թաքնվածություն վիճակը հավասարվում էր աստվածացմանը. «Ե՞րբ էր, արդյոք, /Հիշու՞մ ես, / Երբ ես գիտով, գիշերվա/ Երակի մեջ ոսկեղեն/ Բո շուրթերի կրակով/ Աստվածացա քո գրկում»։

«Մեկը սիրել է, ինձ» բանաստեղծությունը բերում է անձրևոտ աշնան, սիրո մեղքի ու թախծի տրամադրություններ։ «Նա» երրորդ դեմքի ղեբանունը այդ բանաստեղծության մեջ մի երրորդ անձնավորություն է, որը «սիրել է» բանաստեղծին։ Այդ սիրուն համադրվում է մեղքի զգացումը, քանի որ տրորվել է «աշունը», այսինքն՝ մարտը սերը։ Հաջորդում են «ես»-ի՝ քնարական հերոսի մեղավոր լույթյան պահը եւ ննթադրվող «դու»-ի՝ մարտը սիրո թախծին ու լացը։ Կորստից հետո սիրո չափը հասնում է ինքնատիրապետումը կորցնելու չափի. «Ու ես սիրում էի արդեն խելագարի պես»։ Հեռացած աղչկան դարձի բերելու, սերը վերագտնելու ելքը բանաստեղծի համար մնում է ինքնափախուստը. «Ու ես փախում էի ինձնից, որ ինձ նրան տանեն»։

«Զեզ» բանաստեղծության մեջ ամեն ինչ հեռացրել է աղչկան բանաստեղծի հոգուց։ Երեսուր փողոցները օտարել են նրա անունը, իսկ «ակվարիումի ձկները» կերել են նրա մասին գրած բանաստեղծության ձեռագիրը։ Այդ անունը ծերանում է բանաստեղծի մեջ, ռոպիտելու իրարից հեռու են բանաստեղծի երազանքն ու աղչիկը։ Բայց բանաստեղծությունը տրամաբանական անսպասելի ավարտ է ունենում. վերահայտնվում է նախկին բուռն զգացումը. «Զեզ հիշելուց արդուն ցավում է, Այլեւս արի»։

Սիրո քնարական ապրումների մեջ Լյ. Հակոբյանի բանաստեղծական տարերքը դրսևորվում է լիարժեքորեն։ Նրա պոեզիայում գնալով տիրապետող է դառնում սիրո տոնը՝ բանաստեղծությունից բանաստեղծություն պատկերասալով նոր երանգներով ու հոգեւոր լիցքերով։ Նախորդ բանաստեղծություններից եկող սիրո կարոտը, պահի մեջ խառնալով, մերձավոր է կարոտացավի՝ համակելով բանաստեղծի ողջ Լույթյունը. «Լարոտացավից արդուն վարակվել է։ Դու շնչում ես իմ մեջ։ Բայց դու չկաս հիմա։ Ու ես տառապում եմ կա-րո-տա-ցա-վից»։ Ինչպես միշտ, այս արձակ բանաստեղծությունում եւս, սիրո տոնի մեջ առկա է գիշերվա խորհրդանիշը։ Գիշերը ներդաշնակությունն է երազների ճամփորդ բանաստեղծի հոգու։ Թափառիկ այդ հոգու վերջին հանգրվանը երազային աղչկա մարտը սիրո ափն է. «Դու գունավոր իմ երազների վերելքն ես՝ հեռավոր ու պատրանքային։ Բայց դու, գունավոր իմ երազների ճեմմակ թագուհի, դու կհայտնվես ինձ մոտ տեսիլքի պես, ու այնժամ արդուն չի ցավի այնք, և դու կդառնաս իմ իսկական գիշերը»։

Մի ուրիշ բանաստեղծության մեջ սերը փառաբանվում է որպես կենսափմաստավորման ակնք. «Ես երբեմն/ արքայություն չեմ երգել, / ինձ հերիք է, / որ ես դառնամ տիրակալդ։ Չեմ երգել/ Ես պիքնաշուր ոչ մի պալատ, / հերիք է ես/ ունայնության մեջ տառապող/ նեղ սենյակն այս»։

Խոսքի զգացմունքային լիցքը այս բանաստեղծության մեջ հասնում է ընդգրկման ալպիսի չափանիշի. «Դու փոթորիկ քո մարմինը/ փռի իմ այս նեղ սենյակի/ խեղճուկրակ մահճապալին/ թող փշրված գիշերներս ամբողջանան»։

Անվերահասի իմ ուրիշ բանաստեղծության մեջ այն խոհն է արտահայտվում, թե սերը անխուսափելի գոյածն է։ Սիրո հիշողությամբ վարակված բանաստեղծը կարոտից երեքվող քայլերով անցնում է պոետո օրվա միջով՝ ուղեկից ունենալով սիրո պակասից խեղճության հերթափախակցումը։ «Աշուն։ Պոետո է օրը։ /Մարմինն ծարավ է։ /Որեմն գոյածն է, թրջվելը/

Ես ապրում եմ/ Հին օրերից մեկը/ Հիշողության սարդոստայնում/ Թափվելով, թրջվելով/ Պողոթն Լ. օրը/ Միգրանտ են ծառ ու տներենք: /Մեկը անձրեանոցի տակից/ Նրեի խորոս ինձ: / Նա չգիտի, որ ծառավ էլ իմ մարմինը: / Իսկ ես պատիվում/ Ու հանգստություն էլ քայլերս/ Որ տուն մտնելիս/ Բոլորը տեսնեն/ Իմ վարքի սովորական տարբերակը»:

«Տիրուհի-ին» բանաստեղծության մեջ առկա են կորցրած սիրո լուս ցայն ու ներքին հաշտության որոնումները: Սիրո կորստի հետ իմաստասիրաբար համակերպված բանաստեղծի սիրտը տրամաբանական այսպիսի երանգ է ստանում: «Ես իմ ապրած-չապրած կյանքում/ կորցրել եմ հույսեր, / Եւ դու՝ իմ կորած հույսերից մեկն ես...»:

Բայց հաշտությունը միայն գիտակցության մեջ է, իսկ երազգիտակցականում դեռ մնում է զավթ: Նրկատված այդ հոգեմիճակում երացում հայտնվում է աղչիկը, որ վարկերկման սիրտ բերկրանքը: Ինքնաբանագումից հետո ծնված խոհր հավաղրվում է երագից անբաժան խոհին: «Դու, ՏԻՌՈՒՀԻՍ/ Ինձ վերադարձիր/ իմ ապրած-չապրած կյանքում/ կորցրած հույսերից մեկը»:

Լ. Հակոբյանի սիրո բանաստեղծություններում պատկերային- խորքային համաձուլվածքով եւ խոհագգայական հասուն նրբերանգներով առանձնանում է «Ապրիլ» միտում Լին երկնքում» բանաստեղծությունը՝ նոր արվեստի մի ուրույն բեկոր: «Ապրիլ» միտում Լին երկնքում/ Փնտրվարյան ցուրտ գիշեր էր/ Իսկ բաղնջներում մեր սերն էր տարանում: / Սակայն մենք փորը էինք/ Շփոթվում էինք/ Եւ հեռու չէր նաեւ բաժանումը: Ողորդ թե մենք կարողանայինք/ Դեռ մի անգամ ետ բերել/ Այն լուսնյակ գիշերը/ Ամեն ինչ ստանալ: Հիշողության ընդերքում/ Եւ մի պառավ տատիկ/ Մեր հուշերն է վաղուց ավելի/ Այն փողոցի Իսկ գիշերային կատունները մոլտալով/ Լիալուսին են գլորում մայթերգով...»:

Լիալուսին այստեղ ավարտվող սիրո խորհրդանշն է, որը հանդես է գալիս նաեւ որիչ բանաստեղծության մեջ. «Ասում են / Լուսինը տասնհինգ օր հեռու/ Իր փայլը արցունք կորցնել է սկսում: / Ասա, սիրելիս/ Բանի օրակա էր/ Մեր սիրո լուսինը/ Նրա արդատացման չքացած այն երկնքից/ Որ իմն էր ու նաեւ թոնք»:

«Բնք» վերնագրված եւ «Այս, աղջկայր-դիցուհին» տողով սկսվող բանաստեղծությունների մեջ կին-գեղեցկություն-ները կերպավորվում է որպես պատկերավոր գինձորի առարկան իմաստավորող ոգեղեն ու: «Այս գիշեր դարձիր անթնություն», «Բնք» բանաստեղծության մեջ թախանձու-հրամայում է քնարական հերոսը, իսկ հասցող երգը կարդում ենք. «Այս, աղջկայր-դիցուհին, /Չի համբուրել ձեզից ոչ ոք / Տեղտու շուրթ խրամատում, / Չի ջերմացել սոսոցակալած օրերի մեջ/ Դեմքս երբեք ձեր տար չնչից: Ես անունն եմ կրել ինձ հետ/ Ու չեմ մացել լուսնի արծաթի հիշողությանը / ձրամատի գարկունքս թույլ սառնության մեջ»:

Սիրո շնչով իմաստավորվում ու մխիթարանք է ձեռք բերում անգամ մահը. «Այս աղջկայր-դիցուհին... / Դուք մարտերում նահատակված/ Հերոսների շիրիմներին/ Լացող լացող դ, լացող դ աչքեր...»:

Հայրենիքի համար մղվող պայքարի բովում, կյանքի ու մահվան խրամատների մեջ է ծնվեց Լ. Հակոբյանի հայրենասիրական երգը: Ծննդավայրի աշխարհագրական գագաղթությունը բանաստեղծի պոեզիայում ակունքավորվում-այրիվում է վանա ծանր Արցախ՝ պատերազմի ծանր ու անորոշ պահին ավարտվելով այսպիսի լավատեսությանը՝ «Հերանոսական վարդով ու բարով / Ես ջուր կլսեմ/ Ծովից իմ վանա.../ Իսկ դրա համար հարկավոր է նախ եւ առաջ ոգի. «Հայրենիք իմ/ քո առավոտվող օրվա ծայրերը/ ինձ վաթսմ տանում...»: Բայց նույն վանքի կամարների տակ քնարական հերոսը ոգու աչքերով տեսնում է այն անցյալը, որ ճակատագրականորեն պատկանել է միայն իր հայրենիքին: «Ես քո խաչքարերի/ կնճռոված հայազրներում/ կարդում եմ պատմությունը կրամիր/ որ լույ թուն է»: Այնտեղանդերծ. «Հայրենիք իմ, Արցախ» բանաստեղծության մեջ կրկին ցույց է գալիսի հույսը. «Բն երկնքում ամեն օր /հույսի աստղեր են ծնվում, /որոնց արծազանթն այստեղ /օրորոցներ են/ Դու՝ լեռնացող երագ/ կորստյան մոխիրներից կարկառված քարերը/ վիճակը կոչեր են/ որ ոգեղնյալում են կյանք...»: Իսկ «Գանձաաշար» բանաստեղծության մեջ հույսը արդեն վերածում է լուսավոր հավատամքի: «Ես իմ հավատի միջից / կարկառված ձեռքս հպում եմ քո գալիքին, / որ լուսնդեն թագ է»:

Խրամատային առաջնիք ծնունդ են «Արեւածագին խաղաղ էր օրը», «Գրուն», «Ագլամամարտ» եւ մի շարք որիչ բանաստեղծություններ, որ առկա է նաեւ գավթ մարդկանք

կյանքի կորստի ոնց են/ Մարդը Մահվան դնալի մանկուց հիշողության ու ոտնահետքերն թիկնում: ...Մայրերով/ Դառնալով/ Կալը Լ. Հակոբյանի գարգացման պոեզիա: Բայ պոեզիայի ինչ Մուրնը

Դրանք հասնանդհատ ինչ չգոյությունը պարբի իմ չնքվին»: Այսպիսի միայն թե ակնկալություն կյանքի որոնումներին ճակարակներն պոեմում մեքերանգավորելուան են տեղմահանդի: Լ. Հակոբյանի մտածողության մակդիրները մարմնին, ծրաղորներն, «Դուք տաղանդի նախասահման համար, չդա

1. «Ագլատ
2. Լ. Հակոբյան

Արդ, գրվ

կյանքի կորստի համար. «Տեսն' ի եր, արդյոք /Ո'նց է սպանում/ Մարդն իր նմանին/: Տեսն' ի եր՝ ոնց են/ Մարդուց վախենում/ Անտեր շները»:

Մահվան գավն ու կարտոը կյանքի հանդեպ բանաստեղծի հիշողությունը տանում են դեպի մանկության հետքերը: Այդպես էլ վերնագրված է բանաստեղծությունը՝ «Ելնիուշ»։ «Իմ հիշողության պարանները /ծգվում են այս ծյունոտ բլուրների վրայով/ ուր մանկությանս սոնահետքերն են կնքված/: Ահա այն ծառը, /որի վրա/ մեր պատրաստած ձնեմարդն էր թիկնում/: ...Տարօրինակ է, որ չկա Արոն/, ու նրա անգուսպ սուլոցը/ լոկ ցնորք է/: Ես այն օրերի քայլերով /դառնում եմ տուն՝/ տատիկ շնչառությամբ/ հալելու մատներիս սառույցը/»:

Կ. Հակոբյանի հայրենասիրական նրբը դեռ ինքնավերագոտմաների մեջ էր, հոգևոր օտարացման ճանապարհին պիտի հասունանար եւ իմաստնանար՝ դառնալով գտարյուն պոեզիա: Բայց բանաստեղծի կյանքի հետ անավարտ մնաց նաեւ նրա հայրենասիրական պոեզիայի ինքնակայացումը:

Նույնը չի կարելի ասել Կ. Հակոբյանի խոհական բանաստեղծությունների մասին: Դրանք հասուն ոգու ներքին մենախոսություններ են: Ինչն է գարմանայի. բանաստեղծն անընդհատ խոսում է անդրաշխարհային գոյության մասին, ոգու աչքերով կանխատեսում իր չգոյությունը երկրային կյանքում. «Ես վախենում եմ, /որ մի օր չլինեմ/, եւ օրս, /հաշմված օրս/ ավերվի իմ չգոյությունից...»: Լրամ՝ «Իմ գալիք օրվա կադապարը/ Մնում է անհայտության թվին»: Այսբանից հետո տեղի է ունենում բանաստեղծի ինքնահաշտեցումը մահվան հետ, միայն թե իր վախճանը նման լինի «աստղային մահվան՝ /հաջորդ օրը երեւալու/ ավելակությամբ/»:

Կյանքի ներդաշնակության պակասն է նաեւ, որ բանաստեղծին մղում է երկնային որոնումներին. «Տուր ինձ ապրելու/ մի այլ ձեւ/, դուրս մղիր ինձ/ քո մգլոտ երակի միջից/ ես ծախյորանքի համար եմ ծնվել»: Զգոհագող դժգոհությունը կյանքից «Գոյության պատրանք» պոեմում վերածվում է աղբյսի՝ ուղղված տիեզերքի տիրոջը. «Ծնորի արա, Տեր/, նրանցպիտիփոխ իմ ինքնության/ հիմնարարները շրջելու/, թե չէ, տարտամ այս քայլերով/ ուր կտանես տենչանքներիս/ շղթաները անդամալույծ, /եւ կամ ոնց կփարատես/ իմ մենությունը մահահղի/ Ծնորի արա, Տեր, /որ օրս այսպեւ/ չդառնա դագաղն/ իմ կորուստներին...»:

Կ. Հակոբյանը պատկերավորման իր ուրույն ոճն ունեցող բանաստեղծ է: Նրա մտածողության գեղարվեստականացման գործում կարեւոր դեր ունեն նաեւ անսովոր մակդիրները, համեմատությունները, փոխաբերությունները, ինչպես՝ լուսաշողերից հունցված մարմնին, ծրարված սեր, հանգերգող լույս, գիշերվա ափ, իմաստագրվված ծառեր, ծերացած աղոթքներ, երեկոն՝ զնդեցկագույն տիկնոջ պարանոցի զարդ եւ այլն:

«Գոյության պատրանք» ժողովածուն Կ. Հակոբյանի բանաստեղծական հասուն տաղանդի առաջին ճիշն է եւ, անշուշտ, վերջինը չէր լինի, եթե ճակատագիրն այլ կերպ նախասահմանվեր, եթե բանաստեղծը կյանքը չգոհաբերեր իր հայրենիքի հավերժության համար, չդառնար «գոյության պատրանք» այդ հավերժության անհուններում...

Իրականություն

1. «Ազատ Արցախ», թիվ 5, 1993:
2. Կ. Հակոբյան, «Նվիրում», Նր., 1997:

ԱրՊՀ, գրականության և ժուռնալիստիկայի ամբիոն

2 (15), 2007

ՀՏԴ 07

Ժողովրդագրություն

ՏՆՈՒՆԵԿԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՉԱՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԱՆԻՔՆԵՐԸ *

Գ. Ս. Մարդյան

«Ազատության գինը հավերժական գոնությունն է»
(Թոմաս Մեյֆեր)

Պետության գործադիր, օրենսդիր, դատական մարմիններին հսկելու և նրանց կառավարմանն ակտիվորեն մասնակցելու համար քաղաքացիներն անհրաժեշտ տեղեկատվության կարիք ունեն։ Եթե նրկի քաղաքացիները տեղյակ չեն հասարակությանն ազատության միջև տեղի ունեցող գործընթացներին, ապա նրանք ի գործու չեն կարող մասնակցություն ունենալ այդ գործերին։ Նրանք իրավունք ունեն ստանալ հասարակական հետաքրքրություններ կապված կամ իրենց անձնական շահերը շոշափող, ինչպես նաև պետական մարմինների գործողությունների մասին տեղեկություններ, տեղեկալի նախատեղյակ և ընդունված օրենքներին, կառավարության և տեղական ինքնակառավարման որոշումներին, նախագահի հրամանագրերին։ Նման տեղեկությունների իմացությամբ քաղաքացիները կարող են հավոր պատշաճի վերահսկողություն իրականացնել պետական իշխանության գործունեության վրա։ Պատահական չէ, որ մարդու իրավունքների միազգային հասարակական կազմակերպություն «Արտիկլ 19»-ը տեղեկատվությունը բնութագրել է որպես «Ժողովրդավարության թափանցիկ»։ Ժողովրդավարությունը և տեղեկատվության ազատությունը քայլում են համընթաց, և մեկը առանց մյուսի լինել չի կարող։

Տեղեկատվության ազատության ապահովումը չափազանց կարևոր է ժողովրդավարական հասարակության համար, երբ տեղեկատվության ազատության իրավունքը օրենսդրական գործակալ կիրառություն է գտնում։ Այս խնդրի գործնական իրականացման համար առաջնային կարևորություն ունի տեղեկատվություն ստանալու քաղաքացիների իրավունքը անվտանգորեն ինչպես նրանք սահմանադրությամբ, այնպես էլ առանձին իրավական փաստաթղթերով։ Համաշխարհային մասշտաբով տեղեկատվության ազատության մասին առաջին իրավական ակտն ընդունվել է Շվեդիայում 1766թ.։ Եվ առհասարակ, տեղեկատվության ազատության իրավունքի գործնական իրականացումն ապահովող տեղեկատվության ազատության մասին օրենքներ գոյություն ունեն ավելի քան երկու հարյուր տարի և դրանից միայն մի քանիսը քան տարուց ավելի կյանք ունեն։ 20-րդ դարավերջին և 21-րդ դարավերջին նկատվում է տեղեկատվության ազատության վերաբերյալ օրենսդրական ակտեր, որը հեղինակ է ամբողջ եվրոպականը։ Աշխարհի բոլոր տարածաշրջանների երկրները ինտեգրվել են տեղեկատվության ազատության օրենսդրական քայլարշավին։ Մական տեղեկատվության ազատության դասական օրինակը ձևավորվել է Մարդու իրավունքների մասին համընդհանուր հռչակագրում։ 1946թ. ՄԱԿ-ի որոշմամբ ընդունվել է հետմյալ պահանջը. «Տեղեկատվության ազատությունը մարդու՝ հիմնարար իրավունքներից է և մյուս բոլոր ազատություններն անկյունարարը։ Այն կենսական նշանակություն ունի աշխարհում խաղաղություն և առաջընթաց ապահովելու գանկացած յուր փորձի համար։ Պետությունների միջև փոխըմբռնումը և համագործակցությունը անհնար է առանց արդեն և առողջ հասարակական կարծիքի։ Տեղեկատվության ազատությունը ներառում է անարգել կերպով ինֆորմացիա հավաքելու, փոխանցելու, հրապարակելու իրավունքը այլուր և ամենուր»։ Իսկ ահա ԱՄՆ-ի զերազուր դատարանի դատավոր Լուիս Բրանդեն հետաքրքիր մեկնաբանություն է տվել. «Մի փոքր արևի լույսը լավագույն ակտահանումն է»։ Սա է թերևս պատճառը, որ ԱՄՆ-ի որոշ նահանգներում տեղեկատվության ազատության օրենքները պարզապես անվանվում են արևի լույսի օրենքներ։

* Առաջանիշով նշված բոլոր աշխատանքները գնկուցվել են «Երիտասարդ գիտնականների և գիտաժողովում»։ Ստոկհոլմներ, տարի, 2007թ.։

որովհետև այն թափանցում է իշխանական մուր միջանցքներ եւ կանխում կառավարության «մտք» գործողությունները:

Եվրոպական շատ պետություններ ընդօրինակել են տեղեկատվության ազատության փաստաթղթերի ներկայացված պայմանները, սկզբունքները եւ օգտագործել դրանք որպես ազգային օրենսդրական փաստաթղթերի հիմք: Որպես Եվրոսոցիոսի անդամ պետություն Հայաստանի Հանրապետությունը խոսքի եւ տեղեկատվության ազատության իրավունքները ամրագրել է թե՛ Սահմանադրության մեջ եւ թե՛ առանձին իրավական ակտերում: Ժողովրդավարական գործընթացներից ամսման չի մնացել Լեւոնային Ղարաբաղը: 2001թ. ԼՂՀ Ազգային Ժողովը կիրառում է Եվրոպայի խորհրդի աջակցությամբ ՀՀ ստանձնած պարտավորությունները: Հնարավոր տարտաքին աշխարհը դեռեւս չի ճանաչում ԼՂՀ-ի անկախությունը եւ որպես առանձին պետության գոյությունը, այնուամենայնիվ արցախյան իշխանությունները եւ հասարակականությունը գիտակցել են, որ անհրաժեշտ է ինտեգրվել ժողովրդավարական արժեքներին ու քաղաքակրթության հետքերով առաջնորդվել: Այդ նպատակին հասնելու ամենապատշաճ միջոցն էր 2006թ. դեկտեմբերի 10-ին ԼՂՀ Սահմանադրության ընդունումն է, որի 27-րդ հոդվածի առաջին մասը լայն երաշխավորություն է տալիս տեղեկատվության ազատության իրավունքի շրջանակներում. «Յուրաքանչյուր որ ունի իր կարծիքն ազատորեն արտահայտելու իրավունք, այդ թվում՝ խոսքի ազատության իրավունք, ներառյալ՝ տեղեկություններ եւ գաղափարներ փնտրելու, ստանալու, տարածելու ազատությունը տեղեկատվության գանկացած միջոցով՝ անկախ պետական սահմաններից...»: Այսօր արդեն ԼՂՀ Սահմանադրությանը համապատասխանեցնելու փոփոխություններ են կատարվում թե՛ քաղաքացիական եւ քրեական օրենսգրքերում, թե՛ ՁԼՄ օրենսդրական փաստաթղթերում: Թվով է ուղղորդվել առաքելաբազմ կազմակերպչական մեջ: (Ներքոհիշյալ վերլուծությունների մեջ մեր դիտարկումները կատարել ենք մինչեւ 2007թ., քանի որ վերջնական տեսքի չեն բերվել ՁԼՄ գործունեությունը կարգավորող օրենքները):

Մինչեւ 2006թ. նոյեմբերը Լեւոնային Ղարաբաղում ընդունվել են ամենատարբեր բնագավառների վերաբերյալ բազմաթիվ օրենքներ: Այդ օրենքները կանոնակարգում են Ղարաբաղի քաղաքացու իրավունքներն ու ազատությունները: Անցումային ժամանակաշրջանում գտնվող հասարակությունում, որտեղ դեռ նոր են կառուցվում քաղաքացիական ինստիտուտները, յուրաքանչյուր օրենք կարող է շրջանցվել եւ այլ կերպ լուծվել: Ինչի արդյունքում վիճող կողմերը կարող են դժգոհ լինել միասնացից: Նման իրավիճակ է տեղի ունեցել ԼՂՀ-ում հետաքաշողազգային տարիներին, երբ սպազմական դրության ռեժիմը թափաքաշար է անդադրադնել քաղաքացիների իրավունքների մի շարք սահմանափակումների վրա: Երկրի բարձրագույն ղեկավարությունը քանիցս հայտարարել է, որ «Ռազմական դրության ռեժիմի մասին» ԼՂՀ օրենքի՝ մարդկանց հիմնարար իրավունքների եւ ազատությունների սահմանափակումներ պարունակող հոդվածների գործողությունները կայանալով են: Սակայն խնդիրը նրանում էր, որ այդ հայտարարությունները չէին ամրագրված կոնկրետ փաստաթղթով, ասել է թե՛ հիշյալ օրենքում համապատասխան փոփոխություններ չեն մտցվել: Համենայն դեպս, ԼՂՀ Ազգային Ժողովում դժվար էր հայտնաբերել համապատասխան փաստաթուղթ: Սա վտանգավոր էր այն իմաստով, որ իրենց համար ցանկացած հարմար պահի իշխանությունները կարող են օգտվել իբր թե՛ անորոշ հոդվածներում առկա սահմանափակումներից: Մի քանի տարի շարունակ Լեւոնային Ղարաբաղի լրագրողական հասարակությունը դիմել է իշխանություններին հետևյալ խնդրանքով՝ փաստաթղթում ամրագրել հիշյալ հոդվածներում գործողություն ժամանակավորապես ազատության մասին որոշումը:

Հիշեցնենք, որ 2002թ. սկսած արցախյան ՁԼՄ-ում շատ է խոսվել Լեւոնային Ղարաբաղում տեղեկատվության ստանալու հետ կապված հիմնախնդիրների մասին: Հրատարակվել է փաստերի մասին, որ քաղաքացիների՝ պետական մարմիններին հղված հարցազնույնները եւ ընդհանրապես մնացել են անպատասխան, որ մարդիկ պարզապես չգիտեն, որ պետական մարմիններից տեղեկություն ստանալը ոչ թե՛ լրագրողի մենաշնորհն է, այլ ցանկացած քաղաքացու իրավունքը: Ստեփանակերտի մամուլի ակումբի ուսումնասիրությունները դրա վառ վկայությունն են: Սրանց հաջորդեցին հետմյալ դեպքերը: Ստեփանակերտի մամուլի ակումբը մղել է մշակել «Տեղեկատվության ազատության մասին» օրինագիծ, որը «Արտիկ-19» միջազգային կազմակերպության հետ ձեռք է բերվել ազգայնավորվածության համաձայն եւ նվիրված փոփոխություն է անցնել: Ի դեպ, նշենք, որ Լեւոնային Ղարաբաղում «խոսքի ազատության միջոցով ժողովրդավարության արմատավորումը Հարավային Կովկասում» նախագծի շրջանակներում «Արտիկ-19» միջազգային կազմակերպությունը համագործակցում է

Ստեփանակերտի մամուլի ակումբի հետ և տեղեկատվության մատչելիության թնդանյով Ազգային տարածքում կազմակերպում են սեմինարներ, թրենինգներ, հանրադարձ, ստեղծագործություններ և լրացրողական ծրագրեր: Ընդ որում միջազգային կազմակերպության միավորվելու և համագործակցելու անհրաժեշտությունը բավականին հրապարակապես ամենակարևորը՝ ուսանելի: 2004թ. «Արտիկ 19» միջազգային կազմակերպության և Ստեփանակերտի մամուլի ակումբը ԼՂՀ դեպարտությանն է դիմել մի խնդրանքով՝ ընդունել օրենսդրական փաթեթում նախատեսվող ՏԱ օրենքը: Ի դեպ, այդ օրինագիծը Լոնդոնի միջազգային փորձագիտության է ենթարկվել: Փաստորեն օրենքի ընդունմամբ լրացվում է օրենսդրական դաշտը:

2004թ. հոկտեմբերին ԼՂՀ Ազգային ժողովը ընդունել է ՏԱ օրենքի նախագիծը և 2004թ. հունվարի 1-ից ուժի մեջ են մտել սույն օրենքի բոլոր հոդվածները: Օրենքի նախապատմությունը հայտնի է, որ օրինագծի նախաձեռնության համար հիմք է հանդիսացել Մաքդու հիմնադրադատությունների համակարգից բխող դրույթը, ըստ որի յուրաքանչյուր որ ունի տեղեկություններ փնտրելու, տասնայուրե տարածելու իրավունք է, միաժամանակ այն հանգամանք, որ 2001թ. սկսած՝ ԼՂՀ Ազգային ժողովն աշխատում էր Եվրոպայի խորհրդի առջև ՀՀ ստանդարտ պարտավորությունների շրջանակներում: Այդ առնչությամբ ԼՂՀ գործող օրենսդրության համապատասխանեցումը համաեվրոպական յափանիչներին դարձել էր անհրաժեշտություն: Այդպիսի քաղաքական նպատակը մտնում էր նաև Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի լուծման համատեքստ: Թվում է՝ օրենքի նախագիծը վաղուց պետք է շրջանառության մեջ դրվեր, սակայն գուտ տեխնիկական բնույթի հանգամանքները խոչընդոտել են այդ հարցի քննարկմանը:

Օրինագծի համար հիմք է ծառայել ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից ընդունված համապատասխան օրենքը, որը գործում է ՀՀ-ում 2003թ.: Նշենք, որ ՀՀ-ում ԼՂՀ պարագայում նմանությունը կայանում էր նրանում, որ երկու պետություններում օրենքի ընդունման պայմանավորված էր երրորդն սահմանվում էր իրական ժողովրդավարական կառավարության ստեղծելու անկախությամբ: Հավաստի էր այն, որ ԼՂՀ օրենքում մտքորոշում հիմնարկապատկանությունները սահմանափակող որևէ փոփոխություն չի նախատեսվել: ԼՂՀ Ազգային ժողովի լրատվության հանձնաժողովը ըմբռնումով է վերաբերվել այդ խնդրին, մասնավորապես աշխատանքներ էին ընթանում հիմնական օրենքի մշակման ուղղությամբ:

«Հասարակությունը իրավունք ունի իմանալ՝ ինչ է անում իր կառավարությունը, ինչպես են գործում պաշտոնյաները, և ինչպես են ծախսվում հարկերից ստացված գումարները: Ընդունված ազատ հասարակության քաղաքացիներ՝ մենք պարտավոր ենք հարցեր տալ կառավարությանը»:

ԼՂՀ քաղաքացին համաձայն ՏԱ օրենքի իրավունք ունի իրեն հետաքրքրող տեղեկատվության համար (բացի օրենքով նախատեսվածներից) դիմել ցանկացած մարման Ավելին, տեղեկատվության տիրապետողները, յայսինքն՝ պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինները, բյուջեից ֆինանսավորվող կառույցները, ինչպես նաև հասարակական նշանակության կազմակերպությունները պարտավոր են տարեկան մեկ անգամ ՏԱԼԲ-ում տեղեկատվության հրապարակել իրենց աշխատանքի, բյուջեի, հաստիքագրության հասարակական միջոցառումների, քաղաքացիների ընդունելության ժամերի և անունների տեղեկատվությունների ցանկը, որոնց տնօրինում է տվյալ հիմնարկը, ինչպես նաև: դրանք քաղաքացիներին տրամադրելու կարգը, զանգված վճարի չափերը և մեթոդները:

Հարցադադում ուղարկող քաղաքացին պարտավոր չէ հիմնավորել իր հարցերը, բացառապես ե և ստորագրի հարցադադման տակ՝ բոլոր կանոնների համաձայն: Ի դեպ, մինչև այս օրենքի ընդունումը, Լեռնային Ղարաբաղում դիմումը ներկայացնելու պայմանները սահմանվում էին «Քաղաքացիների առաջարկություններ, դիմումներ, զանգատներ քննարկելու կարգի մասին» ԼՂՀ օրենքով: Վերջինիս համաձայն, քաղաքացու դիմումին ներկայացվող պահանջները բացառապես դեպքում են, երբ ստացված մարմինը կարող է ընդհանուրապես չպատասխանել նույնիսկ ոչնչացնել: Կամ, նույն օրենքի 9-րդ հոդվածը անհիմն ներկայաժամանակյա պահանջները և առաջարկում, անենք 15 օրվա ընթացքում պատասխանել դիմումին, իսկ եթե անհրաժեշտ է կատարել ստուգումներ՝ ապա մեկ ամիս ժամանակ է անհրաժեշտ: Եվ չնայած այս թվերը մեծությամբ, քաղաքացիների դիմումները մնում էին անպատասխան: Կամ միանգամայն անսպասելի է, երբ մերժելու դեպքում պաշտոնյայի պարտավորությունն է հիմնավորել մերժումը: Սա սեմանասամբ անիրական երևույթ էր Արցախում: Եվ առհասարակ, այս օրենքում յուրաքանչյուր ձեռնկերպում, ցանկացած դրույթ աննկատ էր մնում:

ՏԱ օրենքը վկայում է, որ պաշտոնյան կարող է հրաժարվել տեղեկատվություն տրամադրելուց, եթե մատնանշի այն իրական վնասը, որ կծագի զբաղմունքի տեղեկատվության

հրապարակման արդյունքներում: Կարևորը հետևյալն է՝ ի՞նչ կլինի, եթե տրամադրվի, քացախայտվի տեղեկությունը: Ի՞նչ վնաս կլինի: Կարծում ենք՝ սա է կարևորը:

Եւս մեկ կարեւոր հանգամանք: ՏԱ օրենքով ԼՂՀ քաղաքացիները իրավունք են ստանում պահանջել փաստաթղթերի պատճենները, եւ ոչ թէ միայն դրանցում պարունակվող տեղեկատվությունը: Իսկ եթե պաշտոնյան հրաժարվում է տեղեկություններ տալ, ապա օրենսդրությունը պետական պատժամիջոցներ է նախատեսում այդ պահանջները խախտելու համար:

Այսպիսով, օրենքի հիմնական առավելություններն են.

Առաջին հերթին, Արցախում քաղաքացիների տեղեկատվական իրավունքը ապահովում է այդ օրենքը, որը կարգավորում է տեղեկության տնօրինողից տեղեկատվություն ստանալու մատչելիությունը: Սույն օրենքը համապատասխանում է միջազգային չափանիշներին, այդ թվում՝ մարդու իրավունքների եվրոպական համաձայնագրին: Բացի դրանից հստակ որոշված են այն կառույցները, որոնք այս օրենքի կոնտենստում հանդիսանում են տեղեկատվության իշխողներ, որոնք մեծ պարտավորություններ են ստանձնել: Դրանք են՝ պետական եւ տեղական ինքնակառավարման մարմիններ, պետական հիմնարկներ, բյուջեներից ֆինանսավորվող պաշտպանություններ, ինչպես նաեւ հանրային նշանակության կազմակերպություններ եւ դրանց պաշտոնատար անձինք»: Ուշադրության արժանի է նաեւ այն փաստը, որ առաջին անգամ հայկական օրենսդրության մեջ մտցվել է «հանրային նշանակության կազմակերպություն» հասկացությունը: Սույն հոդվածում վկայակոչվում են այն ոչ պետական կազմակերպությունները, որոնք հանդիսանալով շուկայում գերիշխող՝ ներկայացնում են հասարակական ծառայություններ առողջապահության, սպորտի, կրթության, մշակույթի, սոցիալ ապահովագրության, տրանսպորտի, կապի եւ կոմունալ ոլորտներում: Փորձագետների կարծիքով այս որոշումը բավականին արդարացի է եւ ներառում է այն ոլորտները, որոնք պարտավոր են մուտք ապահովել դեպի հասարակական հետաքրքրություն ներկայացնող տեղեկատվություն:

Զնայած նրան, որ ՏԱ օրենքի ընդունումը մեծ առաջընթաց է, սակայն թերությունները եւս առկա են նույն օրենքում: Դրանց մեջ ոչ արդարացիված սահմանափակում է բանավոր հարցումի պատասխանը տրվելու ժամանակը: Այսինքն, պատասխանը տրվում է միայն այն դեպքում, եթե պահանջվող տեղեկության տրամադրումը կարող է կանխել պետական, հասարակական անվտանգությանը, հասարակական կարգին, հանրության առողջությանն ու բարեբրին, այլոց իրավունքներին եւ ազատություններին, շրջակա միջավայրին սպառնացող վտանգը: Կամ շատ զգուշացնում են հաջորդ կետերը այն մասին, թե «անհրաժեշտ է, ճշտել տեղեկատվության տնօրինողի մոտ համապատասխան տեղեկության առկայության փաստը», կամ թե «անհրաժեշտ է պարզաբանել տվյալ տեղեկատվությունը տնօրինողի կողմից գրավոր հարցումների կարգը»: Սրանով եւ սահմանափակված է բանավոր հարցումի շրջանակը: Սակայն ընդգծենք, որ գործնականում, օրինակ, հաճախ է պատահում շտապ ստուգել կամ ստանալ որեւէ փաստ, թիվ կամ այլ տվյալներ: Պարզվում է, որ նման դեպքերում պետք է դիմել գրավոր ձևով եւ միայն 5 օր սպասելուց հետո ակնկալել ինչ-որ բան: Արդյունքում խոչընդոտներ են ստեղծվում լրագրողների օպերատիվ աշխատանքների համար: Կարծում ենք արդարացիված չէ այդ ժամկետը: Ավելացնենք, նույն հոդվածը սահմանում է. «Եթե գրավոր հարցման մեջ նշված տեղեկությունը հրապարակված է, ապա տվյալ հրապարակման միջոցի, վայրի եւ ժամկետի մասին տեղեկությունը դիմողին է տրվում 5-օրյա ժամկետում»: Մի՞թե տեղեկատվություն տնօրինողին սահմանափակված է 5 օր՝ միայն ճշտելու հրապարակված լրատվամիջոցի տեղը կամ հրապարակման ժամկետը: Մտածելու տեղիք է տալիս այն, որ տեղեկատվության տրամադրման ժամկետը կարելի է տեղափոխել ծանրագույն դեպքում մեկ օրվա ինտերվալում:

Օրենքը նաեւ տեղեկատվության տրամադրման դեպքում նախատեսում է վճարների գանձում: Ըճար չի գանձվում միայն օրենքով սահմանված մի քանի դեպքերում:

Ուսումնասիրման ենթակա են նաեւ օրենքում առկա տեղեկատվության ազատության սահմանափակումները: Սովորաբար իշխանությունները սահմանափակում են այնպիսի տեղեկատվություն, որն իրենց կարծիքով է կարեւոր, որ հասարակությունը չիմանա: Որոշակի տեղեկատվություն սահմանափակելու կառավարության պարտականությունը չպետք է շփոթել հասարակության կամ լրատվամիջոցների ներկայացուցիչներին առանց օրինական հիմքի տեղեկատվությունը չտրամադրելու կառավարության ծնական պայմանականությունների հետ, մի երեւույթ, որ շատ հաճախ է պատահում լրագրողաշխան պրակտիկայում:

Հարկ ենք համարում փաստել, որ Լեռնային Ղարաբաղում տեղեկատվության մատչելիությունը սահմանափակվող այն գաղտնիքները, որոնք տեղ են գտել ՏԱ օրենքում, դրանց

կարգավորման շուրջ միայն ու միայն օրենքի սահմաններում պիտի լուծվի «կարելի-ի եւ «փ կարելի»-ի խնդիրը: Այսինքն, ԼՂՀ-ում պետք է ստեղծել պատասխանատու մարմիններ ու պատասխանատու մարդիկ, որոնց պիտի իրավունք վերապահվի՝ քննարկումներից հետո որոշել, թե՞ որ տեղեկատվություն է պարունակում պետական գաղտնիք, պետք է, հստակ սահմանել պետական գաղտնիքների գրանցը: Դա նորմալ պրակտիկա է, բոլոր երկրներում: ՀՀ պարագայում ՀՀ օրենսդրությամբ սահմանված են պետական գաղտնիքի հասկացությունը, նրա պահպանման պահանջները եւ պատասխանատվության հիմքերը: Անհրաժեշտ է ոչ թե ՀՀ պետական գաղտնիքների գրանցը կրկնօրինակել, այլ պետք է, ԼՂՀ պայմաններին համապատասխանեցնել, որպեսզի գերծ մնան չարաշահիլող բնագավառների մասին տեղեկությունների գաղտնիք պահելուց: Կան ներքաղաքական խնդիրներ, որոնց մասին Ղարաբաղի իշխանությունները պիտի խոսեն, տեղեկացնեն, ու դա չի վնասելու երկրի ընդհանուր եւ տնտեսական քաղաքականությանը: Այլ կան հարցեր, որոնց քարծրացումը իսկապես վնասում է պետական շինարարությանը: Այլ խնդիր է, որ սահմանափակումներում հաշվեկշիռը պետք է փորձել պահել: Այսինքն՝ Արցախի ժողովուրդը պետք է իմանա, թե ինչ է անում եւ ինչպես է աշխատում երկրի ղեկավարությունը տարբեր ոլորտներում, եւ միեւնոյն ժամանակ, չպիտի վտանգվի պետական շինարարության գաղափարը: Այսպիսով, անհրաժեշտ է միջազգային օրենքների հիման վրա եւ ինֆորմացիոն դոկտրինայի վրա խնդիրը տեղայնացնելով եւ ԼՂՀ ռեալ իրավիճակը հաշվի առնելով՝ ստեղծել եւ մշակել համապատասխան մարտավարություն:

2002-2005թթ. ԼՂՀ-ում օրենսդրորեն դրվել է իրավունքի սահմանագիծը, ասել է. թե՞ «կարող ես» ու «պարտավոր եմ» հասկացությունների սահմանագիծը: Եթե ԼՂՀ-ի ներսում ստեղծվում են նորմալ պայմաններ, հաղթահարել ներքին սպառնալիքները՝ ավելի հեշտ կլինի արտաքին տեղեկատվական պայքարում: Բաղաբացիական հասարակության ստեղծումը հնարավոր է միայն քաղաքացու տեղեկատվություն ստանալու իրավունքի գոյությունը:

Տև ԼՂՀ օրենքի ընդունումը կմա լոկ թղթերի վաթթեթ, եթե համարությունը տեղ չկանգնի տեղեկություն ստանալու իր իրավունքին, յոկունք չկանգնի լրագրողներին եւ լրատվամիջոցներին: Ղարաբաղի հասարակությունը պետք է չթողնի, որ իր միջոցով, իր թե՞ իս իսկ համար սահմանափակվեն այդ իրավունքը, յոթոնի, որ լրագրողների իրավունքները եւս սահմանափակվեն: Եթե հանրությունը զիջեց այս հարցում, ապա զիջելու է, մյուս բոլոր հարցերում, կորուսվելու է նորմալ երկրում նորմալ պայմաններով ապրելու իր երազանքը (վկա՝ շատ երկրների փորձը): Որովհետեւ անտեղյակ մարդուն հեշտ է խաբել, հեշտ է կառավարել: Մարդը իրավունք ունի իմանալ, թե ինչ է կատարվում իր երկրում, իմանալ ամբողջ ճշմարտությունը: Միայն այսպես կարող է զարաբազդին, անհատը վերածել քաղաքացու, իր երկրի տիրոջ: Այլ այս հարցում լրագրողն ու լրագրողական կազմակերպությունները նրա հավատարիս բարեկամներն են, այդ պահանջարկների ծնավորման գործում, անշուշտ, անմեղ ունեն:

Գրականություն

1. Պաշտոնական տեղեկագիր, ՀՀ Սահմանադրություն (փոփոխություններով), Երեւան, 2006:
2. Պաշտոնական տեղեկագիր, ԼՂՀ Սահմանադրություն, 2006:
3. Ը. Դոդդոյան, Սահմանադրությունը մամուլի ազատության նրաշխավոր, Երեւան, 2001:
4. Լ. Անդրեասյան, Տեղեկացնելու իրավունք, Տեղեկատվական իրավունք, Երեւան, 2003-2004:
5. «Բեմո», «Ազատ Արցախ», «Մտեփանակներ» թերթեր (2002-2006):
6. Իրավական ուղեցույց հեռարձակողների համար, Խոնդրոս, Երեւան, 2002-2004:
7. Տեղեկատվություն. մարդ, իրավունք, «Թիմ» ուսումնասիրությունների կենտրոն, Երեւան, 2005:
8. Ջանգվածային տեղեկատվության բնագավառը Նորոգայի խորհրդի փաստաթղթերում, ԵԱՀԿ, 2003:
9. Гармонизация законодательств стран южного Кавказа в области СМИ с европейскими стандартами, 2004.
10. Տեղեկատվություն, մարդ, իրավունք, Երեւան, 2005:

Երեւանի Պետական Համալսարանի Ժողովախոսակցի ֆակուլտետի Մամուլի տեսության եւ պատմության ամբիոն

Ն.ԶԱՐՅԱՆԻ ՀԱԿԱՆԱՇԻՍՏԱԿԱՆ ՊԵՆՍՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՌԺԵԶ՝*

Ա.վ. Բալասանյան

1941թ. հունիսի 22-ին հիտլերյան Գերմանիան ուխտադրուժ կերպով ներխուժեց Արևմտական Միության: Խորհրդային երկրի կազմի մեջ մտնող ազգերը ոտքի ելան ապստամբելու իրենց ընդհանուր երկիրը: Եղբայրական ժողովուրդների ընտանիքում գնեքի դիմաց նաև հայ ժողովուրդը՝ ռազմաճակատ ուղարկելով իր 600 հազար քաջարի զավակներին, որոնցից 300 հազարը չկերպարձան տուն: Հայ քաջազունների հիշողության մեջ դեռևս թաքմ էին 1915թ-ի արյունոտ ցեղասպանությունը, որ իրականացրել էին երիտթուրքերը՝ Գերմանիայի կանցլեր Վիլհելմ Նրեյդոդի ինսցուրթամբ և թողութությամբ:

Պատերազմի հենց առաջին օրը հնչեց «Ամեն ինչ՝ ռազմաճակատի համար, ամեն ինչ՝ հաղթանակի համար» կոչը: Զինվորագրվեցին ոչ միայն մարդիկ, այլ գրականությունն ու արվեստը: Իր խոսքը պիտի ասեր նաև թատրոնը, և ասաց: Հայ մտավորականների հետ միասին դերասաններ լարեցին իրենց ուժերը, երիտասարդները մեկնեցին ռազմաճակատ, իսկ տարիքն առած արվեստագետները հատուկ բրիգադներ կազմած մեկնում էին ռազմաճակատ՝ զորամասեր, հոսպիտալներ, զինվորական հաճախատեղիներ՝ ասում իրենց ոգևորելու խոսքը և ապա ձեռնամուխ լինում հայրենասիրական պիեսների բեմադրությանը:

Ծանր էր կյանքը, դժվարություններն էլ՝ անթիվ: Ամեն դեպքում չէր մոռացվում թատրոնը, բեմարվեստի զարգացման պահանջը չէր շրջանցվում: Սակայն գոյություն ունեւր մի մեծ դժվարություն, որ կապված էր հակաֆաշիստական դրամատուրգիայի բազմակայության հետ: Հայտնի է, որ վտանգի հենց առաջին թուպներին բանաստեղծները կարող են անմիջապես սուել իրենց մարտական չափածո խոսքը: Սակայն արձակագիրների և դրամատուրգների համար ժամանակ է պետք: Այս անգամ էլ հայ գրողները գտան ելքը: Մտերմվեցին մեկ գործողությամբ պիեսներ, որոնցում ներկայացվում էին ռազմաճակատում մարտնչող ռազմիկների քայազործությունները՝ ֆաշիստական դեղին ժամառիտի դեմ: Իսկ 1941թ. վերջերին բեմադրության ներկայացվեցին առաջին հայրենասիրական դրամատիկական գործերը: Հիշտ է, գեղարվեստական առումով դրանք զերծ չէին թերություններից, սակայն անհրաժեշտ արձագանքն էին պատերազմական ժամանակաշրջանի: Այս առումով հաջողված փորձեր հանդիսացան Գեղամ Սարյանի «Անտառի խորքում», Ալեքսանդր Արաքսմանյանի «Անտառները շարժվում են», «Հրաբուխի վրա», Ա. Գուլպանի «Յառում», Տ. Հախումյանի «Հայրենիքի զավակը», Գ. Յաղչյանի «Պոյա» և այլ պիեսներ: Հիշտ է, Գ.Սունդուկյանի և Ա. Մռավյանի անվան թատրոններում դրանց բեմադրությունները ցանկալի հաջողություն չունեցան, սակայն հարթեցին այն ճանապարհը, որ արդյունաբեր եղավ այդ ժամանակահատվածի դրամատուրգիայի համար:

Ինչպես գրականության մյուս բնագավառներում, դրամատուրգիայի ապագան եղավ ևս հնչեց Ն.Զարյանի խոսքը: 1941թ. նոյեմբերի 7-ին կայացավ նրա «Լրեժ» չափածո դրամայի առաջին ներկայացումը: Բեմադրիչը տաղանդավոր ռեժիսոր Վարդան Աճեմյանն էր: Թատերադերձ Բ. Հարությունյանը գրում է. «Բեմադրիչ Վ.Աճեմյանը ուժեղացրել էր այդ ստեղծագործության հայրենասիրական հնչողությունը»:[1]

Բեմադրող ռեժիսորի մոտեցումը հասկանալի է: Դա մի այնպիսի ժամանակաշրջան էր, որ գրականության և արվեստի բոլոր տեսակներով և ձևերով պետք էր քաղաքացիների վրա ներգործել զաղափարապես: Ն.Զարյանի պոեզիան հազցված էր քաղաքացիական պայթույթով,

* Աստղանիշով նշված բոլոր տշխատանքները գեղուցվել են «Երիտասարդ գիտնականների II գիտնաժողովում»: Մոնիթինգներ, ապրիլ, 2007թ.:

գաղափարական նպատակասլացությամբ, այդպիսին էր նաև «վրեժ» դրաման: Անհրաժեշտ է նշել, որ այդ շրջանում Սոնդուկյանի անվան թատրոնը խաղացանկի մեջ մտցրել է Սիմոնովի «Ռուս մարդիկ», Լ. Լենոմի «Արշավանք», Ա. Կորնելյուկի «Բազմամասն ալիսաները»: Ռուս հեղինակներին հաջողվել էր նշված դրամաներում ստեղծել ինքնուրույն կերպարներ՝ օժտված գաղափարական ներգործության ազդեցիկ ուժով: Վերոնշյալ ալիսան գաղափարական հազնեցվածության և գեղարվեստական առանձնահատկությունների հիմք վրա գրականագետը ընդգծել է. «Բնութագրականն այն է, որ իրենց նախահիմքում պահպանելով ժանրային խիստ որոշակիությունը, պատերազմական տարիներ դրամատուրգիան դրա հետ մեկտեղ իր վրա կրել է գեղարվեստական տարբեր ազդեցությունը՝ հարստանալով գրական տարբեր տարրերով: Դրամատիկական լավագույնները կրթոտ հրապարակախոսությունը միախառնվել է ոգևորող քնարականությանը: Էպիկական լայն անդրադարձերը՝ խոր և նորը հոգեբանությամբ, առօրեական կենցաղային պատկերներով, բարձր ողբերգությամբ: Բայց նրանցում գլխավոր անփոփոխ հանդես է եկել հերոսական նախադրյալը, որի մեջ բացահայտվել է սովետական մարդու հոգեբանական վեժությունը, նրա անկոտրում քաջությունը սոցիալիստական հայրենիքի համար սրբապաշտարարում և միաժամանակ հասնելով համաժողովրդական խիզախության աննախադեպ չափերի: [2] Նշված առանձնահատկությունների հիման վրա էլ պետք է վերաարժեքավորել Ջալյանի «վրեժ» դրաման: Պիեսն առաջին անգամ տպագրվել է «Մովսեսյան գրականություն և արվեստ» ամսագրի 1941 թ. 9-12-րդ համարներում: Այն անմիջապես արժանացել է ակնաւոր մտավորականների ուշադրությանը: Վարպետը գրել է. «Այդ ալիսա պատերազմի յուրատեսակ խտացումն է, սինթեզը, մի կողմից ֆաշիստների գազանալի կերպարը, բռնությունների և կոդոպուտի, նրանց դաժան քաղաքականության, մյուս կողմից մեր զինվորների խիզախության, գաղափարական կայունության և համզված հայրենասիրության»: [3]

Ն. Ջալյանը պիեսում նկարագրում է սովետական ռազմագեղիների՝ լեյտենանտ Վառլո Գերասիմովի, սերժանտ Մուշեղ Արամյանի, բոլորույր Լարիսա Լիֆշիցի անձնուրույն հայրենասիրությունը: Հիտլերականների թիկունքում նրանք հանդես են գալիս որպես ժողովրդական վրիժառուներ, որի հետևանքով գերի են վերցվում և հարցաքննվում ֆաշիստական զինվորների կողմից: Եվ այնքանով, որքանով սովետական քաջազունները բնավորության գծերը բացահայտվում են հարցաքննության ժամանակ, գերելիքում է հրապարակախոսությունը, որի արդյունքում զգացվում է սխեմատիզմը:

Կառուցվածքով «վրեժ» հերոսական դրամա է: Խորհրդային տարիներին նման գործեր քիչ չեն ստեղծվել: Բաղադրացիական պատերազմի մասին գրված գործերից հայտնի են Ն. Պոզդոնիի «Հրացանավոր մարդը», Վ. Իվանովի «Ջրահագնաց «14-69», Լ. Սալինի «Ինտերվենցիա», Կ. Տրենիի «Լուրջով Յարովայա», Բ. Լավրենսի «Բակում» և այլ դրամաներ: Հերոսական դրամայի կարիքն զգացվեց նաև հայրենական պատերազմի առաջին իսկ օրերից: Հենց այդ հրամայականի ծնունդ հանդիսացավ Ն. Ջալյանի «վրեժ»-ը, որի մեջ ակադեմ է էպիկականի և լիրիկականի տարրերը: Դրամայի հիմքում կոնֆլիկտը 2 հալադիր ուժերի սովետական ռազմիկների և ֆաշիստական հրոսակների միջև: Ջալյանը ձգտել է ցույց տալ հերոսների թե՛ չափաքայացրին հարապատ մնալը, թե՛ անսասան բնավորությունը: Այստեղից էլ պիեսի մեջ ընդգծված պատմողական հրապարակախոսական տարրերը, որ, անշուշտ հեռու են դրամային ներկայացվող գեղարվեստական առանձնահատկություններից: Այդ մասին անվանի գրականագետ Ս. Աղաբաբյանը գրել է. «վրեժ» պիեսում երկու սկզբունքների բախումը ցույց տալու համար Ջալյանը հենց սկզբից իրեն դրել է անհարմար դրության մեջ՝ տեսարանների մեծ մասը կառուցելով գերիների հարցաքննության փաստի վրա, դրանով իսկ հերոսներին զրկելով գործելու, իրենց անհատականությունը բացահայտելու հնարավորությունից: Եվ ահա մարդկային կենդանի բնավորությունների փոխարեն մեջտեղ են բաշխվել «որոշ» տենդենցի արտահայտիչներ, անհատների փոխարեն բախման մեջ են մտնում սկզբունքները»: [4]

Սակայն անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ թեկուզ պիեսում կերպարները գործողությունների ընթացքում չեն դրսևորում իրենց, այնուամենայնիվ նրանք իրականում հերթափոխության կրողներ են:

Հետաքրքիր ժամանակակա՛ն գունավորումներ ունեն Լարիսան և Մուշեղը, որոնք սահման աչքերին նայում են անվախ և արտահայտվում են իրենց անքիժ սիրո մասին: Գերասիմովը ցուցադրում է իր հնարամտությունը՝ թշնամու՛ն ծուղակի մեջ գցելու նպատակով, հաջող է պատկերված ֆաշիստ գնդապետ Շրեդերի կերպարը իր մարդասպանությամբ, խորամանկությամբ: Իհարկե, դրամայում կան անհաջող կերպարներ, ֆաշիստ կապիտան Ջրանց Կոլսը:

Իր թերություններով հանդերձ, «Վրեժ»-ը ուշագրավ երևույթ էր: Դա առաջին հերոսական, հակաֆաշիստական պիեսն էր, հայ ժողովրդի հերոսական պայքարի առաջին լուրջ առձագանքը:

Պիեսի բեմադրությունը ունեցել է հաջողություն և ներկայացվել է հայկական մի շարք պետական թատրոններում: Երևանում հրատարակվող «Կոմունիստ» թերթը գրել է, որ խանդիսատեսները մեծ խանդավառությամբ են ընդունել «Վրեժ»-ի բեմադրությունը: [5] Իսկ ներկայացման մեջ լեյտենանտ Գերասիմովի դերակատար Գուրգեն Ջանիբեկյանը, որ հանդես է եկել նաև Արթիկի շրջանային թատրոնում, պատմում է, որ գյուղերում և շրջանային կենտրոններում հանդիսատեսները ևս խանդավառությամբ էին ընդունում բեմադրությունը: [6] Ներկայացման հաջողությունը մեծապես կախված էր Վ. Աճեմյանի հմտությունից: Ինչպես հաստատում է գրականագետը. «Վ. Աճեմյանը «Վրեժ» դրամայի բեմադրությունը կառուցել էր որպես բացահայտ հրապարակախոսական հանդիսախաղ, դրամատիկական պոեմի յուրաքանչյուր գործողությունից առաջ բեմ էին դուրս գալիս գիմնաստյորկաներ հագած զինարկմետական ասմունքի վարպետները (նրանց թվում էր հայ նշանավոր դերասանուհի Արուս Ոսկանյանը) և «դաիլիճին» էին ուղղում պատերազմի թմայով գրված հեղինակի բանաստեղծությունները: Պիեսի բնաբանն ու սերժանտ Մուշեղ Արամյանի եզրափակիչ խոսքն էր «Գերմանիա» բանաստեղծության հետևյալ տողը. «Գերմանիա, ու՛ր ես գլորվում այդպես»: Ներկայացումն անցնում էր որպես Ն. Ջարյանի հակաֆաշիստական պոեզիայի յուրատեսակ թատերականացված երեկո»: [7]

«Վրեժ»պիեսի վերնագրով Ն. Ջարյանը 1942թ. տպագրել է ժողովածու. այդ առումով մեծանուն Մ. Մարյանը գրել է. «Ն. Ջարյանի պոեզիան կրթու է և կոչող»: «Վրեժ» խորագրով բանաստեղծությունների նոր գիրքը նվիրված է Հայրենական մեծ պատերազմին, որտեղ Ն.Ջարյանի ծայրը հնչում է որպես մեր Հայրենիքի քաղաքացու և բուցաշունչ հայրենասների ծայր»: [8]

«Վրեժ» դրամայի բեմադրության առթիվ քննադատական դիտողություններով հանդերձ իր դրական խոսքն է ասել նաև հայտնի գրականագետ Հ. Գյուլի-Քնյայանը: [9]

Գրականագետ Վ. Թերզիբաշյանը ընդգծել է. «Աճեմյանը կարողացել է հմտությամբ բեմականացնել այն, ստեղծելով դրամատիկական կոնֆլիկտը և աշխատելով հնարավոր լիահնչյունությամբ ընդգծել դրամատիկական պոեմի իդեական հաճեցվածությունը»:

«Վրեժ»-ի ներկայացման հաջողությանը մեծապես նպաստել են Գ. Սունդուկյանի անվան թատրոնի դերասանները: Մուշեղի դերում հանդես է եկել Գ. Խաժակյանը, Լարիսայի դերը մարմնավորել է Ա. Արազյանը, կապիտան Կոլսինը՝ Դ. Մալյանը, գնդապետ Շրեդերինը՝ Ա. Ավետիսյանը: Գ. Գաբրիելյանը կատարել է Վիլի Բոշի դերը, իսկ Գ. Աֆրիկյանը՝ Շուլցի:

«Վրեժ»-ից հետո Ջարյանը գրել է «Այրող դիմակ» պիեսը, որտեղ նկարագրված է ֆաշիստական հրոսակների թիկունքում սովետական պարտիզանների պայքարը: Պիեսը կառուցվածքային առումով զիջեց «Վրեժ»-ին, ուստի այդ բեմական կյանք չստացավ:

Իսկ «Ամենագազան» սատիրական պամֆլետը բեմադրվել է Երևանի տիկնիկային թատրոնում:

«Ամենագազան»-ի գործող անձերը կենդանական աշխարհի ներկայացուցիչներն են՝ առյուծը, վագրը, Նեֆոսի արքա Կոկորդիոսը, Կապիկը, Բորենին և այլն: Կենդանիների

երկխոսության միջոցով պարզվում է, որ Հիտլերը գազանների մեջ ամենազազանն է, որ
կրկնում ոչ մեկը չի ուզում նրան իր վանդակում տեղ տալ:

Հայրենական մեծ պատերազմի հաղթական ավարտից հետո անցել են
տասնամյակներ: Դժվար է գերազնահատել այդ պատերազմում խորհրդային ժողովուրդների
այդ թվում նաև հայ ժողովրդի նվաճած հաղթանակի նշանակությունը մարդկության
գոյատևման ճանապարհին: Ահա հենց այս առումով էլ պետք է անդրադառնա
գրականության և արվեստի կատարած դերի վերազնահատմանը: Այս առարկայում
Ն.Զարյանը առաջինն էր, որին պարտավորում ենք հիշել և միաժամանակ նրախտիրի մեջ
զգացումը փոխանցել գալիք սերունդներին:

Ծանոթագրություն

1. Բ. Հայրությունյան, Հայ սով. թատրոնը 1917-1977, Եր., 1986, էջ 188:
2. История русской сов. литературы, 40-80-е годы, подр. А.И. Метченко, М., 1983г., стр. 44.
3. Ավ. Իսահակյան, Ն. Զարյանի գրական, հասարակական գործունեության մասին, 1942, 26 հունվարի (Ն. Զարյանի արխիվից):
4. Ս. Աղաբաբյան, «Ն. Զարյան», Հայպետհրատ, 1954, էջ 167:
5. Տես «Коммунист» թերթի 1941, նոյեմբերի 16-ի համարը:
6. Տես «Սովետական Հայաստան», 1942, մարտի 6-ի համարը:
7. Ս. Դարոնյան, «Ն. Զարյան», Եր., 1982թ. էջ 222:
8. Զարյանի արխիվ:
9. Տես «Բնադատական հատվածներ», Եր., 1955, էջ 279:

Գրականություն

1. Զարյան Ն. «Մարտակոչ», Եր., 1941:
2. Զարյան Ն. «Վրեժ» (բանաստեղծություններ և պիեսներ), Եր., 1942:
3. Զարյան Ն. «Ձայն հայրենական» Եր., 1943:
4. Զարյան Ն. «Ծիկացած հոգով», Եր., 1943:
5. Զարյան Ն. «Հիտլերը գոռաբարկում», Եր., 1944:
6. Զարյան Ն. «Երկերի ժողովածու 6 հատորով, հատոր 2», Եր., 1962:
7. Աղաբաբյան Ս. «Նաիրի Զարյան», Եր., 1954:
8. Ասատրյան Աս., «Հայրենիքի պաշտպանություն թեման շրանշանակի պոետ Ն. Զարյանի պոեզիայում», «Խորհրդային գրականություն» ամսագիր, 1938, N 8, 09:
9. Գյուլի-Քեվիսյան Հ., «Սովետական դրամատուրգիան Հայրենական պատերազմի օրերին», «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1943, N1:
10. Թերզիբաշյան Վ. «Ն. Զարյանի «Վրեժ» դրամատուրգիական պոեմը», «Գրական թերթ», 1941, N 33:

ԱրՊՀ, գրականության և ժուռնալիստիկայի ամբիոն

ՈԱԶՄԻՆԻԿ ԴԱՍԿՈՅԱՆԻ ԱՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԼԵԶԿՈՃԱԿԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՆԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ *

Մ. Ս. Սահակյան, Զ. Վ. Բոչարյան

Յուրաքանչյուր սերունդ պարտավոր է իր որոնած ու նախասիրած կենսական, գեղագիտական կամուրջը հատել յուրովի, իր տպավորություններն ընթերցողին մատուցել նոր ինտրենսիտով ու թարմ պատկերներով: Այդ ուղիով մերթ համաշափ, մերթ վայրիվերումներով ձգվեց Ռազմիկ Դավոյանի բանաստեղծական որոնումների աշխարհը: Գույների ինքնատիպ թանաստեղծը /19-րդ դարում Արթուր Ռեմբոն հանգամանորեն անդրադարձավ գույներին և տոներեց գույների բանաստեղծական տեսությունը/ հաճախ է դիմում համեմատությունների և ավանայից արդեն համեմատվողն ավելի պատկերավոր է դառնում, ավելի խորն ու ռոմանտիկական է ըմբռնվում նրա սովորական հատկանիշը:

Ձյուններ սպիտակ շրթունքների պես
Խառն ինձ վրա.

Ծածկեցին մարմնիս վերքերը բոլոր
Եվ ինձ պատմեցին աստղերի մասին
Եվ կրկնում էին, թե աստղեր չկան,
Իսկ ես սովորված հիանում էի

Մուլթի մեջ հանգչող

Նյութն ց սպիտակ թրթռումներով: [1:16]

Այստեղ համեմատությունը կրկնակի բանաստեղծական է. Դավոյանը ձյուններ չի համեմատում սպիտակ գույն արտահայտող ինչ-որ սովորական առարկայի հետ, այլ շրթունքների միանմանակ ստեղծելով անհարկի բառակապակցություն, որն էլ ձյուններին հաղորդում է բազմիմաստություն. կարելի է ընկալել և՛ գեղեցիկ ձյուն, և փափուկ, և պատրանքային, և՛ անցողիկ:

Համեմատությունը չնայած շատ սովորական ու տարածված ոճական միջոց է, բայց Դավոյանի գրչի տակ դառնում է պատկերավոր, թալան ու վառ:

Եվ անցնում է այսպես պահը, ժամանակը:

Մարում է յուսինը:

Ձեռքերս դողում են քո թույլ հպումի գործությունից

Մշուշոտ տեղից մեջ վառվում են աչքերը

Ինչպես իր ծխով թողարկված կրակը: [2:22]

Առաջին հայացքից թվում է քառատողի երկտողների մեջ անջրպետ կա: Ակզբի երկու տողերում խոսվում է հաճելի, ժամանակի երևույթներից, իսկ հաջորդներում՝ ցավի /աչքերը վառվում են կրակի նման/, սակայն համեմատությունն այնպես է կառուցված, որ անգամ այդ ցավը զայրթալդիչ է. իր ծխով թողարկված կրակը միանգամից չի վառվում, այլ դանդաղ, հեղափառ նաև յուսավորելու նպատակով: Գեղեցիկի հակադրություն է մարմնավորում նաև հետևյալ քառատողը:

Հավատազրի դառնության միջով

Ես մարդուս անհուն ցավին եմ նայում,

Մայրամուտի պես հրահալ եմ ես

Եվ մայրամուտի նման անկայուն:

Նայում եմ. -սիրտս կծկվում է ափից,

Ապա ցրվում է արահետներում,

Եվ նա, որ ծեռքս թռնել էր ամուր,

* Առողանի, լավ մարդու ուղիատանքները գեղուցվել են «Արիստատրոս գիտականների II գիտաժողովում»: Մանիլանակներ, ամսիկ, 2007թ.:

Ինձ իր տրտմության ծաղիկն է բերում... [3:33]

Հավայությունը Ռ. Դավոյանի ստեղծագործություններում ինքնաբացահայտման բանը
Լ. որով հնարավոր է դառնում բացորոշել ապրումի ու գեղարվեստի խորությունը, չափը:

Ռազմիկ Դավոյանի բանաստեղծական պատկերներում կարևորվում է անձնավորումը և
պատկերների այն տարածքն է, որտեղ գրողի գրիչն այլևս խոչընդոտ հաղթահարելու խնդիր
Այս արտահայտչամիջոցով գրված բանաստեղծություններն ավելի շատ վերլիբր են.

Նորայրը ասում էր, որ դատարկ են դու, աշխարհ,

Եվ քո փորի մեջ են խրված քո հոտերը,

Իսկ քույրը կրկնում էր, թե գիժ է եղբայրը,

Ինչպես բոլոր-բոլոր պոետները: [4:42]

Բանաստեղծական իր ըմբռնումները Մ. Մեծարենցը բանաձևում է այսպես. «Բանաստեղծ
բնության ցուցացումը պետք է ըլլա, քերթվածները իբրև բառ պետք է ունենան տերևների թրթռում
թռչունին դալայալը, մարդերուն գորովը, դաշտին ու լեռան մշտանուն գոյությունը: Բանաստեղծի
ծայրը տիեզերական հարաբերության մի պարը պետք է ըլլա, բոլոր գոյներուն համադրական
թրթռումովը տրոփուն»: Մեծարենցյան բանաձևումը՝ տարբերվում է դավոյանականից, բայց
նույնն են բանաստեղծական ընկալումները.

Փողոցը նրա համար է,

Որ անցնեն տրամվայները՝

Իրենց կմախքացած կոնքերն օրորելով.

Եվ մերենաներն անցնեն, յիարկեն,

Նրբենն էլ մարդկանց տրորելով

կամ՝

Ձեր կուրծքը գալիս է, մայրեն,

Ձեր խեղճ կողերը փշրված են ու կարկատված նորից

Եվ ձեր սիրտը, որ խորն է, թաքնված

Հառաչում է, միշտ այդ անհայտ խորից

Եվ ձեր կուրծքը շատ գալիս է, մայրեն,

Ես այդ գգում եմ... [5:8]

Ինքնատիպ ու նորը են Ռազմիկ Դավոյանի մակդիրները: Նրանք բխում են
բանաստեղծության ընդհանուր ոգուց, հարստացնում տրամադրությունը, կատարյալ
մարմնավորում մտահղացումը. լայվարդ-լայգուր լեռներ, առապելապատ երկիր, գոյնգոյն
շշուկներ, ջրասույզ երկինք, անզուգական հույներ, անպաճույճ լուսին, թավշե շրթունքներ, մեթ
լույություն և այլն:

Ճերմակ գիշերներ, բարի գիշերներ

Գիշերներ վշտի, կարոտի, լացի

Իսկապես մի քիչ անկ ու անգո

Իսկապես լրիվ, լրիվ կանացի: [6:20]

Ռազմիկ Դավոյանը շարունակեց հայ պոեզիայի մեջ հազարամյա պատմություն ունեցող
նմանաձայնության ավանդը: Դավոյանի պոեզիայում ալիտերացիան ինքնաբերական չէ, և
համապատասխանում է նկարագրվող երևույթի բնույթին: Օրինակ՝ վահան Տեղյանը աշուն կամ
տներապոյի նկարագրելիս կուտակում է ս.ջ.շ հնչյունները, որոնք օգնում են լսելու թավառ
տերևների ու աշնան մեղմ հոսքի ձայնը: Իսկ Դավոյանի ջ, շ, ժ հնչյունները ավելի շատ տիպական
կոլորիտ են ստեղծում, որտեղ ավելի պարզ ու բանաստեղծական են կապե կծերն ու դավկացած
շրթունքները.

Գիշերվա մեջ կծերն իրար

Ծնչում են կապե խոսքեր,

Եվ կենդանի շշուկներից

Կապե շուրթերն են դավկանում: [7:37]

Լեզվառձեական առանձնահատկություններով ու գեղարվեստական հնարքներով
հարստության յուրատիպ են նաև Ռ. Դավոյանի պոեմները, որոնց հեղինակը դիմել է
ստեղծագործական նախընթաց կյանքի գրեթե բոլոր փուլերում: Պոեմներում, լինի այն
«Ռեքվիեմ», «Լպոս պատանության», թե «Հեքիաթ մղձավանջներով», «Թորոս Ռոսլին» կամ
«Մաչեղի ջարդը», Դավոյանն ակնհայտորեն պահանջում է խոսքի բարձր
գեղարվեստականություն՝ հիմնականում ապավինելով փոխաբերություններին,
գույզահեռականությանը, բառային կրկնություններին, երաժշտականությանն ու ժխտականությանը:

Դրանց գուգահեռելով տասնյակ այլ արտահայտամիջոցներ՝ աստիճանավորում. առճայնույթ. նորաբանություն, հոնտորական հարցում: Իբրև բանաստեղծության տեսակ, պոեմը Ռ. Դավոյանը զարկելով է նոր ժամանակների գեղագիտությանը համահունչ՝ դարձնելով այն պոետական. անկաշկանդ. խորագահին ու զգացմունքային արտահայտություն: Այդ ամենը տեսանելի եղավ դեռ նրա առաջին ծավալուն առեղծագործության՝ «Ռեքվիեմի» մեջ: Բովանդակային առումով այստեղ կարծես թե նորություն չկա: Դասական պոեմների պես «Ռեքվիեմը» նույնպես արձագանքում է ժողովրդի՝ տվյալ դեպքում հայության ճակատագրական իրադարձություններին՝ բնականաբար չորանցելով նաև մեծ եղեռնի թեման: Պոեմը սկզբից մինչև վերջ գրված է եղբորական շնչով. թեև ուրաբանչյուր հատվածում զգալի է լավատեսական հայացքի ներկայությունը: Գեղարվեստական պատումի տոնայնությունը, ժիթմը, բառապաշարը և ոճական այլ տարրեր լիովին համահունչ են արձարժվող թեմային և որպես այդպիսին «Ռեքվիեմը» թախճոտ է ու տվյալի:

Ցավերն ամեն՝ առած ուսին

Գլխի վերև մեռած լուսին,

Ոտքերի տակ աշխարհը սին,

Չգիտեմ երբ, չեմ հիշում ով

Անցնում էր լուռ այս աշխարհով [8;248]

Այդպիսի հակիրճ ու դիպուկ մատնանշումից հետո հեղինակը խտացնում է խոսքի յղեղրգական տոնը.

Աչքերից կախ՝ սարսուռ երգեր

Ուներից կախ՝ թմրած ձեռքեր

Չգիտեմ երբ, չեմ հիշում ով

Հողաձնունդ իմ գավերով

Մեխվեց երկրի ամեն անկյուն

Խնդդեց բոլոր ցավերն անբուն

Ո՛վ է, Արարիչը,

Որ խնդդվելով մթից

գոռաց՝

«Նդիցի լույս...»

Եվ «լույս եղև»

Գոռաց՝

«Համակարգվիր քաոս»... [9;248]

Սակայն դաժան ժամանակների քաոսն անգամ չի կարող կասեցնել իրական երգը, որրան էլ այն եղերական շնչով տեղորոշված լինի. գրկել գեղարվեստականության հաստատող այնպիսի տարրերից՝ ինչպիսիք են երաժշտականությունն ու ժիթմը, որոնք առանձին հատվածներում միանգամից են ընկալելի ու տպավորիչ:

Ի տարբերություն «Ռեքվիեմ» պոեմի՝ «Լպոս պառտանությունում» առկա է պոեմտային գիծ. կան կոնկրետ հերոսներ՝ անուններով ու ոգորումների պատմությամբ: Լպոսայնության ձգտող այդ ստեղծագործությունը զավի ու սիրո ներդաշնակ պատում է. որի գրեթե բոլոր գլուխները խոստովանության պես են հնչում՝ լինի վերջինս Հեղինակի, թե հերոսի կողմից: Խոսքի մեղմություն և խորը քնարականություն. սիա թե լեզվաոճական տեսակետից ինչպիսիք է առանձնահատուկ պոեմը:

Գեղարվեստական խոսքի ներգործությունը ուժգնանում է ոչ միայն առարկայական առանձին երևույթների մատնանշմամբ, այլև դրանց շեշտվող հանգավորմամբ /լուսին-լուսին-սին, երգեր-ձեռքեր-մեղքեր, անկյուն-անբուն/: Ծարունակելով ոճավորման այդ հնարքը՝ հեղինակը ավելի է սրում պատումի բովանդակային ու ձևային կողմերը.

Աշնան տառուկ երկինքներով

Տարավ մեռած աչքերը մեր

Մեր քրքրված, լուռ աչքերում

Կուլան ճերմակ ու պաղ ծյուներ,

Կուլան տխուր, կուլան ճերմակ

Թարթիչներին մեր ծյունակեր

Եվ մեր մեռնող սրտերի մեջ

Լիլիսն հանդարտ ծյունե ձեռքեր: [10;249-250]

Դավոյանն այստեղ ստեղծում է բառային կրկնություններ՝ նախ «կուլան» բառով, ապա «ծուն» գոյականով: Հաջորդ բառատողում «ծունը» ստանում է նոր ու հետաքրքիր նշանակություն:

Ձյունն մարսին, ծյունն շապիկ:

Ձյունն նժույց, ծյունն թամբիկ:

Ձեր մոլեռանդ իմայրնեղով... [11:250]

Բայց ողբն ու ցավը հնարավոր չէ, և հոգեբանորեն ճշգրիտ չէ շարունակ տեղավորել կանոնի չափ ու ձևի մեջ: Ուստի դասական կառույցների անմիջական հաջորդում են քանաստեղծական ավելի ազատ, վերլիբրի հասնող պատո:մները:

Այն հերարծակ գիշեր,

Երբ այլևս գիշեր չկար,

Երբ գիշերը վերջացել էր կեսգիշերից առաջ

Երբ ուղիղ կեսգիշերին

Արշալույսն էր մի սև

Ժայթրում հողի կրծքից

Դեղին աստղերն էլ վեր,

Երբ դու փողակրե անոթ էիր

Էզված դատարկություն

(/Այ՛ ծովս էր/ ես ծուխ էի)

Լուծված փղոսկրով [12:253-254]

Ռեքվիեմ պոեմում Բ. Դավոյանը հաճախ է կիրառում հարց-դիմումը, որը, կարծես, հասկանալի է ընթերցողի համար: Կյոպես հեղինակը փորձում է երկխոսության մեջ մտնել, աչքերը ինչ-որ ձևով պնդել, պատասխան տան գործված մեղքի ու ոճի համար: Բայց հեղինակային դիմումները վերածվում են անպատասխան մեղադրանքների /ընդհանրապես «Ռեքվիեմ» երկար մեղադրանքություն է՝ բազում ելև, քննելով ու անխնայ գնումներով/:

Եթե մարմինդ լցված է հանգով

Եվ երակներդ ներդաշնակության ցավով են տներում,

Ուրեմն՝ ինքդ՝ Արարիչն էլ, թո

Հակառակ դեպքում վերևից հսկում: [13:30]

Պոեմում գերիշխողը գեղարվեստական մտածումի նման որակն է: Սակայն ստեղծագործությունը ստանում է սաստկական շերտեր:

Եվ կատարյալին ձգտելով անվերջ

Իր կատարյալը հենց ինքը խեղճում

Մարդը դառնում է մոլուգթի գերին

Որ այլանդակներ ծնվեցին գեղում: [14:121]

Հատկապես խոսքի աստիճանավորման բազում օրինակներ կարելի է գտնել արձարձող պոեմում, որոնք տեքստին հաղորդում են շեշտվածություն, հուզականություն ու արտահայտչականություն:

Այն տանջանքը, որ նա է կրում

Այն սարսափները, գերաշխարհային,

Որ մարմնի վրա

Մտքի թանձրաթույն մելանն է գրում

Այդ նյութը մարդու ու աստվածային

Մտքի սանդղների վրա քրքրում

.....
Լրկնում շղթան

Նյութն են քրքրում: [15:121]

Խոսքը սկսվում է մարդկային տանջանքներից և աստիճանաբար հասցվում համաշխարհային նյութի քրքրման կետին:

Ինչպես բնորոշ է խեղճի լիստիայական երկին, ինչպիսին «Ընդուն պատանությունն» է, այստեղ ևս իրեն բնորոշ բնականություններ ու ոճով Դավոյանը կատարում է իմաստային ընդհանրացումներ, որոնք հաճախ իրենց չորությամբ ասես հակասության մեջ են մտնում քնարական հյութեղ տնքստի հետ..

Դեղեցկությունը նշաններ չունի

Միակ նշանը հենց ինքն է, որ կա

կամ

խմենք, հավատանք, որ մի հարվածով

Չի ոչնչանում կյանքը հիմնովին: [16; 132]

Ռեզգմիկ Դավոյանի պոեզիայում հաճախ առանձին բառ-երևույթներ ընկալվում են որպես լիդգրկուն հասկացություններ, որպես բազմիմաստ սիմվոլներ: Նման բառ-երևույթներից են «լույսը», «խավարը», «մույթը», «արցունքը», «անկումը», «անդունդը», «թախիծը» և այլն:

Հանելուկ է հավերժական

կամ առեղծված անթերի

Մարդը խավար մի զանգված է,

բայց նման է կանթերի

Տրորվում է իր մույթի մեջ

սակայն լույս է ճառագում.

Խռանում է մույթն անընդհատ

լույսը-ավադ բարակում: [17; 161]

Մեջքերված տողերում կարելի է նկատել բանաստեղծի նուրբ բառագագացությունը «խավարի» ու «մյթի» գործածության օրինակով: Նշված բառերը այլևս միանշանակ համանիշներ չեն խիստ մոտ լինելով հանդերձ՝ հեղինակային մտքի դիպուկ ու թեթև շարժումներով ձեռք են բերում լրացուցիչ երանգներ. «մույթը» բնական նյութեղեն շոշափելի տարածքի է նման. նյութական մնացյալ աշխարհին հավասար՝ առանց բացասական շեշտով:

Մեկ այլ մեջքերում բառ-խորհրդանիշներով.

Տիեզերքի բոլոր անկյուններում

կա մի առգունք

Եվ անպայման անդունդների

վրա կախված: [18; 241]

Արտադրուստ իրարից անչափ հեռու են «արցունքն» ու «անդունդը». բայց նրանց միջև գոյություն ունի ներքին բովանդակային կապ: Սա այն դեպքն է, երբ ստեղծագործական հաստատվությունը կոմպենսացվում է գեղարվեստական նոր արդյունքով:

Ռ. Դավոյանը ինքնատիպ բանարվեստ ունեցող հեղինակ է, քնարական տեքստեր հորինող տարրերով, որ դեպքից դեպք դիմում է նաև նորարարություն ապահովող արտահայտամիջոցների: Նրա բանաստեղծությունները առավել աչքի են ընկնում հետաքրքիր ու տալավորիչ թիթմիկայով ու նրաժշտականությամբ, դասական տաղաչափական ձևերի լայն կիրառությամբ, որտեղ ժանկաշնչողական ոտանավորը հանգային իր կառուցով ամենագործածականն է: Ռ. Դավոյանի նախասիրած արտահայտամիջոցներն են փոխաբերությունն ու համեմատությունը, որոնք կապես վճռում են նրա բան արվեստի տիպն ու որակը:

Գրականություն

1. Ռեզգմիկ Դավոյան, ՌՆՍԻ-ի երկեր, «Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան 1987:
2. Ռեզգմիկ Դավոյան, «Պոեմներ», «Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան 1980:
3. Էդ.Ջրբաշյան, «Գրականության տեսություն», Երևանի համալսարանի հրատարակչություն 1980:
4. Էդ.Ջրբաշյան, Հ. Մախչանյան «Գրականագիտական բառարան», «Լույս» հրատարակչություն, Երևան 1980:

«Մերոզ Մաշտոց» համալսարանի հայոց լեզվի, գրականության և լրագրության ամբիոն

ՀՈՍԱՆԻԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԲԱՆԱՀՅՈՒՄՈՒԹՅԱՆ ՄԱՃ *

Լ.Գ. Մարգարյան

Բարբառի, բանահյուսության լեզվի բառապաշարային որոշ իրողություններ իմաստարանական մի շարք առանձնահատկությունների վերհանման համար կարևորում հաճախական կիրառություն ունեցող փոխառյալ-մայրենի միավոր հակադրությամբ հոմանշակ գոյգների քննությունը, որոնց վերլուծությունը հնարավորություն կտա բացահայտելու հոմանշակ փոխառյալ միավորի լեզվական արժեքը, պարզելու նրա նախընտրելիության աստիճանը մայրենի միավորի համեմատությամբ, որնման և ներկայացնելու բանահյուսության լեզվում տվյալ բառաշնչոթի լեզվական արժեքը:

Դեռեր շարունակ հարակից ապրելով, գտնվելով մերթ արարական, մերթ պարսկական, մերթ թուրք-թաթարական, մերթ ռուսական, մերթ ադրբեջանական տնտեսական-բաղադրական ազդեցության տակ՝ քնականաբար, մեր թարբամն Լլ (բանահյուսության լեզուն) իր բառապաշարում մեջ ներառել է այդ հարաբերություններն արտացոլող մեծաթիվ փոխառյալ բառեր, որոնք հակադրել ու տարբերակել ենք զրաբարյան շրջանի փոխառություններից, վերջիններք հոմանշային ներկայացվող խմբերում հանդես են գալիս որպես հարազատ կամ մայրենի սիմվոլներ:

Արևելյան լեզուներից կատարված փոխառությունները բավական մեծ թիվ են կազմում բանահյուսության բառապաշարում: Դրանց ներիտը ենթադրվում է ոչ միայն մայրենի համարվելը չունենալու պայմանով, այլև լեզվի բառապաշարի հոմանշային շարքը լրացնող ու հարստացնող սիմվոլների ներմուծմամբ:

Նման կարգի փոխառությունների հնարավորությունը պայմանավորվում ու բացատրվում է նրանով, որ փոխառյալ միավորի ծավալը ոչ միշտ է ներառնում մայրենի լեզվում գործառնող միավորի տիրույթը և կամ ընդգրկվում նրա տիրույթում, այսինքն՝ դրանք իմաստային ընդգրկվածությամբ չեն նույնանում: Փոխառյալ միավորը մայրենի համապատասխան միավոր ազդեցությամբ կամ նոր գործածությամբ հոմանշային որոշ նրբերանգներ է ձեռք բերում, ծավալվում իմաստային այս կամ այն հատկանիշով՝ երբեմն Լլ գործածության հաճախականությամբ գերազանցելով մայրենի միավորին: Չի բացառվում նաև փոխառյալ միավորի մայրենիի հետ իմաստային լրիվ համընկնման փաստը:

Ըստ մայրենի և փոխառյալ միավորի իմաստային հարաբերակցության ու գործառնակա հաճախականության՝ կարելի է առանձնացնել հոմանշային խմբերի իմաստային որոշ կարգեր:

ա) Մայրենի լեզվում գործածվող միավորն իմաստային ծավալով չի ընդգրկում փոխառյալ միավորը, վերջինս էլ նոր միջավայրում ձեռք է բերում նոր իմաստներ ու իմաստային նրբերանգներ եւ գործածության հաճախականությամբ գերազանցում մայրենի միավորին՝ նախընտրվելով նրա համեմատությամբ:

Այսպես՝ *խաթը* կամ *խաթիր* եւ *հաթը* կամ *պատիվ*: մայրենի լեզվում գործածվող *պատն* եզրը նվազ հաճախական է, եւ հոմանշային այդ խմբից փոխառյալ միավորը նախընտրվում է եւ ունի հաճախական գործածություն: Բառակազմական հնարավորություններով էլ այն գերազանցում է մայրենի միավորին՝ *խաթիր անել*, *խաթիրը պահել* եւ այլն:

Օրինակ՝ *Տերտեր, տու նի մուտ, առչք րու խնայքըտ կրպստի, մին տեղան փոխի, վրեններտ տուրուր կըտաս, վրեններիգըտ կրփոնիքի օրի տանք հաններք*: [1]

Դադար-դինք: *Դինք-ը անհամեմատ հաճախական գործածություն ունի: Մեծ են նաեւ քառավազմական հնարավորությունները դինջօթուն, դինջանայ, դինջումը եւ այլն: Դադար-ը նվազ հաճախական է, գործածական է բաղադրյալ կազմությամբ՝ թիրթիրի:*

Օրինակ՝ *Մին դոնում քազի տննում ա, վար ուրան քաշկերը դինջոթուն չըն տամ*: [2]

Թամբայն էլ տամ ա, քրնայ ընգընը, վերը դինջանն: [1]

Բափից՝ քրած թիրթիրում չի, լօխ տըկտըլէր ա անում: [3]

Նվեր (նիվեր) - **խալաթ** - **փեշքեշ-բադարկա**. Բառանդամ հոմանշային այս խմբից ուղարկանյութը միեւնույն հասկացությունն արտահայտում է տարբեր նրբիմաստներով: *Նախաթ-ը ունի գործածության մեծ հաճախականություն առավելագույն վաղ շրջանում գրառված բանալիութական նմուշներում: Մայրենի միավորը՝ նվեր-ը, գրեթե անգործածական է: Փեշքեշ-ը հաճախական գործածություն ունի, բայց այն իմաստային ծավալով չի համընկնում խալաթ-ին: Փեշքեշ-ն համարվում է բախշայիշ անէլ-ին: Նվազ հաճախական գործածություն ունի պադարկա-ն, որի հաճախականության կայունություն նկատվում է վերջին շրջանում:*

Օրինակ՝ *Հու հնչու օծը պատազ, եր կալալ, եկու թարապներն նվեր պերալ, մինը՝ զաբա, փնը՝ կումաշ, օի, կոպ, վնխճար, վնսկե, մին խոսրալ, ամեն հինք*: [4]

Շատ դաշնազյ ծնկներն ըն ինում, ուրանը էլ հալա սաղ, ասում ա, «Տըննական ըմ թարապներն խալաթ տամ»: [5]:

Նույնանուն հեքիաթից՝ ուրիշ բանահավաքի փոխադրությամբ.

Էս ծնկնան շատ օրուտ կկյա, տանիմ մերն թարուտուն բադարկա տամ: [6]

Կամ՝ *Օգերին թարապներ վերն էտ յարմ ա, հրամմայրմ ա Օկի Փիրումին պիրին ուրմն պղտը, վեր բադարկեր տա օզագայ ա լնվօթուն անն, վնչ յա փիսօթուն*:

Վերն մեր թարապները քլեզ փեշքեշ տա, օգի մին պեն բախշի տու ասի «Թարապները ապրած կընա, րեն վնչ մին պեն օգըմ չըմ»: [7]

Հոմանշային նման կարգի խմբեր են՝

Պատճառ (պաճճառ)-մահնա կամ **միանա, մանի**. վերջինս միավորում է *պատճառ* եւ *առիթ* քառերի նրբիմաստները: *Պատճառ-ը* նվազ հաճախական է, իսկ *մահնա-ն* կամ *միանա-ն* կայուն ու հաճախական գործածություն ունի:

Օրինակ՝ *Էս վրդյաբեղը ամեն դոնում մին միանա փրեան ըլնթա կըթնահունգ, յըրյաբեղը թլեան, խոլրիքը լցած, մին էշու յրա քրցած քլինամ ա սիրածն կոշտը*: [1]

Էտ աղվեսը քլնները արնես, քլնները, յա էտ մըսեն պատաղը հունց ճանգըր քրցն, վերը մանին ճըրեն ա: [6]

Ախառ (ախաուզ) - **մրդափուն**. դարձյալ մայրենի միավորը գործածության հաճախականությամբ գիշում է օտար միավորին, բայց և գործածական է:

Օրինակ՝ *Մրդափուն էս խոխա, վերն ումբուրը կարծ ա, էս խոխան ըպրելու չի, մրոնելու ա*:

Էյամ ըն ախմախ թարապներն կոշտը, հրկըցնում, վեր մնիղը յոր ունելիս տեղեն թարապնութենն աղաթին ինյուր պիտի տղա կլմ սաղ չամահաթեն ըռաչին ուրան բարոզը ասն, օտ խոսն, թարիփ անն, ափաուզն, վեր իտի մարթը մնալ ա: [1]

Ձեռվարելով շարքը՝ բավարարվենք այդ կարգին պատկերառող հոմանշային եւս մի քանի օրվերի ներկայացմամբ:

Այսպես՝	ողջ-առողջ (փօխ-առօխ) - սաղ-սղմաթ
հայրենիք-վնթան	բայց-ամմա
գանձ (կանձ)-խազնա	թշնամի-դուշման
միջնորդ-սնթաթ	գոմբ (կօմբ)-թարիփ
վկա-չրիմդ	

Հոմանշային վերոնշյալ խմբերի մայրենի միավորի ոչ հաճախական կիրառությունը պետք է լացատրել նրա հետ իմաստային ընդհանրություն ունեցող փոխառյալ միավորի իմաստային լայն տիրույթով չբացատրվող մամանակային գործոնը:

բ) Արևոտ սիւսավորներն էլ կատարեցին գործածություն ունեն բանահյուսության լեզվում եւ գործածություններում ունենալով իմաստային ընդհանրություններ՝ նրանց միջեւ առկա է առնչություններ, որոնք հանգում են տարբերակվածության: Տվյալ դեպքում փոխառյալ սիւսավորն արտահայտում է նույն հասկացությունը իմաստային այլ երանգով:

Աղափսի հոմանշային խմբեր են՝

Անծ (մը՛ծ) - զո՛ւ. երկուսն էլ հավասարապես գործածվում են: *Դրանց միջեւ առկա է իմաստների նորոգման նպատակով տարբերակվածություն: Զո՛ւ-ը ունի չափի մեծությունն ընդգծող սաստկական երանգ, անձի առնամբ գործածվելու դեպքում՝ նաև վիրավորական: Ան՛ծ-ը, Զո՛ւ-ը իմաստով:*

Օրինակ՝ Հոննի բիւնայիս վարար թռ ա կլամ նդարաչին նի յա մննում մին զրանաճառաբարեն իրա նստում, մխըն կննում, տըննում տոնը պեզ իլապ, մին զընտ աղջ նի մտապ: [1]

Իմ հէր դիբէտ յլէլց... հի ն: տը մսար, վար յալ իննար...մին մը՛ծ օզ: [8]

Անկյուն (ան՛գ ուն) - պօճայն (թոր)-թուրք-թոնջ (արսկ.) - ուղլո(թուս.) հնգադամ այս խմբերում սիւսավորներն էլ հավասարապես գործածվում են՝ բազառությամբ ուղլո-ի ուղ համեմատաբար նվազ հաճախական է: Արանցից յուրաքանչյուրն ունի նորոգման նպատակով: Ան՛գ ուն-ը սովորաբար գործածվում է տան, շինության եւ այլնի կողմ ընդհանրական ու չեզոք իմաստով, թունջ-ի արտահայտում իմաստը մասնավոր է՝ ծաղիկ, թուրք-ը կամ պոճայն-ի հոմանշային սերտ աղերս ունի թունջ եւ անգլուն բառերի հետ եւ միավորում է նրանց իմաստային եզրերը: Ունի ավելի մասնավորված նորոգման ինչ-որ մեկ անկյուն: Լրբեմն էլ այն թոնջ՝ բառի հետ հանդես է գալիս բարդության մեջ՝ թոնջ-պոճայն արտահայտելով ամեն տեղ, ամենուր փոխաբերական իմաստը: Թուրք-ը ավելի անորոշ ու նախադասում ունի՝ մի կողմ, մի տեղ, երբեմն նույնիսկ՝ ոչ անկյունում: Իմաստով մոտ է զորարդին: Ուղլո-ի հաճախականության ակտիվություն նկատելի է վերջին շրջանում:

Օրինակ՝ 1. Չորս ընգլուսավը պեզիր հասար քաշած, մաշկուս ծառեր, ծղգնե, ախալլոր: [9]

2. Ըտրանց մինը հենգլ պեճնած Լշերն ա քջըմ, Լն չորս հոդին էլ Լտ յըմբային կըրպեճում յա պարանց քջած կըրպեճեն ընկերան փոքրն, յըմբային յեր օնըմ տանըմ: [1]

3. Լտ երկու ըխճըկանը կոտը ընդրանց էլ յոր օնըմ, ընդրանց ստոլին գառ ըսլլոլունին էլ յոր օնըմ ուրանց վրեսկե ղափաղալը, ընգնըմ ընկերապոճայն, յոս հոլալըմ, կլամ Լտ վրեդին մըլը: [7]

4. Մա դմ ծծորավը հինչ ար կլամ, վըր հինչ անե, պեճնավը տանը մին թուրջումը վը ա ածում, թողում ինդի, նի յեյ չի կլամ: [10]

5. Լս ուղլան Լն ուղլուն ա թինքմ, Լն ուղլուն Լս ուղլը, հանգ ա պինակալ կուրգըած հալ ինի: [3]

Մին Վերպ - մին թահրավ - գօռավ հոմանշային այս խմբի II եւ III եզրերն այնու թե զիտակցվում որպես փոխառյալ սիւսավորներ, այլ փոխառյալ ու հայերեն բառերով բաղադրված կազմություններ՝ բարբառային սիւսավորներ, որոնք գործածության հաճախականության գերազանցում են մայրենի սիւսավորին: Իմաստային առումով նրանք համարվել են: Այդ երկուսն էլ նույնիսկ միեւնույն նախադասության մեջ:

Օրինակ՝ Ծննի մարդ կնեզ, խոխա-քոխա քոտընեքնն պըսըքըմ ըն, հաւազոն ծառն, ժըխնըքըմ տիւնըմ, վըր մին կլեւա կոլ ըն տամ, ծուր տալիս չորը թոլըմ ըն, պիրըննըքըմ միզիւս, վըր մին թահրավ կաթ-կաթ կոլ ըն տամ, վըր սովածությունան կըտորվին վե: [1]

Վերջը, շատ ընելան, կեռ ընելան, հրկըչնելան ետը մին թահրավ ըսրանց անա միջ գոռավ-կլիճավ խոսկըքը կըսըս-կնատ թա ասըմ ա. «Դ-ն-վ-ը-ն-ը շ-ա-տ ը-ը օգըմ ինձ տ-ա-դ-եր»: [1]

Նույն կարգի հոմանշային գույք են՝ մին պերան-մին թալման (թալման խոսք) վերջինիս գործածության շրջանակներն ավելի լայն են՝ պայմանավորված նոր միջավայրում ծնող բերած բազմիմաստությամբ ունի նաև մի թիվ իմաստը:

Օրինակ՝ Տըրընըն Էլ տըմբըհան չըն ինիլ վըն, ըլկըրնն պեզ կանին, վըն: մին ըյալմա կըխոսին: [1]

Մին թալման ըսալաւ յաղ ըս անում յղա տամ: [3]

Անճամաններ (մրժամբժնոր) - ակսասկական, իմաստային առումով համարվեր են. ֆոխառայալ միավորն ունի նրբերանգային տարբերակվածություն. այն ավելի մասնավոր է, քան անճամանը և ոչ թե անճ, տարբեր քնդհանրացված, այլ հասարակական հարգանքն ու սերը վայելող, նորոգատու, իմաստուն: Նոր սերնդի խոսվածքում այն հազվադեպ է գործածվում:

Օրինակ՝ Ըննին ակսասկականն մի օր հիարված մտածում ըն. վրեր ակնոր ուրանց շենին աստիվ: ի պերքմ ամեն մի դարիք մարտ կյանավ շենը, տրեսնըմ ա սրբանց ըրարսունքը, ուրան էլ համուս ա կլամ: [7]

Հրվարվում ըն էտ երգիչին ակսասկականն, փորգված, գլիզգող, աշխար տրեսած յարթիք, մին-մին կլամ և տ թարգվորեն կոչտը, վրեր հրակրցնին, բրնմպ ինին ուրան, կարն զրգվոր կատավարն: [1]

գ) Հոմանշային խմբերի եզրերի միջև իմաստային տարբերակվածություն գոյություն չունի. ե փոխառյալ միավորի ակտիվ գործածությունը պայմանավորված չէ իմաստային ավելի լայն քնդգրկումով: Տվյալ դեպքում փոխառյալ միավորի հաճախական գործածության փաստը կարելի է բացատրել միայն ժամանակային գործոնով. էին սերնդի խոսվածքում, որն անմիջական եզր էր փոխառյալ լեզվի, դրանք անհամեմատ հաճախական էին, քան այլոք են:

Այդ լսմբից էլ երկու կարգ կարելի է առանձնացնել.

1. Հոմանշային խմբեր, որոնց փոխառյալ եզր-միավորը գործառական հաճախականությանը համարվելով է մայրենի միավորին՝ ինչ-որ տեղ էլ գնորդանցելով:

Այսպես՝ Մարտը - թանմուզ՝

Օրինակ՝ 1. Թամուզ կործոր պրոյանդի նման ա: [6]

2. Ըստղեր տղան մարտը շորերն ա կլենում, ծին նրատում: [1]

Լույսած-տուզնը՝

Օրինակ՝ 1. Հոգին նորարը խի սուվրանում ա:

2. Ա տնաքանդ, խոլսերը տնգնը կտորվեցեն մարդս, ախըր ինսանուն չինս ըս, եր կաց մին պնու կաց, խոխոցտ հենտ թուզի ճարն: [11]

Ճար-թանդը-յու-իլաց. վերջինս չունի հաճախական գործածություն:

1. Այ ճար ծն, վի իլաց: [3]

2. Հավեն պինուկային սուվր շունը թանդը չի ինի: [5]

3. Ախը էտ խրնո շիննցերը տնսան վրեր էլ ճար չիկա, էշերը պնեսած ա, յա բիդի թողին ծրսակրնը, յա բիդի մին թանդով տանին: [1]

4. Ա բըղտտար ինձ նընետ ըստի-բստի պնն ա պրտտալ, էս հինչ տեղը մին խրնո ըմ քոյալ, կերալ, ետեծտ պարզկալ ա, վեր ծերն ա էտ խնճորը, դանչանք ըմ անըմ, թա յուն կա, էտ խնճորը ինձ հալալ ըրա, թա չէ, բոնս տննական չի: [4]

Առաջին (առաջին) - սուվրա, պատառ - թիքա

Օրինակ՝ Սուվրա պատառ անուշ կինի:

Առաջին թիքան րադոր կինի: [5]

Կամաց-կամաց - յավաշ-յավաշ

Օրինակ՝ Աշտաբեղն էլ էտ ա օգրոմ, յավաշ-յավաշ տուք ա տամ դիպալ սիրածն տեղերը: [1]

Յրվը-յավաշ շոռ ա կ'ան,

Անն շլլակ փոշ մաշկեն: [12]

Ինքն էլ կրմնց-կամանց բ'ուհում ա, տրտանը ծակալի լեշում: [3]

Վերջ-նոքաթ-օշերնը, մայրենի միավորին հավասարաթմբ գործածվում է փոխառյալ եզրը. նվագ հաճախականություն ունի երրորդ եզրը, որի գործառական ակտիվությունը գզալի է վերջին շրջանում:

Օրինակ՝ 1. Վերջը հըսնում ա Դերունց Բեքը լին: [3]

2. Ասլան-Բալասին, մին էլ էս իրնը մարոշ շատ-խրնը քրեցալ ըն մին տեղ մին տուն շիննալ հու էս յորս հոլորին ընդեր կացալ հու նոքաթ-նոքաթան մինը տանը կննում ա իլալ... [1]

3. Նուրթա ուրուլունը մընձ տղեն օշերդն ա ինում: [10]

Բոժ (օժ)-ղվաթ:

Օրինակ՝ Թարավերին տղան տենակը ցուբան հանքմ ա, Ռւրան բուղան կտորմ յավոտ դուշին ուտըգնքմ, ըտրանակ նա ղվաթ ա առնում:

Բօրփն տըղավը յկամ ինձ նըհըտ օժ ա փօրգըմ: [3]

2. Հոմանշային խմբեր, որոնց փոխառյալ եզրերը աստիճանաբար արտասովոր և արտասովոր են բարբառից ու բանահյուսության . վերջին շրջանում դրանց գործածությունը զգալիորեն նվազել է :

Այդպիսիք են՝ *չեղ (չրպէրք) -- տխտուզ (սօնքսըզ)-սըբ:*

Էտ թարավերը տխտուզ ա ինձմ տղա չի ինձմ, ախճիզ չի ինձմ: [13]

Կամ՝ Տախանք սոնկտուզ ըն ինիս, միշտ էլ դիվսդ: [10]

3-րդ եզրը իմաստային ու գործառական տարբերակվածություն ունի. անպատու անատունների վերաբերմամբ է գործածվում:

Օրինակ՝ *Էն ա բանէ տարէ յա ծընում չի, սըբ! յա տողէս յկայ, տանում ում բազար ծախիմ:* [3]

Ներկայությանը - դաշարում:

Վեյ մին պեն չօնիմ քեզ մին շղարշ խնճիդ տամ, իմ դաշարումս եր կալ կեր: [13]

Արդուգարդ-գինյաթ:

Օրինակ՝ *Ուրան գինյաթը կարմիր լըլլենիում կապում ա, տինում մին քօյու տակն, շորնը հանում նի մըտնում կընտը:* [13]

Օգոտ (օքոթ)-թմք. 1. Բյար չի ըրայ, հու էն մարթը տեն ու տեն մտեզ ա ըրայ ասայ: [1]

Լէխարթ-Օլթա-դունյա.

Օրինակ՝ *Որավայ ըմ ծիւր չիկա,*

Արաններում ախպիւր չիկա,

Կըմնինիմ դարիք ծլքյում,

Բըշտիս մնր նան քուր չիկա: [6]

Էլընխարին մընը խաշինըյ

Լյինի-արնդավ փարշինըյ

Էն դունյումը կործ չօնինըյ

Էս դունյումը զանք բաշինըյ: [6]

Ժողովուրդ - խալխ

Օրինակ՝ *Արտ ըմ վարսայ կյարի յա,*

Կաղթական տարի յա,

Նամուս-դեյրայթավ խալխ ընք,

Էլիա ախպերըս վարի յա: [6]

Խալխ-ը գործածվում է նաև ուրիշ, ուրիշները մասնավորված իմաստով:

Խալխը հուվ ա գ'ուգում հինչէր ըն կ'էնում, տու հի նչ ըս ըրայ էտ: [3]

Խիդ (խը'դճ) - ինսմփ

Օրինակ՝ *Կըծէ, օյո՛ւ ախպեր, կըծէ, սմքմքը էն ա վեր էրկու վըննանուն լիվոթուն ընելի չի, տեղավը մին ըտրանք անխնսփ ըն, խնդճ, մեխկ չօնին:* [1]

Զույց (զրիւց) - գիլիջ մ

Օրինակ՝ *Ամին տարի գըրտուքիս յա ըրտուքիս չինըմաշումը համիշա էտ Ռուգուն-Թըյըն գիլիջան ըն անում:* [11]

Գավազան (կրվազան) - յօմախ. Մարթը մին փնտ, չումաղ ըն եր կայալ, ասմա մինն էլ մին յոյճ ա եր կայալ: [1]

դ) Բանահյուսության բառապաշարում կան փոխառյալ միավորներ, որոնք չունեն իրենց մայրենի համարժեքը: Հոմանշային խմբում ընտրվող մայրենի միավորը չի ընդգրկվում փոխառյալ միավորի իմաստային տիրույթում:

Այսպես՝ *Մըսլըհաթ.* եթե հոմանշային մյուս եզրն ընտրենք *գրույց-ը*, այն չի ընդգրկվում *մըսլըհաթ-ի* արտահայտած իմաստը: *Մըսլըհաթ-ը* գրույց է, բայց *գրույց-ը մըսլըհաթ չէ:* Խօսքորոշ

անկ, խորորդը նրա տեղի հարադրությունները իմաստային ծավալով ավելի են մերձեցնում, քայքայ չեն առանձնում:

Օրինակ՝ 1. Մաղ ժողովուրդը հրվարված, էս տղան յարապնդեն յոխ պատմում ա, վերը քու որոտանում են կաղաքայ շքմ, իս հար պահայ ըս, մրտաճալ, վերը փորցված մարդ ա. մին պեն պաղտահեն, կրքինամ մրսլիաթ իղրցրնիմ. մըհենգլ հունց վերը տեսնենր. փորգանքը պրտահայ ա, առ էլ քյեցայ ըմ իմ հոր կոշտը մըսլիաթու, սաղ շրիարը ըզաղայ ա: [1]

2. Լյամ ըն մրսլիաթա անըմ, տանըմ սրանց շենան մին դըրաղ տան վերը քջըմ, ուրանը Լլ իս մին թափրալ, նուբայթալ ըտրանց ուտուցնում, խմբցնում: [1]

3. Վերչապեն մարդը և կնեզը մասլախաթ ըն կլալիս ու խոխան տամ թաջիրին: [10]

Եփգարան.

Յըն նիգլարան կմեռնիմ, վեր գլիդամ վեչ, թա էտ խոխան հի ճչ, անազ ա տընսալ, վեր ոտան էտրան ստիրիս ա, ինքն էլ ըսն չի: [7]

Լյամ՝ Էն ըմ նիգլարան, մին խաբար կանիս, տընսնամ տա կօրծերը հինչ տղժալ: [3]

Պընգլըլիտա.

Հունց կրաղտահեն, ըտրանց տոնը նի կըկենա, ըսկըսն Լրիլը. ըտրանց անա մինը կրակը վերը տեսնում ա, գոտալ-կլիծալ, շատ գլընգլըլիտա պիրանեն մին դոլալ ծեն կըտա: [1]

Ե) Հոմանշային խմբեր, որոնց եզրերը տարբեր լեզուներից փոխառություններ են: Մայրենի համարվող միավորը գործածական չէ:

Ինչպես՝ Եղապկա - փափաղ.

Օրինակ՝ Եղիս թանգլը բոզ ա,

Սիրածըս ալազյոզ ա,

Եղապկալտ կըլխատ եր կալ.

Թափ տամ քյանրիւլըտ բոզ ա: [6]

Մարյոն առում ա.

Ա՝ փափաղ կլխաա պնգլիր տեղ օնիմ, վեր քեզ տնիմ յրա, քեզ ամենալալ տեղն ըմ տրալ, խե՝ վեր ըս ըղնում: [9]

Զազար - յարմուրկա.

Օրինակ՝ Մին օր մընմ տղան հորըն ասըմ ա.

Ա հար, թող յըն քլինիմ յարմուրկա տընսնամ հինչ կա, հինչ չի կա: [7]

Իրլի ըմսլ կան խոխա՝

Բլբլըբազար: [12]

Տուրմա - դուսաղխանա.

Օրինակ՝ Էտ գլաղան մըհենգլ էն ա դուսաղխանըմ, ընդդան թողըմ ըմ ծընը դաղաստանին, հինչ պաղտիծ ապիր, ինդի յըմ անեյ տալու: [7]

Շատ փիս մարդ ա, տրա տընդը տոնումն ա: [10]

Նորագլիր բանահյուսական նմուշներում գործածվում է նաև բանտ մայրենի համարվելը:

Օրինակ՝ Էս պալատը ինձեռն բանտ ա, ինձ էս բանտան ազալտ ըրա: [9]

Լյամ՝ Տափարը անտեր հանդումն ա,

Մալդաթը մոտե բանդումն ա

Բիշերը բոմն հունց տանե՝

Ախալերս Եուշվա բանտումն ա: [14]

Այդ կարգի հոմանշային խմբեր են՝

Աշազա - պոփուր, ժամանակի ընթացքում թուներենն ավելի է արմատաւորվել:

Օրինակ՝ Եննան յոխ սրտաները եկալ ըն ճոխտ ծնեքենն տիրալ էն պառտառ ճղած տեղը, մինալ աշազան ա մնացալ: [1]

Իտի մին քանն ինֆինէրնլի, ջափիլ-ջըհույնլի կընէլլան յետը. Սառա բաջին պոլըին կանչում ա: [3]

Մալդաթ յէշվար.

Օրինակ՝ Սարգսյանը հրվարում ըն,
Իմ սրերտըս կըրակըմ ըն,
Ես հի ն, անիմ մին-մինակ,
Շուշվա մընձ քաղապրմը: [6]

Ընգանք կէտն Էն անգյունը, տեհալ հին, ... անա, մին լէշկար կա ըստեդ, փք
կըլիսավը ընգընելի թահոր չկա: [8]

Չէշմակ-աշկինոր սերնդի խոսվածքում առաջինը գրեթե չի գործածվում:
Օրինակ՝ Միկա կմկմամ ա և և անում, չէշմակը դուզքնում, էշում ճիլի-ճելլի բոլ
շամը փռնած դերիզըն, յիրա կզնվում, թա՛շամը մոտե՛ պահն, կիլիոր ըրվամ չի [4]

Առանց աշկի աշկըս պլն չի նըհաշ տամ, հանց ա թուխալըկաված: [3]

Ա փփարիմ - մայադեց

Յ ըղօլի - վիկա

փլ՝ նթամնթ - բընժվա

թամթալ - լօղըր

մարօզ - այազ

Այսպիսով, հոմանշային խմբերի քննությունից երևում է, որ փոխառյալ միավորներն իրենց
խնամատային-կիրառական առանձնահատկություններով ընդգրկել են գործածության լայն
շրջանակներ: Բայց և այնպես, պատմական դիտանկյունով րննելով՝ ակնհեր է, որ
բառիմաստային այդ խմբերը միտում չունեն լեզվական համակարգում կայունանալու որպես
հոմանշային մանրահամակարգեր: Բարբառի և բանահյուսության բառապաշարի
բառակազմական համակարգի զարգացման ու կատարելագործման գործընթացում
գերակայողը գրականացման միտումն է, որն արտահղելով օտարաբանությունները առ
փոխարինում է մայրենի գրականով: Դա պատմականորեն արդարացված լեզվի
պաշտպանունակության օրենքն է, նրա զարգացման տրամաբանությունը:

Դրականություն

1. Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ VI, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Նրևան, 1973:
2. Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ 15, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Նրևան, 1983:
3. Մարգարյան Ար., Արցախյան ավանդույթներ (ծնագիր):
4. Ղախրամանյան Ռ., Բան ասնմ լսիր, Սոնա հրատ., Ստեփանակերտ, 2002:
5. Նմուշներ Լեռնային Ղարաբաղի բանահյուսությունից, Հայաստան հրատ., Նրևան, 1978:
6. Գրիգորյան Մ., Լեռնային Ղարաբաղի բանահյուսություն, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Նրևան, 1971:
7. Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ V, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Նրևան, 1966:
8. Դավթյան Լ., Լեռնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզ, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Նրևան, 1966:
9. Հարությունյան Լ., Նշխարներ Արցախի բանահյուսության, Նրկորդ գիրք, Ստեփանակերտ, 2004:
10. Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ VII, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Նրևան, 1979:
11. Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Իսրայելյան Ս., FF II, Լմաս, 8815,01-8816,00:
12. Մարգարյան Ար., Արցախյան հանելուկներ, Ստեփանակերտ, Դիզակ պլյուս հրատ., 2002:
13. Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Ղազիյան Բ., FF V, 6769,01-6960,00:
14. Հայրապետյան Ռ., Ղարաբաղյան խաղիկներ, Ստեփանակերտ, 2000:

«Մեքոպ Մաշտոց» համալսարանի հայոց լեզվի,
գրականության և լրագրության ամբիոն

ԱՐՅԱՆԻ ՄԱՐՏՈՒՆՈՒ ԵՐԶԱՆԻ ՄԱՆՐԱՏԵՂԱՆՈՒՆԵՐԻ
ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄ՝ *

Լ.Ս. Մինասյան

Մանրատեղանուններն իբրև լեզվի բառապաշարի սիմվոլներ ստեղծվում են լեզվական գործընթացով: Այստեղ եւ գործում են բառակազմական, շարահյուսական սինտաքս օրենքները, որոնք հստակ են տվյալ տեղանունն ստեղծած ժողովրդի լեզվին: Սակայն տեղանունների յուրահաստակ բնույթը պայմանավորում է այդ օրենքների գործառնական որոշ սահմանափակումներ: Տեղանուններում կարող են հանդես գալ ոչ բոլոր արմատներն ու ածանցները, շարահյուսական ոչ բոլոր եղանակները:

Ըստ իմաստային դասակարգման առանձնանում են մանրատեղանունների հետևյալ խմբերը՝ ջրանուններ, սրբավայր -մանրատեղանուններ, դաշտանուններ, լեռնանուններ:

Մանրատեղանունների իմաստային յուրաքանչյուր խումբ առանձնանում է իր բառակազմական կաղապարներով, տվյալ իմաստային դաշտին պատկանող սիմվոլներով:

Մարտունու շրջանի ջրանուններում հանդիպում են շարահյուսական հետևյալ եղանակներ՝ որոշիչ-որոշյալ, հատկացուցիչ-հատկացյալ: Այս ջրանուններում որոշյալի կամ հատկացյալի պաշտոնում հանդես են գալիս *կ/ւտ, գ/օ, այսպուր, ճուր, բույսը* բառերը:

Որոշիչ-որոշյալ կառուցվածքի բաղադրյալ ջրանուններում որոշչի պաշտոնում հանդես են գալիս:

- ա) ածականներ (ինչպես՝ Մ'օտլ ճուր, Շվմա այսպուր, Պիծի ճուր, Ջրափուր այսպուր),
բ) աղբյուր հոլովով գոյական որոշիչներ՝ Յվուշ այսպուր, Ծօր այսպուր, Դագ այսպուր, Տաճապուր, Թըղբա այսպուր, Մ'օշ այսպուր, Ծըլթօր այսպուր, Ջարգ՝ ընկալիօտ [1]:
գ) անձական հոլովով գոյական որոշիչներ՝ Ծօրին այսպուր, Նույթին ճուր, Նաչին ճուր, Շնին ճուր:

զ) քվականներ՝ Ելդու ըլնանե, ղին այսպուրն այլն:

դ) հազվագեղև անձ հարակատար դերբայը ժժժում ճուր, Վըժում այսպուր ե այլն:

Հատկացուցիչ-հատկացյալ կառուցվածքի բաղադրյալ ջրանուններում հատկացուցիչ պաշտոնում հանդես են գալիս:

ա) աճանանուններ, տոհմանուններ Բախշուն ճուր, Յըթաքանց ճուր, Ակուփանց քահիրիզ, Մաքունց գ'օ, Թիմիրին ճուր, Աշխենին այսպուր, Ընուշն այսպուր, Հոռումն այսպուր, Մըկիչանց այսպուր:

դ) անձանիշ հասարակ անուններ՝ Պօպն այսպուր, Թօրքն այսպուր, Ռոսն այսպուր, Լըվլուն այսպուր, Նառնատն այսպուր:

ե) այլ մանրատեղանուններ՝ Թըղուն տակլ ճուր, Ծըլլն ճուր, Նույրվանդին այսպուր, Դըքարա բաղն այսպուր, Ծըծրաքն ծօլ, Բուլլաքն այսպուր, Վընկլ խաչն այսպուր, Դուլուն բաղն այսպուր ե այլն:

Ջրանուն կարող են դառնալ «ջուր» իմաստային դաշտին պատկանող բառերը:

Մարտունու շրջանի ջրանուն-մանրատեղանուններում այս իմաստային դաշտին պատկանող բառերից ավել են *ճուր, այսպուր, քահիրիզ, գ'օ, հօփուր, բույսը, տու, կ/ւտ, ծօլ* բառերը:

Իմաստային դասակարգմամբ առանձնանում են ջրանուն մանրատեղանունների հետևյալ խմբերը՝

ա) ջրային օբյեկտը կառուցողի անվան կամ տոհմական հիման վրա ծագած ջրանուններ՝ Բախշուն ճուր, Ավաքն ճուր, Անլիտին այսպուր, Սաղքթըզնին այսպուր, Բաղուն գ'օ, Մէլուն այսպուր, Աքունց քահիրիզ, Մաքունց գ'օ, Կանունց այսպուր ե այլն:

բ) Ավանդությանների հիման վրա առաջացած ջրանուններ՝ Դավաչիչազ՝, Թըղուն այսպուր, Անահական այսպուր, Պըլկակը՛լ, Փըթուշ այսպուր, Ջըղալ այսպուր:

* Առաջադիշով նշված բոլոր աշխատանքները գեղագիտ. են «Երիտասարդ գիտնականների II գիտաժողովում»: Մանիրանյաններ, ապրիլ, 2007թ.:

Անմահական այսպիսի Պատմում են, որ մի մարդ,որի ոտքերը գալվում էին, այս գյուղով լինելով անցնելիս ոտքերը լվանում է այս աղբյուրի ջրով,գալի անցնում է:

Թշուն այսպիսի - կապվում է Աղյկաբերդի լեռների հետ: Ըստ այս լեռների գնդապետի աղյկաբերդում մի աղյիկ էր ապրում, որը սիրում էր իր հայրենի երկրի աշունատնիկները կտրիճները մենք մայց ենք յոչնամին արշավում է այս վայրերը,մահ ու ավեր սփռում,գողում է նաև այս աղյկա փոռ պատահին: Աղյիկը սգում է ու երգվում սուրբ պահել իր սիրածի անքիժ հիշատակը (կտրիճները,գողում հաճախվելով ծավալվում է երկրներէկր,գալապատում բազում իշխանները կտրիճներէկ,լուրը հասնում է նաև ռախիներին: Աղյիկը պաշտպանվելու համար բերդի գագաթն ողյակ է կառուցում,պարսպում այն: Բայց զգալով փտանգը և զերադատելով մահը, քան ոտի տարվածուն դառնալը,աղյիկը գատկում է վար անդունդ:Ասում են,թե գատկելուց հետո աղյկա յոչնամին չբացվեց,սուր բազում է, օդի ծանրությունից,և աղյիկը սավառնում է օդում,խակ ժողովուրդը հավատն ու անգոր ծիգ էր թափում փրկելու աղյկան,բայց մարդկային արարածն անգոր էր մահի դնւմ:

Ասում են նաև, թե այնտեղ, ուր հավաքվել էր ժողովուրդը և աղաղակում էր թուրան, թուրան (բանեցեր), ի հավերժացումն այդ եղերական տեսարանի՝բազում է մի աղբյուր,որը հենց այդտեղն էր կոչվում է Թշուն այսպիսի:

Պրկակըր - Ասում են, թե մի քանի ճանապարհորդներ այս աղբյուրից ջուր են խմում,բայց ն զգում, նստում են հաց ուտելու և իրենց պարկում եղած պանիրը ուտում, պարկը գատարկւմ են:Ջարմանքից ատում են:

Պրկակըր ա էս այսպիսի:

Եվ դրանից հետո էլ աղբյուրն անվանվում է Պրկակըր:

Քարիատ -Ավանդությունը պատմում է, որ Քերը և Քարահունց գյուղերի միջև Պրկակըր աղբյուրի պատճառով այս գյուղերի բնակիչներն անընդհատ վիճում էին որոշելու համար, թե ով գյուղին է պատկանում այդ աղբյուրը:Լուրը հասնում է իշխանավորներին, որոնք էլ գալիս են ստուգելու: արդյոք Քարահունցում ուրիշ աղբյուր չկա: Քարահունցում կար եւ մեկ աղբյուր և որպես իրենց ասածը հաստատեն, թե ուրիշ աղբյուր չունեն, քարով փակում են աղբյուրի ակը՝ ջուր կտրելու համար:Հետագայում՝նորից աղբյուրը բազում է:Այդ պատճառով էլ անվանվում է Քարիատ:

Դամշավ յոչնամ այսպիսի - ավանդությունը պատմում է,որ արաբների դնմ մարտերում իրենք հայ զորքը այստեղ (Նորշեն) ջուր է պահանջում զորաստեղծից: Ձորաստեղը (դամշավ) հարվածում է ժայռին, որտեղից ջուր է բխում: Այս տարածքում այժմ էլ պահպանվում են դամշի և ձիու հետքերը:

Փրկյուշ այսպիսի - Ըստ ավանդության մի անգամ կինը նախարապան ամուսնու համար իսկ նաև մածուն է դնում պալատակում, բայց ամսն չի դնում բրդոշի համար: Ամուսինը ամառա փոխում է աղբյուրի ջրի հունը և աղբյուրի ակում՝ բրդոշ անում, ուտում, նորից նախկին տեսքի բերում:

Չղալ այսպիսի - Ժողովուրդը պատմում է, որ երբ այս աղբյուրը գամարում է զարնանը, ուրեմն տարին երաշտ է լինելու:

Գձարային օլջեկտի որև, հատկանիշի հետ առնչվող անվանումներ՝ Օխն այսպիսի, Ծօր այսպիսի, Դուրուսու, Մօսն, ճուր, Պուրտուդանուր, Վր՛տած այսպիսի, Փաղի նավ, Էրկու քլնանե, Հօխտ ճուր, Ելշմա այսպիսի, Կարմուր ճուր, Մըժ գ՛ղ, Կամչըբուլայն, Պրլանուր, Կարախայուր, որավուր ամառա: Յէր, ճուր, Բար, նօվ, այսպիսի, Դում այսպիսի:

դ) Թուրաններից և կենդանիներից ծագած ջրանուն-մանրատնդանուններ՝ Դալ այսպիսի, Դօնգուլ թուլաղ, Մուդուկնու ծով, Լուրթուլաղ, Չախկալաղաղ, Կուլին ծավ, Կըրըվախաղաղ, Չրնայսպիսի:

Ե)Այլ մանրատնդանուններից առաջացած ջրանուններ՝ Մըվն ճուր,Խույրվանդին այսպիսի, Դըզարա բաղէն այսպիսի, Մըծարլն ծով, Բուրսարլն այսպիսի,Վը՛սկէ խաչին այսպիսի,Լուգըն բաղէն այսպիսի, Բըրըլսամալ այսպիսի:

Գձարանուններից հատուկ է նաև տվյալ շրջանում գերիշխող հիմնական զբաղմունքից, մասնագիտություններից, նրանց մակամուններին անմացված անուններ ստանալը՝ Խառնատն այսպիսի, Դըլ՛է,Յուն այսպիսի, Կըլլոն և այսպիսի, Պօպեն այսպիսի, Էրին այսպիսի:

Տեղանունների մեջ որոշակի քանակ են կազմում սրբավայր-մանրատնդանունները՝ Սրբավայրերը՝ եկեղեցիներ,վարքեր,ուխտատեղիներ,մատուռներ, Մարտունու շրջանում շատ են:

Ըստ առաջացման աղբյուրի՝ սրբավայրերի անվանումները կարելի է բաժանել մի քանի խմբի 1.Կրոնական տեմքիններից առաջացած՝Ըստունուն, Սուրբ Աստվածածին, Յէլածե, Խաչե, Կաղնէն խաչ, Հընթըրըն խաչ, Վըրթօսուն խաչ, Ըխաղիհաղի խաչ, Թազա սուրի, Վաքըր, Ժամն և այլն:

2. Որևե տեղանունից առաջացած՝Ամարաւախանք, Սօսա սուրի, Յէր, Ճիրին տինչիքի [2] :

3.Ավանդության հետ կապված կամ արտաքին որևե տարբերակիչ հատկանիշով պայմանավորված, Օր՝ Պըրըվածառ, Ջարգ՛ա մարաք՛, Հօխտ կէմ, Ույըղատըղ, Տընչըր, Կալախ խաչ, Կարսիք ամլետարան, Հօխտ կաղնէ, Մըժ Նըխատան, Բառիաղ խաչ, Ըխաղը ծառ, Պիծի սուրբ, Հօխտ պըրըվածառ :

4. Անձնատնտեսներից առաջացած Չարունց օջախ, Մաթևոսյան օջախ, Սահակ Բոխանց օջախ, Հրաժանց սօրի, Լուսավորչի, Բիդուն սօրի, Նըրսանդանց սօրի, Մարտիրոսյան օջախ, Փայտունց խաչ, Դեղունց յեխձ, Մայունց սօրի:

Մանրատնտեսների այս խումբն առանձնանում և յուրահատուկ դիրք է գրավում: Կրոնական և աշխարհական մանրատնտեսները կարելի է դասակարգել մի քանի սկզբունքների համաձայն՝ հաստային, կատարվածքային և այլն: Մասնատնտեսները դասակարգումը վեր է հանում լեզվի և նրա լեզվների սոցիալ-հոգեբանական ու մտածողական գործունեության ոլորտների միջև առկա կապերը:

Ինստուային դասակարգմամբ առանձնանում են սրբավայր-մանրատնտեսների հետևյալ խմբերը:

ա) Եկեղեցիների, ավանդությունների հիմքի վրա առաջացած մանրատնտեսներ՝ Պրոքլաձառ, Սրժնի Նրիստակ և այլն:

բ) Կրոնական ծեսերի և հավատքի այլ առարկաների հետ կապված մանրատնտեսներ՝ Մարգարիտայի խաչ, Միքայելական օջախ, Բուլվանց ճղազ, Ռոտարան, Յեր, Գիրին տինչիլի, Ճոխտ խաչ, Խաչք, Տրչք, Մրտաղա խաչ և այլն:

գ) Սրբերի անուններով ծագած մանրատնտեսներ՝ Լուսավորչի, Չորաղու, Մարտիրոսյան, Գր. Լուսավորչի, Սուրբ Վարդան, Ըստուծուն:

դ) Կրոնական շինություններ և հաստատություններ նշանակող մանրատնտեսներ՝ Լուսավորչի, Յեր, Վանք, Վանքի, Վանքի, Վանքի:

Եկեղեցիների ու ավանդությունների հիմքի վրա առաջացած մանրատնտեսներն առանձնանում են իրենց պատկերավորությամբ: Ժողովուրդն իր անապատ նրեակալության շնորհիվ յուրովի է գեղեցիկ ավանդություններ: Այսպես՝

Պրոքլաձառ — Մի ժամանակ այդտեղ ապրում էր մի խառնակազ ճախկոպոս և նրա նա նրկար խառնակոպոսից ու ճգնությունից հետո պատարագ է մատուցում շրջակայքի ծառերը պատկերվում են՝ 3 անգամ կապնելով միմյանց իրենց գլուխները: Մի անգամ մի ջերմեանող հայ այդ խաչքը տեսնելու համար գալիս է և խոստանում վանքին նվիրել իր հետ բերած մի ջորքեմ ոսկին: Խաչքից դուրս պատարագի ժամանակ սկսում է նրկմունել յետ արդյոք ոսկու հետ ջորին էլ պետք է նվիրի. թե ոչ, և այդ նրկմունությունից ողջունի ժամանակ ծառերը չեն խոնարհում իրենց սաղարթախիտ ճառարները: Երբ ուխտավորը հայտնում է, թե ջորին էլ է տալիս, նաև այլ նվերներ, ճախկոպոսը խաչք է պատարագ մատուցում և իրաշքը կատարվում է:

Ինչպե՞ս ծառ — Ըստ ավանդության նրե այս ծառի տակով անցկացվում է հազող նրեխան, հազն անցնում է, և հիվանդը բուժվում է:

Տրչք: Այս ծառի փշակը բացվել է կաթակից, որի մեջ տնդավորվում են 100 մարդ: Ըստ առանձնության այստեղ այս ծառի մոտ, հանգստացել են Մ. Մաշտոցը և Սահակ Պարթևը, որի պատճառով էլ ծառը սուրբ է համարվել:

Միքայել-մանրատնտեսների ստեղծման հիմքում ընկած են անվանակոչման հետևյալ մեղմունքները:

ա) ըստ անձնատնտեսների. այս դեպքում ժողովրդի՝ իր համար թանկ դեմքերի անունները հաճախակի են ծագում և, ամենա, նաև տվյալ ուխտատեղին հիմնադրողի անունը Օր: Հրաժանց սօրի, Նըրսանդանց սօրի, Փայտունց խաչ, Մ. Վարդան յեխձ, Մաթևոսյան օջախ:

բ) ըստ անվանակոչվող օբյեկտների բնորոշ, անհատիչ առարկաների. եկեղեցին ըստ իր բարով է կառուցված անվանել են Լճաբնուր յեխձ, գյուղում եղած եկեղեցու կողքին (Սոհնա լիճ) կառուցվել է մի նոր սրբավայր, կոչել են Թագա սօրի, խաչքարը թվերի մեջ է Բոլեն խաչ և այլն:

Սրբավայր-մանրատնտեսները խմբավորվում են քառակազմական հետևյալ խմբերում:

ա) անապատ հողովով դրված — անք, ունք հոգնակերտ մասնիկներով գերդաստանի անուն օջախ՝ Միքայելական օջախ, Շրվիդունց օջախ, Տոգունց օջախ, Բրդեբանց օջախ:

բ) անապատ հողովով դրված — անք, ունք հոգնակերտ մասնիկով գերդաստանի անուն + սօրի, Պրոքլաձառ սօրի, Նըրսանդանց սօրի, Հրաժանց սօրի:

գ) անապատ հողովով դրված — անք մասնիկով գերդաստանի անուն + ճղազ՝ Ըստանց ճղազ, Աղանց ճղազ:

դ) անապատ հողովով նշող բառ + ինստուտային դիր կատարող բառ (կրոնական բովանդակության բառ) հիմք սօրի, Բանիստ խաչ, Գրեմ յեխձ, Թագա սօրի, Վրկալ խաչ, Կարմիր ալետարան:

ե) անապատ հողովով յեխձ՝ Մ. Վարդան յեխձ, Մ. Կոմանեն յեխձ, Մ. Գրիգորիս յեխձ, Մ. Միստ (լիճ):

Իմանատնտեսների այս խմբում որպես բաղադրիչ երբեմն հանդես են գալիս ինստուային այլ դաշտի պատկանող բառեր: Դրանք են

ա) ծառանուններ՝ Յեր, Գիրին տինչիլի, Ճոխտ կաղն, Կաղն և խաչ:

բ) խաչ բառը՝ Սօրի, Սոխ, Մրտաղա խաչ:

Մեծ տարածում ունեն այն մանրատեղանունները, որոնք առջև գում են քրիստոնեական ծիսակարգին: Այսպիսի մանրատեղանունները հիմնականում կազմված են խաչ, ամենաբարձր նահատակ, յիշեմ, ժամ, վանք, մատաղ, ուխտ և այլ բառերից: Օր. Կաթմիր ամենաբարձր, Յկաթմիր ամենաբարձր խաչ, Ուղտարան, Կաթմիր խաչ, Մրտաղա խոր, Պիծի նրիատակ:

Մանրատեղանունների մի առանձին խմատալին խումբ են ներկայացնում դաշտանունները: Ուտ խմատալին դասակարգման առանձնանում են դաշտանունների հետևյալ խմբերը՝ այսովայ օբյեկտի որևէ հատկանիշի հետ անջվող անվանումներ՝ Գունել, բաղ, Լեն պատեմ, խնամած արտ, Էրկան թաղա, Հաչա սորան, Դավալու խոր, Կրնդակ ճուղգոր, Էրկան դարա, Միջ տափ և այլն:

բ) տվյալ օբյեկտի սեփականատիրոջ անվան հետ կապված մանրատեղանուններ՝ Ղազուն, դոքի, Մարդուն կալ, Էթամեն բաղ, Դշտանանց տափ, խաչուն արտ, Բթանց չափար, վարդուն տղի, Դղարանց խելվան, Ղազուն հարթ, Բուղաղա վրդ և այլն:

գ) տվյալ օբյեկտի սեփականատիրոջ մասնագիտությունից, զբաղմունքից, անվանումից ածանցված մանրատեղանուններ. Տրվրաձեն տափ, Բուրուն կալ, Չարչու խրմատ, խրատուն կալ, վրդթըրեյին տափ, Չարանչուն տափ, Լրդեյին չափար, Չիլեգանց խրմատ, Բուխանց տան Թուփալին դուգ, Կլալանց տոթեր և այլն:

դ) ընդ մանրատեղանունից ածանցված մանրատեղանուններ՝ Կրթնալալուրին տոշ, Կուկուն տոշ, Լուդուն տակ, Իմիթմանա վրդ, Կոհակլեն յալ, Ագի կաղուն յալ, Կոհակլեն գունել, Դիլիխան հրդ, Դարաղըշաղա կալեր և այլն:

Դաշտանուններում մեծ թիվ են կազմում բաղադրյալ մանրատեղանունները: Բաղադրյալ դաշտանուններում հանդիպում են բառակապակցության հետևյալ եղանակները՝ որոշիչ - որոշյալ, հատկացուցիչ - հատկացյալ, Այսպիսի կապակցություններում որպես գերադասում անդամ հանդես են գալիս բաղ, արտ, տափ, հրդ, դաղա, հարթ, ծոր, Թահիթ, կալ, պատակ, տղի, դուգ, խելվան, ճիղալ, կում, Կիլիմա, լաղ, բանդ, բաղ, ծոր, վրդ, Դ ալ, խոր, լալա, դոքի, խրմատ, տոշ, ծրմակ, քոչ, ափար, գահման, գամի, ծալ, բառերը:

Որոշիչ-որոշյալ կառուցվածքի բաղադրյալ դաշտանուններում որպես ստորադաս անդամ հանդես են գալիս.

ա) ածականներ՝ Պղնձի կալ, Պուլոր պուրն, Էրկան դարա, Լեն պատակ, Պատակ արտ, գունել, բաղ, Յկր, բանդ, Կրն թաղ, Նրրի, թաղ:

բ) գոյական որոշիչներ՝ ախողական հովվով Դղզան ավալոր, Պոձկա ճղգոր, Կիոքի քոչ, Գնաղուկ գամի, Ղազ բաղ և այլն:

բ) ընտանական հովվով Էրկրեն հրդ, Ծորեն դարա, Կիլին արտ, Խոգին փիթմա, Բիլանա դալ, Մոշին բաղ, Հոտուն քոչ, Դումն բաղ, Սարեն վրդ, Մովեն հրդ, Խույին արտ, Մրտեն կալ, Կիտեն արտ, Խույին յալ և այլն:

գ) ղերբայներ՝ Խանձած արտ, Էրած բաղ, Խաղ ընլի արտ և այլն:

Այսպիսի մանրատեղանուններում բաղադրիչների կապը հիմնականում ստորադասական է: Որոշիչ - որոշյալ կառույցները տվյալ մանրատեղանվան նկարագրություններն են՝ հիմնական հատկանիշի շնչադասում:

Հատկացուցիչ - հատկացյալ կառուցվածքի բաղադրյալ դաշտանուններում որպես հատկացուցիչ հանդես են գալիս

ա) անձնանուններ՝ Կրկրքին կալ, Կարակիին բաղ, Բրթուն բաղ, Սուն դալ, Նիսիին տղի, Յիլիամեն յալ, Իտուն քոյտ, Բախուն բաղ, Ըրտեմեն չալա, Խուդուն բաղ, Անագիլին բաղ և այլն:

բ) տոնմանուններ՝ Մադուն դոքի, Ծիրանանց բաղ, Մատունց տափ, Ըղբարանց ծրմակ, Փարունց չափար, Լրդմանանց վրդ, Չարչունց տուն, Հարթմունց գունել, Դղբարանց խելվան և այլն:

գ) անձնանիշ հատարակ անուններ՝ Շկալ հարթ, վրդթըրեյին տափ, Չարանչուն տափ, Դղբալեն դարա, Թորքեն խրմատ, Բուխանց տափ, Չարչու խրմատ, Թորքեն դուգ, Խարունց բաղ, Կոմսոսյեն դարա, Խրատուն կալ և այլն:

դ) այլ մանրատեղանուններ՝ Կթնալալուրին տոշ, Կոհակլեն յալ, Բարահարթի գունել, Դիլիխան հրդ, Ագի կաղուն յալ, Կուկուն տոշ, Իմիթմանա վրդ, Դարաղըշաղա կալեր և այլն:

Հատկացուցիչ-հատկացյալ կառույցներում ընդգծված է տվյալ օբյեկտի վերաբերությունը կամ պատկանելությունը:

Դաշտանուններում հանդիպող դաշտ խմատալին խմբին պատկանող բառերն են՝ բաղ, արտ, տափ, դարա, կալ, պատակ, հարթ, տղի, դուգ, խելվան, ճիղալ, բանդ, վրդ, Դ ալ, թալա, դոքի, խրմատ, տոշ, ծրմակ, չափար, գահման, գամի, ծալ:

լեռնանուն կարող են դառնալ «վեռ» իմաստային դաշտին պատկանող բառերը: «Լեռ» բառային դաշտին պատկանող բառերից Մարտունու շրջանում ավելա են թումբ, խույթ, քար, բլրիք, փաթով, տոշ, սար բառերը: Տարբերվում են լեռնանունների հետևյալ իմաստային խմբերը՝
ա) անձնանուններից կազմված լեռնանուններ՝ Տուդունց բլր՝, Արիականց բլր՝, Սալաթունց բլր: Բաբուն տոշ, Բվանա քար և այլն:

բ) որևէ արտաքին հատկանիշ արտահայտող բառից կազմված լեռնանուններ՝ Պուլլուր թումբ, Բալալ խույթ, Կարսուր բլր՝, Ղաշա բլր՝, Դիբբզգվդ, Բրկաթ, թումբ, Ալի խույթ, Ձևքար, Տոն քար, Դոսոթ քար և այլն:

գ) թռչնանուններից կազմված լեռնանուններ՝ Աղավու քար, Ղուզդունա բլր՝ և այլն [3]:
դ) այլ մանրատեղանուններից կազմված լեռնանուններ՝ Յվսիծու խույթ, Մլ՞ժ պրաակա տոշ, Մարա ըխալիրին տոշ, Կյնալսպուրին տոշ, Կուկուլն տոշ և այլն:

ե) ավանդությունների հիմքի վրա առաջացած լեռնանուններ՝
Լուսավորչի սար - Ավանդության համանման սարը Լուսավորչի է կոչվել Լուսիկի կամ Լուսինեի անունով: Նա ունեցել է 3 եղբայր: Երբ եղբայրները մահանում են, մեկին թաղում են Ամարասում, մյուսին՝ Նաչնաչում, երրորդին՝ Ղշա սարում: Լուսիկն էլ խնդրում է հարազատներին, որ մահից հետո իրեն թաղեն մի այնպիսի տեղ, որտեղից նա կկարողանա հսկել եղբայրներին: Նրան թաղում են մի քաղանքում, որտեղից երևում են եղբայրների գերեզմանները:

Ծածարա - Ժայռը կնոջ տնք ունի երեխան գրկած և կրծքից ցուր է կալում: Ավանդությունն ասում է, թե մի անգամ մի հարս սկեսորից տանջված, երեխային գրկում, գնում է այդտեղ և խնդրում Բերսին, որ քար դարձնի իրեն ու երեխային: Այդ կնոջ խնդրանքը կատարվել է, կրծքից էլ ցուր է հոսել, ու ժայռը ուխտատեղի է դարձել ստնտու մայրերի համար:

Ռքակրհան - Այս ժայռի մասին պատմում են հետևյալը: Յոթ րույր ճանապարհ էին գնում և չպիտի հետ նայեին, որովհետև եթե մեկը շրջվեր, հետ նայեր, յոթն էլ քար պիտի դառնային: Փորը բույր չի համբերում, հետ է նայում, և յոթ րույրերը քար են դառնում, գոյանում է Ռքակրհան ժայռը:

Ըրկաթե թումբ - Ըստ պոլտացիների բլուրն այսպես է կոչվել, որովհետև հենաքանները այս բլրի ասեղնաքարձր կենտում ամրացրել են մի երկաթե եռանկյունի աշտարակ, որից էլ այն ստացել է այս անվանումը:

Ըստ կազմության լեռնանունները հիմնականում բաղադրյալ են, կազմում են բառակապակցություններ, որտեղ բաղադրիչներից մեկն անպայման տեսականիշ բառ է:

Բառակապակցական մանրատեղանուններում բաղադրիչների կապը սոսորդադասական է, և նրանց միջև առկա են որոշիչ-որոշյալ, հատկացուցիչ-հատկացյալ շարահյուսական հարաբերությունները: Որոշիչ-որոշյալ կառուցվածքի լեռնանուններում որպես որոշիչ հանդես են գալիս.

1. ածականը՝
ա) որակական ածականներ՝ Պուլլուր պուլանը, Բաչալ խույթ, Կապուտ բլր՝, Կարսուր քար, Ալի խույթ, Լ՞րկան քար, Ձևք քար, Պիծի թումբ, Պուզտի քար և այլն:
բ) հարաբերական ածականներ՝ Պղնձի կալ՞, Ըրկաթե թումբ և այլն:

2. գոյականը՝
ա) ուղղական հոլովով՝ Տոն քար
բ) տրական հոլովով՝ Յվսիծու խույթ՞, Օուխըվէրին տոշ, Կլլըլն խույթ՞, Բամուն խույթ՞ և այլն:
Հատկացուցիչ-հատկացյալ կառուցվածքի մանրատեղանուններում որպես հատկացուցիչ հանդես են գալիս.

ա) անձնանուններ՝ Աչաթեկին թումբ, Բվանա քար և այլն:
բ) տոհմանուններ՝ Արեականց բլր՝, Մըրադանց բլր՝, Սալաթունց տոշ, Տուդունց բլր՝, Պալունց դալա և այլն:

գ) անձնանիշ հասարակ գոյականներ՝ Փաշու պերթ, Բագին թումբ և այլն:
դ) թռչնանուններ՝ Աղավու քար, Ղուզդունա բլր՝ և այլն:

ե) այլ մանրատեղանուններ՝ Մլ՞ժ պրաակա տոշ, Ղուզուն տոշ, Ղարա ըխալիրին տոշ, Սորիկն խույթ, Կուկուլն տոշ և այլն:

Գրականություն

1. Ե. Լալայան, Երկեր, II, ՀՍՍՀԳԱ, 1988:
2. Մ. Բարխուդարյան, Արցախ, Եր., 1991:
3. А. Суперанская, Что такое топонимика, М.: Наука, 1985.

«Մերոց Մաշտոց» համալսարանի հայոց լեզվի, գրականության և լրագրության ամբիոն

2 (15), 2007

ՀՏԴ 809.198.1

Լեզվաբանություն

ԲԱՌԱՅԻՆ ՆՈՐԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՐՁԸ ՀԱՅ
ԼՃԱԼԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԼՆՁ՝

Շ.Պ.Սաղաւն

Նորաբանությունն իբրև լեզվական իրողություն, բազմազան ու հաճախակի դրսևորումներով հանդես է գալիս բառային մակարդակում և առավելապես ուսումնասիրվող բառագիտության բանում: Լեզվաբանության մեջ *բառային նորաբանություն* արտահայտությունը երկխմաստ գործածություն ունի. մի դեպքում այն՝ իբրև բառագիտական միավոր, հակադրվում է լեզվի այլ մակարդակներին հատուկ նորաբանություններին, մի և՛ դեպքում էլ՝ նույն բառային մակարդակում՝ իբրև երկպայանքային արտահայտությամբ կազմություն հակադրվում բովանդակային կողմին առնչվող նորաբանություններին: Մենք հակված ենք նշան արտահայտությունն առաջին իմաստով գործածելուն, քանի որ բառը *ձև* և *բովանդակություն* միասնությամբ ստեղծված միավոր է և ինքնին չի կարող հակադրվել նշված տարրերից ու մեկին:

Նորաբանությունների հանգամանալից ըննությունը հայ լեզվաբանության մեջ դեռևս բացակայում է: Թե՛ տեսական, թե՛ գործնական ուսումնասիրություններում գերակշռում են ավանդական հայագրքները, զգալիում է նորաբանությունների միօրինակ դասավարդման կարիքը: Առայժմ առկա են հետևյալ խմբավորումները.

1. *բառային, իմաստային, հեղինակային* (1,204. 2,209), Բ. ընդհանրացող. մեկուսացած (3,170), ԻԻ. բուն // լեզվական, հեղինակային // անհատական (4,182. 5,135. 6,216):

Առաջինն ամենաընդունվածն է: Թվում է՝ այն հենված է ձևաիմաստային դասավարդման վրա. նորաբանությունները՝ իբրև բառային միավորներ, դիտվում են երկվայանքային արտահայտությամբ կազմություններ: Ձևի և բովանդակության միասնական կամ առանձնացող դրսևորումներով նրանք ի հայտ են բերում տեսական տարբերություններ՝ բառային իմաստային: Ընդ որում՝ ավանդաբար *բառային* են ընդունվում թե՛ բովանդակության ու արտահայտության դիտվածքում և թե՛ միայն արտահայտության դիտվածքում նոր բառերը: Կարծում ենք՝ նպատակահարմար է առանձնացնել նշված երկու տեսակի բառերը, քանի որ ձևաիմաստային հատկանիշով նրանք տարբեր միավորներ են (լեզվաբանները հենց այդ երկու խմբերն էլ առանձնացնում են՝ բառային նորաբանությունների ծագումը բնկելիս): Ըստ այդմ կունենանք երեք տիպի նորաբանություններ՝ *ձևաիմաստային, ձևային և իմաստային* (հեղինակները նոր են ընկալվում բովանդակության ու արտահայտության տեսակներով, որոնքով *համազանց, հնծուստատնքատ* և այլն, երկրորդները արտահայտության դիտվածքում նոր բառեր են, որինակ՝ *ինքնաձիգ* (ավտոմատ), *հիշատար* (պրոցեսոր), *տեղեկույթ* (ինֆորմացիա), իսկ երրորդները՝ բովանդակության դիտվածքում նոր բառերը՝ *Լջ* (տնքստի որոշակի րանակ, որը գոյացրվում է համակարգչի կրթանին), *կամուրջ* (երկու զանգերը կապող սարք)¹ և այլն:

Լեզվաբանները տվորաբար նշված խմբում իբրև առանձին ենթախումբ են ընդունում հեղինակների կերտած բառերը՝ քննարկելով դրանց գեղարվեստական արվերը համատեքստում: Եթե ուսումնասիրելու լինենք այդ բառերի ձևաիմաստային դրսևորումները, ապա կունենանք, որ դրանք ոչնչով չեն տարբերվում նշված նորաբանություններից: Հեղինակի կերտած բառը նույնպես կարող է նոր ընկալվել թե՛ արտահայտության, թե՛ բովանդակության դիտվածքներում և թե՛ միաժամանակ: Այսինքն՝ հեղինակի կերտած բառը կարող է նոր լինել ոչ միայն ձևով, այլև իմաստով: Այս տեսակետից *հեղինակային բառը* ոչնչով չի տարբերվում լեզվի համակարգում արդեն առկա *բառային նորաբանությունից* (իհարկե, այստեղ նկատի ունենք կոնկրետ որևէ

* Առաջանիշով նշված բոլոր աշխուտանքները զեկուցվել են «Էքիստատար գիտնականների II գիտնաժողովում»: Մոնեխանկերտ, օտոբի, 2007թ.:

առանկա հատվածի համար նոր դիտարկվող հեղինակային կազմությունները: Նրանց միջև բաժանակցական տարբերությունը ձևախմբատային դասակարգման համար էական չէ. բառային-գաղափարային-հեղինակային (նորաբանություններ) անմիջական հակադրություն գոյություն չունի կարող: Անհատական նորաբանությունները ոչ անհատական նորաբանություններից բաղկացած են այլ հատկանիշով (հեղինակի անվան կարևորություն), որն ուրիշ դասակարգման հետ է ասելու: Մյուս հիման վրա էլ Մ. Աբեղյանը ընդունում է *հանրական և անհատական բառակազմություններ անվանումներ* (7, 159):

Այսպիսով կարծում ենք՝ նպատակահարմար կլինի *բառային նորաբանություններն* ըստ նպատակային արտահայտության բաժանել երեք խմբի՝ *ձևախմբատային, ձևային, խմբատային*՝ յուրաքանչյուրն քննարկելով լեզվի գործառական բոլոր շերտերին հատուկ նոր համարվող բառերը:

Երկրորդ դասակարգմամբ հաշվի է առնվում նոր ստեղծված լեզվական միավորի արժանավելի չափը հասարակական հաղորդակցման ոլորտում: *Հնդհանրագոյ նորաբանությունները* ենթադրաբար վաղ յոթ ու չորս ամիս է անցնում բառապաշարի գործուն շերտ՝ ի հակադրություն *մեկուսացած նորաբանությունների*, որոնք տարածվելու միտում չունեն՝ անմիջական հաղորդակցմանը չմասնակցելու պատճառով: Կարծում ենք՝ այս դասակարգումը հատկանշային բնույթ ունի. նախանշում է նոր ստեղծված բառի հետագա ճակատագիրը և կարող է վերաբերել միայն նրա գործածումից որոշ ժամանակ անց: Մակայն այս դեպքում նման բառի *նորաբանություն* դիտարկվելն արդեն իսկ իարարելական կլինի: Ինչպես Լ. Լեզայանն է նկատում «Հնդհանրագոյ նորաբանություններ են այն բոլոր նոր բառերը, որոնք՝ կարճատև թե՛ երկար ժամանակակիցություն, անընդհատ կրկնվող գործածությունների հետևանքով անցնում են բառապաշարի գործուն շերտին և հենց դրանով էլ դադարում *նորաբանություն* լինելուց» (3, 170):

Երրորդ դասակարգման հիմքը նոր համարվող բառերի հակադրությունն է՝ ըստ ստեղծման նպատակայնության: *Ընդհանուր // լեզվական նորաբանությունների* գործածության անվանողական է., երանք ստեղծվում են հասարակական հաղորդակցմանը ծառայելու նպատակով և կայունանում են լեզվական համակարգում: Ժամանակի ընթացքում նրանք բառապաշարային տեղաշարժեր են ունենում, անցնում գործուն շերտ, այնտեղից էլ՝ հնաբանությունների շարքը, կամ իբրև նորաբանություն գործածվում համապատասխան գիտության ոլորտում: Լեզվական այս միավորներն անմիջապես կապված են արտալեզվական գործոնների հետ և բառաշերտային ակտիվ անցումայնությամբ են օժտված: *Խոսքային/անհատական նորաբանությունները*, ի հակադրություն նշվածի, կապված են որևէ անհատի հետ, արտագոյում են նրա ստեղծագործական մտածելակերպը և գործում են խոսքային մակարդակում: Այս միավորները բառապաշարային տեղաշարժեր համարյա չեն ունենում և որևէ անհատի ստեղծագործության արգելափակ են: Ասանագիտական գրականության մեջ նման բառերը քննվում են համաժամանակյա և տարաժամանակյա հայեցակետերի ոչ հստակ սահմանազատմամբ: Իբրև *նորաբանության* ենթատեսակ՝ նրանց ուսումնասիրությունը ևս պետք է կատարվի որոշակի ժամանակահատվածի հաշվառմամբ: Նրանք այսօր լեզվաբանական գրականության մեջ արդեն իսկ *նորաբանություն* չեն համարվում անցած դարի 60-70-ականներից գործածվող բազմաթիվ բառեր (հեռուստացույց, տիկերազնաց և այլն), ապա համաբանորեն իբրև *հեղինակային նորաբանություններ* չպետք է քննարկվեն նաև Գր. Նարեկացու, Հովհ. Թումանյանի, Վ. Տերյանի, Պ. Լևակի և այլոց կերտած բառերը (սրանք պետք է ուսումնասիրվեն այլ ենթավերնագրի տակ): *Հեղինակային բառերի* համակարգից նորակազմ են դիտարկվում միայն տվյալ ժամանակաշրջանի հետ առնչվողները: Իհարկե, սա ձևական տարանջատում է և ընդհանրապես կապ չունի *հեղինակային բառերի* էության, ուսումնասիրության և առավելագույն բառապաշարում նրանց գրաված դիրքի հետ: Այս վերջին հանգամանքը ևս հայ լեզվաբանության արդիական խնդիրներից է: Ինչպես հայտնի է, լեզվաբանների մեծ մասը *բառապաշարի ոչ գործուն շերտի* ենթատեսակներ է ընդունում *նորաբանություններն* ու *հնաբանությունները*: Ավանդաբար *նորաբանությունների* բաժնում էլ քննարկվում են *հեղինակային բառերն* ընդհանրապես¹, նույնիսկ այն դեպքում, երբ չի կարևորվում նրանց նոր լինելը: Նրան համեմատելու լինենք *նորաբանություններն* ու *հեղինակային բառերը*, կտեսնենք մի շարք տարբերություններ:

1. *Նորաբանությունները* (ինչպես և *հնաբանությունները*) իրականության գաղազգումներից անմիջական կախում ունեն. ժամանակի գործոնը նրանց Լույսան, բնորոշման համար գլխավոր է:

Մինչդեռ *հեղինակային բառի* համար սա առաջնային արժեք չունի, քանի որ նրա լազի հատկանիշն անհատական գործուն է: Համաժամանակյա և տարածամասնակա հայեցակետերով ընկճվելիս՝ *հեղինակային բառերը* բառապաշարային տեղաշարժերի չենթարկվում, նրանք մեկնորմիշտ կապված են կոնկրետ անհատի և իրենց հարապահասման հետ: Նույնիսկ այն փաստը, որ Լ. Ղ. Աղայանը Նո. Չարենցի կերտած *ողորմաբար, թելիկատատանում, գլխավորաբար* և այլ բառերը համարում է հնացած՝ դրանք աշխարհաբար անցած շրջանի արդյունք լինելու պատճառով (3,138), առաջին հայացքից էլ թվում անհավանական: Ընդհակառակ է՝ նշված բառերը համեմատենք նույն խմբի *տանտունը, ցգը, դիվանատուն* և այլ բառերի հետ, և ակնհայտորեն պարզ կլինի, որ դրանք հնագույն լինելու հնդհանրապես կապ չունեն. դրանք Չարենցի կերտած բառերն են և ուսումնասիրվում են միայն որպես այդպիսիք:

2. Հեղինակային բառը բազմագործառնող է. հնացած բաղադրիչ պարունակելով անտեքստում կարող է կատարել *հնարաբանության* դեր կամ հակառակը՝ կառուցվածքում ունենալ *նորաբանություն*՝ հեղինակային բառը հանդես կգա իբրև այդպիսին: Օրինակ՝ Մ. Խաչատրյանը կերտած *մելիքազու* բառը, կամ Հ. Խաչատրյանի կերտած *ուղտազորք*. Հովհ. Գուկասյանը ստեղծած *հռոմանայ* և այլ բառեր: Ակնհայտորեն, նման բառերը չենք կարող ուսումնասիրել իբրև *նորաբանություններ*:

Այսպիսով, *հեղինակային բառերն* առանձին խումբ են և բառապաշարի ոչ գործուն շերտու հաբխանում են *նորաբանություններին* ու *հնարաբանություններին*: Կարծում ենք՝ այս տեսակետը գերազանցելի է Հ. Պետրոսյանի դասակարգումը, ըստ որի՝ բառապաշարի ոչ գործուն շերտի խմբերն են՝ *հազվադեպ գործածվող բառեր, հնարաբանություններ, նորաբանություններ, մասնագիտական բառեր, անհատական բառաստեղծություններ, դիպվածային բառեր* (8,115):¹

Ընդաբանները տարակարծիք են նաև *նորաբանություն* և *նորակազմություն* տերմինների վերաբերյալ: Ոմանք դրանք ընդունում են իբրև համարժեք անվանումներ: Միտում կա նաև *նորաբանություն* անունը նոր առարկա, նրևույթ արտահայտող բառերին վերագրելու, իսկ հեղինակային բառերն անվանել *նորակազմություններ*: Մ. Մկրտչյանը նախընտրում է *նորակազմություն* տերմինը: Կարծում ենք՝ նշված բառն իմաստային նեղ ընդգրկում ունի, այն չի տարածվի *իմաստային նորաբանությունների* վրա, քանի որ վերջիններս նոր կազմության հետ առնչություն չունեն:

Ոճագիտությունը, օգտվելով բառագիտության սահմանումներից ու դասակարգումներից, առավելապես զբաղվում է հեղինակային նորաբանություններով: Ռուս լեզվաբանության մեջ վարյուց է արժարժում այն հարցը, որ հեղինակային բառերը *նորաբանություններ* կոչվեն այնքան էլ հարմար չէ: Գերադասելի է *օկազիոնայիզմ* (լատ occasio - դիպված) անվանումը, որն արտացոլում է հենց նման բառերի լուրջությունը՝ դիպվածով ստեղծվելը, մեկանգամյա գործածվելը (9,63): Այս տերմինն ընդունվեց լեզվաբաններից շատերի կողմից: Հայ լեզվաբանության մեջ նման միտումը դեռևս ամրակայված չէ, առանձնապես ռճագետների կողմից, որոնց առավելապես հետադարձում են այդ բառերի ոչ թե նոր լինելը, այլ բառակազմական ու ռճական առանձնահատկությունները: Հիշտ է՝ յուրացվեց *օկազիոնայիզմ* տերմինը՝ հայերեն համարժեքով *դիպվածական բառ*, սակայն վերջինս միանշանակ դիտվում է միայն որպես *անհատական նորակազմության* տեսակ:

Ոճագիտության մեջ անհատական նորակազմության ենթատեսակներ են ընդունվում հետևյալ խմբերը՝ *պոտենցիալ, դիպվածական, հեղինակային* (4,184) // *դիպվածական, հեղինակային* (10,6. 5,140), *դիպվածական, պոտենցիալ* (11,213): *Պոտենցիալ-դիպվածական-հեղինակային* (թառեր) հակադրությունը հիմնված չէ միահատկանիշ դասակարգման վրա: Նշված անվանումները ստեղծված բառը բնութագրում են տարբեր կողմերից: Եթե *պոտենցիալ բառերը* համարվում են «լեզվի կենսունակ բառակազմական կադապարներով» (4,184) կազմված միավորներ, ապա *դիպվածականները* հանպատրաստից ստեղծված, արտառոց կազմությանը բառեր են, իսկ *հեղինակայիններն* ունեն «հեղինակային ընդգծված դրոշմ», «նրբատիպություն, անսովորություն և լեզվի բառակազմական օրինաչափություններից շեղումներ» (4,207): Ինչպես ներում է սահմանումներից՝ *պոտենցիալ* և *դիպվածական, հեղինակային* բառերը հակադրվում են բառակազմական տեսակներից՝ իբրև բառակազմական օրինաչափությամբ և անսովոր

կազմությանը միավորները: Այսինքն նրանք ներկայացնում են միևնույն հատկանիշի տարբեր կտրվածք: Այստեղ կարծես չի արդարացվում նորոգող *հեղինակային* անվանումը, որովհետև *ատոմնեցիայ* և *դիպլոմատական* բառերն էլ ինքնին հեղինակային են: Իզոլը չէ, որ հենց Ս. Էլոյանն էլ խոստովանում, որ *դիպլոմատական* և *հեղինակային* բառերի «տարբերակումը խիստ օտարաբերական բնույթ ունի և ինչ-որ չափով նաև պայմանական է. քանի որ նրկուսն էլ միևնույն նրկույթի դրսևորումներն են», «Նրկուսն էլ վերջին հաշվով հեղինակային են և նրկուսն էլ լրացությունների շնկում են լեզվի բառակազմական ավանդական օրինաչափություններից ու լեզվական նորմայից...» (4, 196): Այս է պատճառը, որ լեզվաբանի կողմից նույն բառը միավանանակ ընդունվել է. որպես և *դիպլոմատական*, և հեղինակային (4,200):

Դիպլոմատական բառերի նաև հանապառաստից ստեղծված լինելու փաստը տարբերակիչ հատկանիշ չէ, քանի որ *պոտենցիալ բառը* նույնպես կարող է ստեղծվել անմիջականորեն որևէ առիթի, առանձնապես, որ այն կերտվում է լեզվում արդեն առկա կենսունակ կաղապարով: Այսպիսով մեր կարծիքով հեղինակին ստեղծած բառը որոշակի հիմունքներով (առաքելապես՝ բառակազմական) կարող է ունենալ *պոտենցիալ* կամ *դիպլոմատական* հատկանիշ: Արանք ստորակարգվում են *հեղինակային* հատկանիշին: Եթե որևէ մեկը ստեղծի չեզոք նրանգավորմամբ, կենսունակ կաղապարով բառ, պալա այն կանվանվի *պոտենցիալ նրանգով հեղինակային բառ*, իսկ անստոր կազմությանը բառ՝ *դիպլոմատական նրանգով հեղինակային բառ*: Ս. Էլոյանը *պոտենցիալ* և *հեղինակային* բառերի տարբերություններից է համարում նաև առաջիններում հեղինակային դրոշմի բացակայությունը: Կարծում ենք՝ այս դժարում խոսքն այն պոտենցիալ բառերի մասին է, որոնք չեզոք նրանգավորմամբ և անվանողական արվելով են հանդես գալիս:

Չնայած վերը նշված դիտարկմանը՝ լեզվաբանը հետագայում էլ անհատական-ոճական նորաբանություններում տարանջատում է *դիպլոմատական* և *հեղինակային* տեսակները՝ հիմնավորելով. «Անհատական-ոճական նորաբանությունների մեջ մենք տարբերակել ենք՝ ա) *դիպլոմատական* և բ) *հեղինակային* տեսակները: Այս նրկու տիպերն էլ անհատական ստեղծագործության արդյունք են, բայց *դիպլոմատական* բառերում առավել շեշտվում է առիթի, պատի, դիպլոմադի և ընդհանրապես իրադրության պատհանգով ստեղծված լինելու հանգամանքը, իսկ *հեղինակային* տեսակի դժարում՝ պատկերավորության, բանաստեղծական ներշնչանքի գործոնը» (10,6): Կարծում ենք՝ նշված տարբերակիչ հատկանիշների իրականում հեղինակային բառերի ստեղծման պատճառն ու նպատակն են ներկայացնում: Իրադրությունը հեղինակային բառի ծագման պատճառ կարող է լինել (առաքելապես՝ առօրյա խոսքում), իսկ թե ինչ նպատակներով է այն կերտվել, դա արդեն անհատական գործոն է: Եվ որպես պատկերավորման միջոց կարող է ծառայել նաև *դիպլոմատական բառը*, օրինակ՝ հենց Ս. Էլոյանի գիտարկումով միավանանակ և *հեղինակային*, և *դիպլոմատական* համարվող *մասիսակերտ, կակաշվել* (ՏՇ) բառերը: Այսպիսով՝ կարծում ենք՝ Ս. Էլոյանի կողմից *հեղինակային* և *դիպլոմատական բառերի* տարանջատումը հարաբերական դիտարկելու պատճառներից մեկն էլ այն է, որ նույնացվել են տեսակն ու հատկանիշը, բառի ստեղծման նպատակն ու պատճառը:

Հեղինակային և *դիպլոմատական* բառերի տարբերակում է կատարում նաև Լ. Ազեկյանը: Նշված նրկու միավորների միջև՝ իբրև էական տարբերություն, նա ընդունում է գրական լեզվի բառապաշարը հարստացնելու գործոնը: Բառակազմական անսովոր կազմությանը միավորներն անվանելով *դիպլոմատական* նա նշում է. «*Դիպլոմատային բառերը* հեղինակային այն նորակազմություններն են, որոնք գործ են ածվում բանավոր-խոսակցական լեզվում, հրատարակամասության մեջ, գեղարվեստական ոճում և հատկապես մամուլում, խոսքային տվյալ իրավիճակում նույնի թեղադրանքով կամ հեղինակի ոճական որոշակի նպատակադրումով՝ խոսքն ավելի համոզիչ, պատկերավոր դարձնելու համար» (5,140): Կարծում ենք՝ այս քննադատության մեջ չկա այնպիսի տարբերակիչ հատկանիշ, որով *դիպլոմատական* բառը հեղինակային բառից առանձնանար իբրև ինքնուրույն միավոր:

Անհատական բառաստեղծությունների նրկու ենթատեսակ է ընդունում նաև Թ. Ղարազյույանը: Հետևելով ռուս լեզվաբանության ավանդույթներին՝ նա դրանք անվանում է *դիպլոմատական* և *պոտենցիալ* (11,213): Առաջինի ենթատեսակներն լեզվաբանն առանձնացնում է ըստ նրանց՝ գործառական ոլորտներում կիրառվելու՝ գեղարվեստական գրականության մեջ ստեղծված *դիպլոմատական* բառերն անվանելով *ստեղծագործական* կամ *հեղինակային*

նորաբանություններ: Այս դեպքում ԹՎարագլույսները *հեղինակ* բառը նեղ իմաստով է գործածում նրան վերագրելով *միայն գեղարվեստում ստեղծագործող անձ* իմաստը: Մինչդեռ *հեղինակային* կարող են լինել նաև գիտական ասպարեզում, մամուլում կերտված բառերը:

Այսպիսով՝ մեր կարծիքով նպատակահարմար է անհատների կողմից ստեղծված բառերին տրվող լեզվաբանական տերմիններից նախընտրել *հեղինակային բառ* անվանումը: Համաժամանակյա հայեցակետով քննվելիս դրանց համակարգում պետք է առանձնացվեն ժամանակային կոնկրետ հատվածի հետ կապվածները, որոնք կրնան նաև որպես նորաբանություններ: Ոճագիտական ուսումնասիրություններում *պոտենցիալ* և *դիպլոմատիկ* անվանումները հարմար է գործածել որպես հեղինակային բառերի հատկանիշներ՝ կապված բառակազմական առանձնահատկությունների հետ: Այսպես յուրաքանչյուր ուսումնասիրող զնոթ կամա դասակարգման այն հարաբերականությունից, որոնք կան քննարկված աշխատություններում:

Ուրեմն՝ ոճագիտության քննազավառում հեղինակային բառերին առնչվող արդիական խնդիրներից են նաև *անհատական նորաբանություն, հեղինակային, դիպլոմատիկ* բառ տերմինների հստակ բնութագրությունը, տարանջատումը և լեզվի գործառնական քույր ոլորտներում ստեղծված բառերի հանգամանալից ուսումնասիրությունը:

Ծանոթագրություն

1. Ոստ «Անգլերեն - հայերեն համակարգչային բառարան»-ի (Եր., 2004թ.):
2. Կարծում ենք՝ նպատակահարմար է նման դասակարգում ընդունել նաև հնաբանությունների համար:
3. Լեզվաբանության մեջ առաջադրվել են մի շարք գիտաբաներ՝ *անհատական նորակազմություններ, անհատական-հեղինակային նորաբանություններ, անհատական-ոճական նորաբանություններ, խոսքային կամ անհատական նորաբանություններ, հեղինակային նորաբանություններ, հեղինակային նորակազմություններ, նորակազմ բառեր, ստեղծագործական կամ հեղինակային նորաբանություններ* և այլն: Կարծում ենք անվանումների նման առատությունը խրախուսելի չէ:
4. Մեր կարծիքով այս վերջին երկուսը նույն երևույթի դրսևորումներն են:
5. Նշված տերմինի հայերեն *ներուժուկ* համարժեքը, որն առաջարկվել է Ալ. Մարգարյանի կողմից, դեռևս լեզվաբանական քննարկման չի ենթարկվել:

Գրականություն

1. Սուրիանյան Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1982:
2. Մարգարյան Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1993:
3. Աղայան Էդ., *Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն*, Եր., 1984:
4. Էլոյան Ս., Ժամանակակից հայերենի բառային ոճաբանություն, Եր., 1989:
5. Ազեկյան Լ., *Ոճագիտություն*, Եր., 2003:
6. Մարտիկյան Ա., *Հայոց լեզվի ոճաբանություն*, Եր., 2000:
7. Մելքոնյան Ս., *Աղնակներ հայոց լեզվի ոճաբանության*, Եր., 1984:
8. Պետրոսյան Հ., *Հայերենագիտական բառարան*, Եր., 1987:
9. Лопатин В., Рождение слова, М., 1973:
10. Էլոյան Ս., *Արդի հայերենի նորաբանությունների բառարան*, Եր., 2002:
11. Դարագլույսներ Թ., Դիպլոմատիկ և պոտենցիալ բառերը ժամանակակից հայերենի բառաստեղծման համակարգում, *Լեզվի և ոճի հարցեր*, VII հ., Եր., 1983:

ԱրՊՀ, հայոց լեզվի և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոն

ԿԱՊԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐԻ ՈՒՍՈՒՑՈՒՄԸ ԲՈՒՀՈՒՄ*

Ն.Գ. Խաչատրյան

Լեզվական-քերականական գիտելիքների յուրացումը զգալի չափով նպաստում է ուսանողի մտածողության զարգացմանը: Ընտրագրելով լեզվական որևէ իրողություն՝ սովորողը որոշակի վառանքով, կոնկրետ օրինակների հիման վրա կատարում է վերացարկում և ընդհանրացում՝ որանով իսկ զարգացնելով իր մտածողությունը: Մա կարևոր նշանակություն ունի ուսման մեջ առաջադիմելու գործում, որն էլ լեզվի ուսուցման կարևոր նպատակներից է:

Այստեղ մենք փորձում ենք ներկայացնել խոսքի մասերի փոխհարաբերությունների ամենարդիանուր օրինաչափությունները և ընձել այդ երևույթը նույն և այլ խոսքի մասերի զարակնող բառերի միջոցով: Խոսենք կապերի և այլ խոսքի մասերի հարաբերակցության և նրա ուսուցման մասին, որը կնպաստի ուսանողի ինքնուրույնության և տրամաբանական ու անողորմագործական մտածողության զարգացմանը:

Թեման ուսուցանելիս բացատրում ենք, որ չեքվող խոսքի մասերի բառապաշարի կազմավորման և հարստացման հիմնական ուղին բառերի փոխանցումն է, որը կատարվում է այլ խոսքի մասերից: Փոխանցումը այն երևույթն է, երբ բառ կամ բառաձևը առանց բառակազմական միջոցի փոխում է իր խոսքիմասային արժեքը: Փոխանցման լսողում կարևոր դեր են կատարում փոխանցվող բառերի բառային իմաստը, իմաստի այս կամ այն կողմը, ինչպես նաև շարահյուսական հատկանիշը:

Ինչպես գիտենք, ժամանակակից հայերենի բոլոր կապերն առաջացել են երբեմնի նյութական իմաստ ունեցող բառերից՝ վերջիններիս նյութական նշանակության լրիվ կամ մասնակի կապի հիման վրա: Կապերն արտահայտում են բառերի ստորադասական հարաբերություններ, կազմավորվել են համապատասխան բառերի որոշակի շարահյուսական կապական կիրառությունների հիման վրա:

Կապերին հարաբերակից են այնպիսի բառեր, որոնց մեջ կա հարաբերության որոշ իմաստ, որի շնորհիվ նրանք նախադասության մեջ գործածվում են կապական առումով: Հաճախակի գործածվելով բառերի ստորադասական հարաբերություն արտահայտելու դերով՝ տվյալ բառի նախկին կիրառությունները կարող են կամ վերանալ կամ գուցահեռաբար գոյություն ունենալ ձեռք բերած խոսքիմասային նոր արժեքի հետ:

Կապական բառերը ուսուցանելիս համեմատում ենք իսկական և անիսկական կապերի հետ: Նշում ենք, որ իսկական կապերը առաասարակ չունեն նյութական իմաստ և ինքնուրույն գործածություն, հող ստանալ ու հղվովել չեն կարող: Անիսկական կապերի մեջ գերակշռում է հարաբերության իմաստը, բայց հղվովելով ու հող ստանալով՝ հասկացվում են նյութական նշանակությամբ:

Եվ կան «բառեր, որոնք թեև այս կամ այն չափով գործածվում են կապի դերով, բայց նրանց իմաստի մեջ իշխողը, որոշիչը նյութական իմաստն է» [1]: Այսպիսի բառերը կոչվում են կապական բառեր: Ռաբաք մի կապակցության մեջ կիրառվում են նյութական, մի այլ կապակցության մեջ՝ հարաբերության իմաստով: Հարաբերակցություններ են նկատվում գոյականի, ածականի, բայի, մակբայի, շողկապի և կապերի միջև: Այսպես՝

ա) երեմից, ժամանակ, չափ, պատվին, հասցեին, ձեռքից, ձեռքով, միջոցին, միջոցով, անունով, անունից, կողմից, գծով, պատճառով, հետևանքով, նպատակով, ընթացքին, ընթացքում, գործում (գոյական են և կապ):

բ) անկախ, համաձայն, հավասար, համապատասխան, հակառակ (ածական են և կապ):

գ) նայած, չնայած, չնայելով, չանցած, սկսած, չսկսած, հաշված, չհաշված (բայ են և կապ):

դ) առաջ, ընդառաջ, հետո, վեր, հետո. վերև, ներքև, դիմաց, շուրջ, ներս, դուրս (մակբայ են և կապ):

* Անտյանիչով, Նշում բոլոր աշխատանքները զեկուզվել են «Երիտասարդ գիտնականների II գիտնողություն»: Մտնիտակներու, ասորի, 2007թ.:

ե) փոխանակ, մինչև, նախքան (շաղկապ են և կապ):

Նյութը համոզիչ դարձնելու համար գրել ենք տալիս նախադասություններ և սովորողներն ուժեղով պարզաբանում, թե տվյալ նախադասության մեջ եղած բառը ի՞նչ իմաստով է գործածված և նախադասության մեջ ի՞նչ անդամի դեր է կատարում:

Համեմատենք հետևյալ օրինակները:

Այսպես.

1. Նրա *երեսից* արյունը մարրեց:

2. Նրա *երեսից* տուժեց:

Առաջին նախադասության մեջ *երեսից* բառը նախադասության անդամ է (տոնի պարագայերով) երկրորդում *երեսից* նախադասության անդամ չէ, և չի նշանակում *երես, դեմք*: Նրա *երեսից* մեկ անդամ է:

Դասական բառերի կարող են վերածվել գոյականի և՛ ուղիղ, և թեք ձևերը: Այլ քանի որ խոսքիմասային փոխանցումները տոնի են ունենում բառերի տարբեր շարահյուսական կիրառությունների հիման վրա, բերում ենք այդ բառերի տարբեր խոսքիմասային իմաստները գործածությանը նախադասություններ:

Նյութի արդյունավետությունն ապահովելու նպատակով կազմում ենք շարքեր, որոնք կընդգրկեն այդ բառերի թեև ուղիղ, թե թեք ձևերը:

Այսպես.

Գոյական

1. Խոտհոնձի *ժամանակը* վաղուց անցել է:

2. Անպարկեշտ աղչիկների

անամոթությունը *չափ* չունի:

3. Դու կպար նրա *պատվին*:

4. Սիրահարը սրտի թոթոթով բռնեց
գեղեցկուհու *ձեռքից*:

5. Փորրիկը նկարեց մայրիկի *ձեռքով*:

6. Հիվանդը սափաված դիսնց նրա
առաջարկած *միջոցին*:

7. Բելիի առաջարկած *միջոցով*
բուժեցինք հիվանդին:

8. Նա հետևեց մերենայի *ընթացքին*:

9. Հարևանների փոխանցած *հասցեին*
կասկածեցինք:

10. Աս միշտ եպարտանում եմ այդ վեհ
ու գեղեցիկ *անունով*:

11. Նրանք զգվում են այդ *անունից*:

12. Փողոցի աչ *կողմից* երևում է տունը:

13. Մենք անցանք ճակատի առաջին *գծով*:

14. Հեռուանքն է որոշվում *պատճառով*
և ոչ թե պատճառը *հետևանքով*:

15. Հպարտանում եմ նրա վեհ *նպատակով*:

Կապ

խոտհոնձի *ժամանակ*

Գյուղացիները

աշխատում են:

Նրեկոյան իր *հավաքնի չափ* փորրիկ յանույթ
փակելուց հետո մեր տուն էր գալիս (Ասատուր:

Մենք նրա *պատվին* ճաշկերույթ
կազմակերպեցինք:

Նրա *ձեռքից* վառվեցին:

Նրա *ձեռքով* բոլորս փորձանքի մեջ ընկանք:
Այդ *միջոցին* ներս մտավ:

Խոտաբույսերն *արմատների միջոցով* հողի
շերտերից կխանում են մեծ քանակությամբ
սննդանյութեր:

Նայած *իրերի ընթացքին* մենք կորոշենք
ինչպես վարվել:

Նա սկսեց սարսափելի հայեյությաներ թափել
հետևից աղաղակող չարածճի *երեմյանների*
հասցեին:

Նրան ճանաչում են *նորոր անունով*:

Ազատամարտիկները միշտ խոսում են *նրա*
անունից:

Այդ առաջարկությունը մտցվել է *ուսուցիչների*
կողմից:

Այդ *մասնագիտության գծով* բավական
աշխատողներ եկան:

Հիվանդության սրտոնառու չմասնակցեց երեկոյին:
Թշնամու հարվածը *կասեցնելու հետևանքով*
մեր գորքը օր առաջ շարժվեց դեպի սահմանը:
Ընկերուհիս մեկնեց մայրաքաղաք *սովորելու*
նպատակով:

16. Մահն իր հավերժական *ընթացքում*

չի խնայում ոչ մեկին:

17. *Գործում*՝ անընդունակ է:

Հինգ օրվա ընթացքում վերջացրեց:

Հանցագործությունը կանխելու գործում մեծ է նրա դերը:

Բացատրում ենք, որ առաջին և երկրորդ շարքերի բառերն իմաստային տարբեր խորաբերություններ են արտահայտում, և յուրաքանչյուր կատարյալ նախադասության առանձին առդամ է. առաջին շարքի նախադասություններում ընդգծված բառերը պահպանում են իրենց լեզվական բովանդակությունը, երկրորդում ընդգծվածները զուրկ են նյութական լեզվակազմությունից և նախադասության անդամ են դառնում իրենց խնդրի հետ միասին: Երկրորդ բառերը հիմնականում գործածվում են հետադաս:

Նշում ենք, որ կապական դերով կարող են հանդես գալ նաև մի շարք ածականներ, խոնարհական, մակբայական, շարժականներ՝ և՛ նյութական, և՛ հարաբերության նշանակության լեզվաառարարի դրսևորմամբ, կամ դրանցից մեկի կամ մյուսի գերակշռությամբ:

Բերում ենք գուգահեռ օրինակներ.

Ածական

1. *Անկախ* պետություն հռչակվեց:
2. Բոլորին շարել էր իրարից *հավասար* ընտանիքության վրա:
3. *Համապատասխան* օրինակներ բերեց:
4. *Հակառակ* ուղղությամբ շարժվեցին:
5. Նրանք *համաձայն* էին ամառն անց-ացնելու գյուղում:

Բայ

1. *Նայած* թերթերը դրեց սեղանին:
2. *Չնայած* գրքերը պահեց դարակում:
3. *Չնայելով շուրջը* առաջ անցավ:
4. *Չնկատ* աշխատանքներին մասին մի՛ խոսիր:
5. *Սկսած* գործը կիսատ մի՛ թողիր:
6. Ճանապարհը *չանցած*՝ վրանքի ճանապարհ վեց:
7. Հաշված մատիտները հանձնեց վաճառողին:

Չհաշված տոպրակները փակի տակ առան:

Առաջ, ընդառաջ, հետո, վեր, հետո, ներքև, վերև, դեմ, շուրջ, ներս, դուրս գոյականներից առաջացել են համապատասխան մակբայները և կապերը:

ամենատուրմ ենք օրինակները.

Մակբայ
Հեծյալներն *առաջ* սլացան:
Ընդառաջ գնաց:

Նայեց դեպի գավիթը, *հետո* ափնի լվվելով թամբի վրա՝ նայեց լույս անող

Լրաց

Անկախ այդ ամենից կհամաձայնվի ու կգա:
Նա աշխատեց *մեզ հավասար*:

Համապատասխան գոյություն ունեցող օրենքների բոլոր գյուղացիներից հարկ են վերցնում:
Հակառակ խմբի յախանձանքին՝ Սմբատը մնաց ծովում մի ծանրություն սրտի վրա:
Իր տվորության համաձայն՝
Արտաշեսը նույնպես հենցապ իր սենյակից:

Կապ

Նայած տրամադրությանը՝ կկատարի այդ ամենը:
Չնայած այդ անախորժություններին՝ նրա տրամադրությունը բարձր էր:
Կնոջ աղաչանքներին չնայելով՝ շարունակեց այն:
Դեռ մրցույթը չսկսած՝ դուրս մնաց խաղից:

Մայիս ամսից սկսած՝ թաքմ մրգեր են հանվում շուկա:
Չանցած երեք ժամ՝ եկավ:

Ընդոր թերությունները հաշված՝ նա էլի մնում է լավը:

Չհաշված մի քանի թերություններ՝ աշխատանքն արժանի է բարձր գնահատման:

Լրաց

Համախառնաի *դրան առաջ* կանգնում եմ երկար:
Ձորքին ընդառաջ գնացին սպարապետն ու նախարարը:
Դրանից հետո՝ նա երկար ժամանակ լուռ մնաց:

վանականին:

4. Լլարմբախալոյ ձկնորդ Գիլիշանի գետից մտնում էին մեր գետակը ու նրանով գնում էին *վեր*:

5. Բոլորավոր ճառագայթները գմայլելի բոցելեն ծովից տարածվում են *հեռու* ու *հեռու*:

6. Լուսաբացին նա բարձրացավ *վերև*:

7. Իշան *ներքև* չոր խմելու:

8. Նա *դեմ* կանգնեց այդ ամենին:

9. Ծորչ բաւն տարի սպասել ենք:

10. Ես *դուրս* եմ գալիս նորից շրջելու նեղ փողոցները:

11. Խմբապետը մտավ *ներս* և խոժոռ հայացքով սկսեց գննել նրան:

Ամպերից վեր ճախրում էին:

Երկարուողոց հեռու այդ քաղաքում լուր է տարածվում:

Ընտնորից վերև բացվում էր հանդիսավոր երկինքը աստղերով լցվում:

Նախրից ներքև վեց պախրա նստած որոճում էին Նեղ հունի մեջ խնդրված գետը ծառս էր լինում *ժայռերի դեմ*:

Մեղանի շուրջ պարն արդեն հանդարտվել էր:

Նրանք իրենց *գլուխից դուրս* աշխարհ չեն ճանաչում:

Դռներից ներս էր խցկել:

Այնուհետև բացատրում ենք, որ մի շարք բառեր, եթե արտահայտում են բառեր հարաբերություններ, կապեր են, եթե արտահայտում են նախադասություններ հարաբերություններ, հանդես են գալիս որպես շաղկապ:

Այսպես՝

Շաղկապ

1. *Փոխանակ* ուրախանաս, դու ինչ-որ բանի մասին ես մտածում:

2. *Մինչև* Գարեգինը կգար, նա թողեց ու գնաց:

3. *Չնայած* չէր սովորել, բայց շատ լավ պատմեց:

4. *Նախքան* դու կգայիր, զբոսաշրջիկները գնացին:

Կապ

Փոխանակ ուրախանալու՝ դու ինչ-որ բանի մասին ես մտածում:

Մինչև Գարեգինի գալը՝ նա թողեց ու գնաց:

Չնայած չսովորելուն՝ լավ պատմեց:

Նախքան քո գալը՝ զբոսաշրջիկները գնացին:

Այսպիսով՝ սովորողը պետք է համադրելու և համեմատելու միջոցով կարողանա որոշել բառերի գործածության միջև եղած ընդհանուրը և, ճանաչելով այն, իմանա նրանց անհամարժեքությունը: Այս տարբերությունների պարզաբանումից էլ ուսանողները կիմանան, ինչպես բառերը դարձնել ընթացքում կարող են գրկվել նյութական իմաստից և վերած կառավարական բառերի:

Այս թեմայի յուրաքանչյուր և տեղին գործածությունը առնչվում է սովորողի տրամաբանական մտածողության խորացման հարցերին:

Գրականություն

1. Մ.Գ.Աբրահամյան, Զեքեփոլ խոսքի մասերը և նրանց բառական և քերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1965:
2. Մ.Գ.Աբրահամյան, Ն.Ա.Պատմաբան, Ն.Ա.Օհանյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, 1975, էջ 476:
3. Մ.Ե.Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, 2002:
4. Մ.Վ.Գյուլբոստյան, Հայոց լեզվի դասավանդման մեթոդիկա, Երևան, 1987:

ԱրմՊՀ, հայոց լեզվի և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոն

ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА И ДИАЛОГ КУЛЬТУР

Э.А. Айрапетян

Актуальность лингвокультурологического направления в методике преподавания иностранного языка мотивирована современными дидактическими воззрениями на структуру коммуникативно ориентированного обучения в поликультурном обществе. Являясь прикладным аспектом в процессе преподавания иностранного языка, ее сущность и направленность представляется более широким, и, наряду с охватом конкретно культурологических проблем, предполагает систематизацию таких основных понятий данной науки как языковая картина мира, диалог культур, интернационализация обучения и т.д.

Понятие картины мира относится к числу фундаментальных категорий, выражающих специфику человека и его бытия, взаимоотношения его с миром, представляя собой «исходный глобальный образ мира, лежащий в основе мировидения человека, репрезентирующий сущностные свойства мира в понимании ее носителей и являющийся результатом всей духовной активности человека». [1] Мысль о существовании особого языкового мировидения была сформулирована В. Гумбольдтом [2] как научно-философская проблема еще в начале XIX в.

Что касается термина «языковая картина мира», уверенно вошедший в научный арсенал лингвокультурологии и понимаемый исследователями как зафиксированная в языке схема восприятия, концептуализации и систематизации действительности, то он восходит к известной гипотезе лингвистической относительности, определившая рамки исследований языковой картины мира, языкового мировидения в XX в. Согласно этой гипотезе структура языка и языковая семантика коррелируют со способом познания у того или иного народа.

Однако, данная гипотеза в современных филологических исследованиях квалифицируется далеко неоднозначно: от полного или частичного принятия до совершенного отрицания или даже лишения ее статуса полноценной научной гипотезы. Большинство исследователей, занимающихся вопросами взаимоотношения языка и культуры, языка и мышления, обращаются к гипотезе лингвистической относительности во всех ее разновидностях.

В зависимости от принятия той или иной точки зрения на соотношение культуры и языка может решаться еще один принципиальный вопрос о национальном менталитете и в связи этим о национальной картине мира: научной (концептуальной), художественной, фольклорной, языковой. Большинство ученых до последнего времени склонялось к мысли об инварианте научного знания при возможности существования научной картины мира "в национальной языковой оболочке" и при четком различении национальных менталитетов, воплощенных и отраженных в языковых картинах мира. Как следствие отвергалась возможность взаимопроницаемости языков и культур (национальные языковые картина мира "непроницаемы для иноязычного сознания") [3] и признавалась лишь их взаимопостигаемость. Эта точка зрения восходит к "закону многообразия национальных культур", предложенному еще в начале 20-х годов XX в. Н.С.Трубецким, который писал, что благодаря этому закону "общение между представителями разных народов затрудняется, а при известной степени различия между культурами даже становится совсем невозможным". [4]

«При таком подходе, - отмечает В.М.Лейчик, - диалог культур оказывается весьма ущербным, сводится к ограниченному взаимопониманию народов и отдельных

представителей этих народов. Однако реальности конца тысячелетия свидетельствуют об ином».[5]

Действительно, интернационализация знания в различных сферах человеческой деятельности, глобализация проблем человечества, взаимный обмен ценностями культуры на разных уровнях, что особенно характерно для нашей эпохи, позволяют говорить о превращении национального достояния в общечеловеческое, о создании интернациональных продуктов. В литературе появилось даже понятие универсальных культурных ценностей.

С этой позиции можно утверждать, что диалог культур осуществляется в настоящее время по следующим направлениям: взаимообмен научными достижениями, взаимная торговля – обмен продуктами материального производства, совместная научная и производственная деятельность, межкультурная коммуникация, в первую очередь, межкультурная, в сфере информации, в том числе в сфере СМИ (одна из наиболее показательных и эффективных реализаций – Интернет), взаимный обмен ценностями духовной культуры. Иначе говоря, диалог культур реализуется не только в виде взаимопостижения, но и в виде взаимодействия этносов в различных областях культуры.

Вопрос о диалоге культур с точки зрения филологии и лингводидактики обсуждался, в частности, на VIII Международном конгрессе МАПРЯЛ (Регенсбург, август 1994г.). В докладе президента МАПРЯЛ В.Г.Костомарова и в его статье, представляющей расширенное изложение доклада, национальная культура рассматривалась с позиций, отвергающих национальную ограниченность: "Истинные отличия культуры нации в особом, только ей свойственном наборе общечеловеческих черт, в неповторимом их сочетании и в самобытности их реализации".[6]

Развитие данной области исследований основывается на базе научно-гуманитарных идей философии диалога культур. Особенности "диалога культур" исследовали и разработали М.М. Бахтин, В. С. Библер, М.С. Каган и другие.

По М.С.Кагану,[7] отношения между культурами могут быть различными:

- а) отношения одной культуры к другой, как к некоему объекту,
- б) отношения неприятия одной культуры другой,
- в) отношения взаимодействия и взаимообогащения, т. е. отношения культур к друг другу как к равноценным субъектам.

Прогрессивным, способствующим развитию человеческой цивилизации признается третий тип отношений, что и нашло отражение в международном документе ЮНЕСКО "Декларация Мехико по политике в области культуры":[8]

1. Любая культура представляет совокупность неповторимых и незаменимых ценностей, поскольку именно через свои традиции и формы выражения каждый народ заявляет о себе всему миру.

2. Утверждение культурной самобытности способствует освобождению народов и наоборот, любая форма господства является отрицанием этой самобытности и угрозой ее существованию.

3. Культурная самобытность представляет собой неоценимое богатство, которое расширяет возможности для всестороннего развития человека, мобилизуя каждый народ и каждую группу, заставляя их черпать силы в своем прошлом, усваивать элементы других культур, совместимые со своим характером, и тем самым продолжать процесс самосозидания.

4. Все культуры составляют единое целое в общем наследии человека.

Культурная самобытность народов обновляется и обогащается в результате контактов с традициями и ценностями других народов. При таком понимании культура – это диалог, обмен мнениями и опытом, постижение ценностей и традиций других; в изоляции она увядает и погибает.

5. Ни одна культура не может абстрактно претендовать на право быть универсальной, универсальность складывается из опыта всех народов мира, каждый из которых утверждает свою

самобытность. Культурная самобытность и культурное разнообразие неразрывно связаны друг с другом.

6. Культурные особенности не нарушают единства всеобщих ценностей, которые объединяют народы, более того, они делают их более плодотворными. Многообразие составляет основу культурной самобытности там, где бок о бок существуют разные традиции.

7. Международное сообщество считает своим долгом сохранять и защищать культурное наследие каждого народа.

8. Все это требует такой культурной политики, которая бы охраняла, развивала, обогащала самобытность и культурное наследие каждого народа, обеспечивала полное уважение культурных меньшинств и других культур мира. Незнание культуры той или иной группы или ее уничтожение обедняет человечество в целом.

9. Необходимо признать равенство в достоинстве всех культур и право каждого народа и каждого культурного сообщества утверждать, сохранять свою культурную самобытность и обеспечивать ее уважение.

Именно третий тип отношений, для которого характерно отношение культуры к культуре как к равноправной, равноценной при ее отличиях и интересной, нужной, желанной именно в ее непохожести, в ее уникальности, и определяется в философских исследованиях как диалог культур.

Диалог культур в обществе, между нациями, странами, регионами – это сознательно избираемая позиция, позволяющая противостоять высокомерному культурному изоляционизму и всем формам неравноправных отношений между культурами.

В результате диалога культур образуются разные продукты, и это зависит от сферы, в которой он происходит, от эпохи и от взаимоотношений партнеров (“собеседников”): “Существует, – отмечает В.М. Лейчик, – по крайней мере, четыре вида культурного обмена по его последствиям.» В первом случае культуры остаются в принципе неизменными и лишь обогащаются некоторым количеством отдельных ассимилированных элементов. Это, например, взаимное заимствование и калькирование лексических единиц контактирующих в культурном отношении языков. Во втором случае происходит образование смешанных, “креолизованных” культур, которые, как правило, даже ниже по уровню, чем те, которые вступили в контакт. Это некоторые виды массовой культуры (искусства), это креольские языки, в том числе языки типа pidgin English. В третьем случае могут формироваться пограничные типы культур, вобравшие наиболее ценные компоненты с обеих сторон; это обычно бывает, когда контактирующие культуры находятся на одинаковом или близком уровне. К ним можно отнести результаты совместных научных разработок, коллективные технические проекты; в сфере языка это диалекты, образующиеся на границе функционирования родственных языков. Наконец, иногда создается суперкультура, чаще всего интернационального характера, в образовании которой участвует несколько народов, несколько культур, подчас несколько сфер духовной жизни. Именно о такой культуре писал П.С. Гуревич,[9] подчеркивая: “Да, они (множество культур) уникальны, но это вовсе не означает, будто они отгорожены друг от друга. Возможно, образцом для них окажется какая-то культура, обладающая наиболее значительным совокупным опытом? А может быть, родиться некий культурный синтез”. В области религии это христианство, явившееся продуктом высокого духовного развития ряда древних народов и постоянно обогащающееся за счет вкладов со стороны сотен современных народов. К высшим продуктам диалога культур можно отнести и непрерывно обновляющуюся научную модель мира или по крайней мере ее фрагменты. Это также интернациональный языковой фонд, включающий, прежде всего, лексические интернационализмы и отображающий фрагменты интернациональной языковой картины мира.

В программной статье “Вызовы современной эпохи и приоритетные задачи педагогической науки” В.П. Борисенков[10] отмечает, что “нам выпало жить в эпоху, когда в мире происходят перемены цивилизационного значения, сочетающие в себе высочайший динамизм и

“глобальный характер”, среди первостепенных задач подчеркивая “поликультурное образование”.

Поликультурное образование способствует продвижению народов к прогрессу. Подготовить студентов, изучающих иностранные языки, к роли участников диалога культур, личностей, признающих равенство различных культур и народов – вот основные задачи вузовского и школьного языкового образования.

Ամփոփում

Հոդվածի ուսումնասիրության հիմքում ընկած է լեզվամշակութաբանության հիմնական կարգերից մեկը՝ աշխարհի լեզվակարագրությունը: Աշխարհայեցողականության բազմազանությունը ծագում է ազգային մշակույթի տարատեսակության օրենքի ժողովուրդների մշակույթների յուրահատկությունը վերափոխվում եւ հարստանում է այլ ժողովուրդների մշակութային արժեքների եւ ավանդների շփումների հետեւանքով: Այսպիսի հասկացության դեպքում մշակույթը դա երկխոսություն է, որը կանխում է մշակութային մեկուսացումը եւ մշակութային բոլոր անիրավահավասար հարաբերությունները:

Резюме

Актуальность лингвокультурологического направления в методике преподавания иностранного языка мотивирована современными дидактическими воззрениями на структуру коммуникативно ориентированного обучения в поликультурном обществе. Являясь прикладным аспектом в процессе преподавания иностранного языка, ее сущность и направленность представляется более широким, и, наряду с охватом конкретно культурологических проблем, предполагает систематизацию таких основных понятий данной науки как языковая картина мира, диалог культур, интернационализация обучения и т.д.

Литература

1. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. М., 1988
2. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. М., 1985.
3. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. М., 1999 Политиздат, 1988.-319 с
4. Трубецкой Н.С. Вавилонская башня и смешение языков (1923). // Трубецкой Н.С. История. Культура. Язык. М., 19
5. Лейчик В.Н. Реальное и виртуальное в понятии “диалог культур”. // Вестник МГУ, Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация, 2001, N3
6. Костомаров В.Г. Русский язык в современном диалоге культур. // Русский язык за рубежом, 1999, N 4
7. Каган М.С. Мир общения: Проблема межсубъектных отношений. -М.:
8. Декларация Мехико по политике в области культуры // Культуры: диалог народов мира. - 1984.- N 3.- с. 77-86.
9. Гуревич П.С. Культурология. М., 2001.
10. Борисенков В.П., Вызовы современной эпохи и приоритетные задачи педагогической науки, Педагогика, 2004,N 1.

АрГУ, кафедра английского языка

ԱՆՈՐՈՇ ԴԵՐՔԱՅԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ԴԵՊԵՐ
ԱՆԳԼԵՐԵՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Ն.Մ.Գրիգորյան

Բայն ունի դիմավոր (finite) և անդեմ(non-finite) ձևեր. վերջինս կոչվում է դերբայ, որը չունի դեմք, չի կարող նախադասության մեջ հանդես գալ որպես ստորոգյալ: Անգլերենում գոյություն ունեն երեք դերբայներ՝ անավարտ դերբայ(participle), գերունդիոյ(gerund) և անորոշ դերբայ(Infinitive): Հայերենի դերբայների հետ համեմատելով՝ participle-ը համապատասխանում է հայերենի հարակատար դերբային, gerund-ը համակատար դերբային:

Ըստ Էդվարդ Ադայանի, Գորգեն Սևակի, Մերգեն Աբրահամյանի հայերենի քերականության մեջ գոյություն ունի ութ դերբայ՝ անորոշ (ել, այլ), ենթակայական(ող, ագող), հարակատար (ածագած), համակատար (ելիս, այլիս), անկատար (ում), վաղակատար (ելացել), ապակատար (ելու, այլու), ժխտական (չ, ա), միայն ձև ՀՀ. հղղարյանը պնդում է, անորոշ, հարակատար, համակատար և ենթակայական դերբայների առկայությունը հայերենում, իսկ մնացածը համարում ձևաբայեր՝ անկատար ձևաբայ, վաղակատար ձևաբայ, ժխտական ձևաբայ և ապակատար ձևաբայ:

Անգլերենում անորոշ դերբայը (Infinitive) հիմնականում պայմանավորված է 10 մասնիկով: Ըստ Գորգենի և Լորիովայի ինֆինիտիվը պարզ բայ է, որը հաջորդում է չշեշտված մասնիկին՝ to-ին: Պարզ ձևի հետ ինֆինիտիվը ունի հետևյալ վերլուծական ձևերը՝

Continuous-to be taking

Perfect-to have taken

Perfect cont.-to have been taking

Simple passive-to be taken

Perfect passive-to have been taken

Հայերենում այն ունի ել, այ վերջավորությունները և պատասխանում է ի՞նչ անել, ի՞նչ լինել հարցերին: Անորոշ դերբայը օժանդակ բայի հետ դիմավոր ձևեր չի կազմում, այն ինքնակի չի չունի: Հայերենի անորոշ դերբայը նախադասության մեջ լինում է ենթակա, ստորոգյալ կազմող բառաբառ: Օրինակ՝ Մի անգամ տեսները (ենթակա) հազար անգամ լսեցի (ստորոգյալ) լավ է: Եթե նա այդքան տարվա մեջ ի՞նչ բան են գրել, պատճառը շատ կարողաւ է, (ստորոգյալ կազմող բառ):

Փունջ-փունջ աղյիկներ սարերը ելան՝

վիճակ հանելու աշխույժ երգերով (Հ.Թ.)

վիճակ հանելու-բայական անդամի լրացում:

Անգլերենում անորոշ դերբայը(Infinitive), ինչպես անավարտ դերբայը(participle) և գերունդիոյ(gerund) կարող է լինել անվանական և բայական:

Անվանական տեսակետից ինֆինիտիվը կարող է օգտագործվել որպես՝
անկախ(Subject) նախադասության մեջ.

Օրինակ՝ To go on like this was dangerous. (Galsworthy)

Այսպես շարունակելով փոստգավոր էր:

ստորոգելիական վերադիր (predicative)

Օրինակ՝ Her plan was now to drive to Bath during the night

Նրա ծրագիրը հիմա գիշերվա ընթացքում Բաթ մեկնելն է:

գործիքի (object)

Օրինակ՝ I have never learnt to read or write.

Ես երբեք գրել, կարդալ չեմ սովորել:

Բայական տեսակետից

ա. անգործական բայերի ինֆինիտիվը կարող է հանդես գալ որպես ուղիղ խնդիր(direct object).

Օրինակ՝ He... began to feel some curiosity...(Eliot)

Նա... սկսեց հետաքրքրություն գալ...

բ. անորոշ դերբայը կարող է լրացվել մակբայով (adverb).

Օրինակ՝ I cannot write so quickly.

Ես չեմ կարող այդպես արագ գրել:

գ ինֆինիտիվը ենթարկվում է ժամանակի և կերպի առանձնահատկություններին (tense and aspect distinction):

Ժամանակակից անգլերենում անորոշ դերբայը ունի հետևյալ ձևերը՝

	Active	Passive
Indefinite	To write	To be written
Continuous	To be writing	-----
Perfect	To have written	To have been writing
Perfect Continuous	To have been writing	-----

Ի տարբերություն մնացած դերբայների՝ անորոշ դերբայի ժամանակային առանձնահատկությունը հարաբերական է:

1. Ինֆինիտիվի անորոշ ձևը գույց է տալիս գործողություն, որը տեղի է ունեցել միաժամանակ դիմավոր քայի արտահայտած գործողության հետ, այնպես, որ այն կարող է առնչվել ներկայի, անցյալին կամ ապագային.

Օրինակ՝ I am glad to meet you. (Dreiser)

I was glad to see Mr. Paul. (Ch. Bronte)

Mr. Forsyte will be very glad to see you. (Galsworthy)

2. Ինֆինիտիվի շարունակական ձևը (continuous) նույնպես առնչվում է գործողությանը, որը տեղի է ունեցել դիմավոր քայի արտահայտած գործողության հետ միաժամանակ: Այս դեպքում այն ընթացքի մեջ եղող գործողություն է.

Օրինակ՝ They happened, at the moment, to be standing near a small conservatory at the end of the garden. (Collins)

3. Ինֆինիտիվի անցյալ կատարյալ (Perfect Infinitive) ձևը գույց է տալիս գործողություն, որը տեղի է ունեցել դիմավոր քայի արտահայտած գործողությունից առաջ.

Օրինակ՝ "I am glad to have seen you", he said.

«Ուրախ եմ, որ ձեզ տեսա», - ասաց նա:

An intimate friend is said to have dined with him that day.

Ասում են, որ այդ օրը նա մոտ ճաշեց իր մոտիկ ընկերը:

4. Ինֆինիտիվի անցյալ շարունակական (Perfect Continuous Infinitive) ձևը գույց է տալիս գործողություն, որը շարունակվել էր մի ժամանակում՝ նախորդելով դիմավոր քայի գույց տված գործողությանը:

Օրինակ՝ For about ten days we seemed to have been leaving on nothing but cold meat, cake and jam. (Jerome)

Ինձ թվում էր, որ տասը օր մենք ապրում էինք միայն սառը մսով, թխվածքաբլիթներով և մուրաբայով:

Անցողական բայերի անորոշ դերբայն ունի հատուկ ձևեր ներգործական (Active voice) և կրավորական (Passive voice) սեռերի համար.

Օրինակ՝ It is glorious to love and to be loved...

Այնպես հիանալի է սիրել և սիրվել...

Եթե նախադասության մեջ առկա է there is կառուցվածքը, ապա որոշ բայերի ինֆինիտիվ կայող է լինել ներգործական (Active) կամ կրավորական (Passive)՝ առանց իմաստը փոխելու.

Օրինակ՝ There is no time to lose. (Dreiser)

There is no time to be lost. (Eliot)

There is nothing to fear (to be feared).

Այս տեսակի նախադասությունները հայերենում ունեն թարգմանության միայն մեկ ձև՝

Ժամանակ չկա կորցնելու:

Ելախնայու ոչինչ չկա:

Ժամանակակից անգլերենում անորոշ դերբայը (Infinitive) հիմնականում գործածվում է տասնիկով: Շատ լավ կառուցակալայի հին անգլերենում տասնիկով էր նախորդ, որը ինֆինիտիվի հետ գործածության ժամանակ գույց էր տալիս նպատակ. այսինքն to write եղանակում էր «որպեսզի գրի» կամ «գրելու նպատակով»: Հետագայում այն դարձել է ինֆինիտիվի անբաժան մասնիկը: Մինչդեռ կան դեպքեր, երբ ինֆինիտիվը գործածվում է առանց տասնիկի, այն կոչվում են bare infinitive: Դա հնարավոր է լինում՝

1. օժանդակ բայերից հետո.

Օրինակ՝ I don't understand the meaning of this passage.

Ես այս հատվածը չեմ հասկանում:

2. Մոդալ բայերից (modal verbs) հետո, բացի ought բայից, քանի որ այն ունի պարտավորված լինելու իմաստը և միշտ հանդես է գալիս to մասնիկով (ought to):

Օրինակ՝ If one cannot have what one loves, one must love what one has. (Wilson)

Հիշե՛ չես կարող ունենալ ինչ սիրում ես, ապա պետք է սիրել այն ինչ ունես:

3. Այնպիսի բայերից հետո, որոնք ցույց են տալիս զգացմունք, ինչպես օրինակ to hear (լսել), to feel (զգալ) և այլն:

Օրինակ՝ In a few minutes they heard him ascend the ladder to his own room. (Hardy)

Մի քանի րոպեից նրանք լսեցին, թե ինչպես նա աստիճաններով բարձրացավ իր սենյակը:
Հայերենում այս նախադասության մեջ «բարձրացավ»-ը ոչ թե անորոշ դերբայ է, այլ՝ ածական եղանակ, անցյալ կատարյալ ժամանակ:

I never saw you look so before. (Hardy)

Ես երբեք ընդ այդպես զննեցիկ չեմ տեսել:

I felt my heart jump. (Ilyum)

Ես զգացի, թե ինչպես թրթռաց իմ սիրտը:

Թրթռաց-առիմանական եղանակ, անցյալ կատարյալ ժամանակ:

4. To let (թողյլ տալ) բայից հետո:

Օրինակ՝ Let us walk along this sidewalk.

Արի քայլենք այս մայրով:

«Քայլենք»-ը այս նախադասության մեջ հանդես է գալիս ոչ թե որպես ինքիինտիվ, այլ որպես ածական եղանակ, ապառնի ժամանակ:

5. To make, to have բայերից հետո, միայն այն դեպքում, երբ դրանք ունեն սովորյալ, թույլ տալ, ստեղծել իմաստները:

Օրինակ՝ What makes you think so?

Ի՞նչն է, ընդ տիպում այդպես մտածել:

I... had them take my baggage.

Ես... կարգադրեցի նրանց վերցնել ճամպրուկներս:

6. To know (իմանալ) բայից հետո, միայն այն դեպքում, երբ նրա իմաստը նմանվում է տեսնել (to see), զննել (to observe) բայերի իմաստին:

Օրինակ՝ I have so often known a change of medicine work wonders.

Ես շատ հաճախ եմ նկատել, որ դեղերի փոփոխությունը հրաշքներ է գործում:

Այստեղ «գործում է» ածականական եղանակ, ներկա ժամանակ է:

Նման դեպքերում երբեմն to մասնիկը օգտագործվում է:

Օրինակ՝ I have never known her to weep before.

Ես նախկինում երբեք չեմ տեսել նրան լացելիս:

I begged her to bid me take a seat:

7. To bid (հրամայել) բայից հետո:

Օրինակ՝ I bowed and waited, thinking she would bid me take a seat. (F. Bronte)

Ես խոնարհվեցի և սպասեցի՝ մտածելով, որ նա կհրամայի ինձ նստել:

8. Had better, would rather, would sooner, cannot but, nothing but, cannot choose but արտահայտություններից հետո:

Օրինակ՝ You had better go to bed and leave the patient to me. (Show)

Ավելի լավ է, զնարք քնելու և թողնել հիվանդին իմ հսկողության տակ:

Հայերեն նախադասության մեջ «քնելու» ապակատար դերբայ է, իսկ «թողնել» լրծական ապառնի:

I would rather not speak upon the subject. (Hardy)

Ես կնախընտրեի չխոսել այդ մասին:

I would sooner die here, at your feet... than see you married to such a one as that. (Trollope)

Ես ավելի շուտ կմեռնեի այստեղ՝ քո ոտների առաջ... քան տեսնել ընդ ամուսնացած նման մեկի հետ:

Կմեռնեի- ենթադրական անցյալ:

I cannot but think so. (Trollope)

Ես չեմ կարող այդպես չմտածել:

9. Հատուկ ձևի նախադասություններում (infinitive sentences) սկսելով why (ինչու) բառով:

Օրինակ՝ Why not come and talk to her yourself?

Ինչու՞ չմտնել և չխոսել:

Հայերեն նման թարգմանության մեջ «չմտնել և չխոսել» բայերը անորոշ դերբայներ են, իսկ եթե ավելագուց «խոսքներ» բառը «խնայ» ինքնուրույն շմտներ և չխոսմք» ապա «չմտնել և չխոսմք» բայերը խոնարհված են:

To մասնիկը հաճախ օգտագործում են առանց ինֆինիտիվի, եթե այն կոնտեքստից հասկանալի.

Օրինակ՝ He and his three men could not defend Rollingen even if they wanted to. (Hegm)

Նա և նրա երեք ընկերները չէին կարող գրավել Ռոլինգենը, եթե նույնիսկ զանկանային:

To մասնիկը կարող է բաժանված լինել ինֆինիտիվից մակբայով, այն անվանում են *split infinitive* (բաժանվորեն օժտված կամ պատակտված ինֆինիտիվ).

Օրինակ՝ He was unable, however, to long keep silence.

Ամեն դեպքում նա ի վիճակի չէր երկար լռել:

Ինֆինիտիվի դերը նախադասության մեջ:

Նախադասության մեջ ինֆինիտիվը միայնակ հազվադեպ է, հաճախ գալիս: Շատ դեպքերում հանդիպում ենք անորոշ դերբայով կազմված արտահայտությունների, այսինքն՝ ինֆինիտիվը հանդես է գալիս մեկ կամ մի քանի օժանդակող բառերով՝

1. Ինֆինիտիվը որպես ենթակա.

Օրինակ՝ To doubt, under the circumstances, is almost to insult (Ch. Bronte)

Նման պայմաններում կաակածելը պարզապես վիրավորական է:

Even to think of it gave him insupportable torture. (Bennett)

Նույնիսկ դրա մասին մտածելը նրան անբազատելի տառապանք պատճառեց:

Անգլերենում կան նախադասություններ, որոնք սկսվում են *it* ցուցական դերանունով և հանդես են գալիս որպես ենթակա (subject).

Օրինակ՝ It is useless to discuss the question. (Eliot)

Անխափստ է քննարկել այդ հարցը:

Հայերեն նախադասության մեջ ենթական դառնում է «հարցը»:

It was pleasant to be driving a car again. (Braine)

Հաճելի էր կրկին մեքենա վարելը:

Հայերեն նախադասության մեջ ենթական «վարելը» է:

2. Ինֆինիտիվը որպես ստորոգելիական վերադիր (predicative).

Օրինակ՝ My intention is to get into parliament.

Իմ նպատակը պառլամենտ մտնելն է:

Ինֆինիտիվը կարող է օգտագործվել որպես ստորոգելիական վերադիր մաս.

Օրինակ՝ The abode of Mrs. Betty was not easy to find. (Dickens)

Տիկին Բեթիի կացարանը դժվար չէր գտնել:

3. Ինֆինիտիվը որպես բարդ բայական ստորոգյալի (compound verbal predicate) մաս՝ ա. Եղբայր բայերի, մոդալ արտահայտությունների և մոդալություն արտահայտող բայերի հետ ինֆինիտիվը կազմում է բարդ բայական ստորոգյալի մաս.

Օրինակ՝ We must not leave him by himself any longer. (Dickens)

Մենք այլևս նրան միայնակ չպիտի թողնենք:

The train was to leave at midnight. (Hemingway)

Գնացքը պետք է մեկնել գիշերը:

բ. Սկիզբ, ընթացք կամ գործողության վերջ գույց տվող բայերի հետ ինֆինիտիվը կազմում է բարդ բայական ասպեկտային ստորոգյալ (compound verbal aspect predicate) (նման ստորոգյալի տեսակը հատուկ է միայն անգլերենին).

Օրինակ՝ Imprisonment began to tell upon him. (Dickens)

Ձերբակալումը սկսեց անդրադառնալ նրա վրա:

Before daylight it started to drizzle. (Hemingway)

Լուսաբացից առաջ սկսեց անձրև մաղել:

4. Ինֆինիտիվը որպես խոդիր.

Օրինակ՝ Leila had learned to dance at boarding school. (Mansfield)

Լեյլան պարելը սովորեց գիշերօթիկ դպրոցում:

To allow (թույլ տալ), to order (հրամայել), to ask (խնդրել), to beg (խնդրել), to request (պահանջել), to teach (ուսուցանել), to instruct (կարգադրել) բայերից հետո կարող է, հայտնվել երկու խոդիր, որից մեկը արտահայտված է ինֆինիտիվով.

Օրինակ՝ He asked me to walk in. (Collins)

Նա ինձ հրավիրեց ներս մտնել:

այնքեր են, իսկ
ներ են չխոսնք»

հասկանալի է,
ային:
նրում են split

առ դնաքնրում
տիվը հանդես

առնց:
ով են հանդես

«այնքեր նախադասության մեջ «ինձ» հանգման անտղական խնդիր է, («ներ մտնեն») ուղիղ

ային:

5.Ինքնիշխանը որպես complex object-ի մաս.

(ընթան) I never saw you act this way before.

Ես երբեք չեմ տեսնիք ընդ այդպես վարվելիս: (վարվելիս՝ համակատար դերբայ):

6.Ինքնիշխանը որպես որոշիչ (attributive): Անգլերենում այն կարող է ցույց տալ արտերակա և
բացարձակաձև գոյականները (abstract and class nouns), անորոշ դերանունները (somebody, something,
everybody, anything), դասական թվականներ (ordinal numerals) և last անվան:

(ընթան) I have not had time to examine this room yet. (Conan Doyle)

Ես ժամանակ չունեի գննելու այս սենյակը:

Այստեղ «գննելու» դասնում է քայական անդամի լրացում:

I have nobody to say a kind word to me.

Ես ոչ մեկը չունեմ, որն ինձ մի բարի խոսք ասեր:

Լանդ-դոմեյնի նշանակի անցյալ ժամանակ, խոսք ասել-ստորոգյալ:

7.Ինքնիշխանը որպես սիջանկյալ քառ(parenthesis).

(ընթան) «Well, to cut a long story short, they thought it would be interesting to make a show.

Լարձ տասնձերսնց թվում էր, որ տնաարևի պահը այլևի հետաքրքիր կլիներ:

I was rude, to say the least of it.

Լարձ տասնձերսնց թվում էր:

Երկու նախադասություններում «ասած»-ը հարակատար դերբայ է:

Ս.Արքանախանը հայերենում նախադասության մեջ անորոշ դերբայի առկայությունը
աշխատավորում է անդամ նախադասությանը: (Ըստ նրա տնականի անդամ կոչվում է այն սիջակաձև
նախադասությունը, որը չունի բերանական կապ, սա՝ նշանակում է, որ նրա կազմությանը չեն
մտնում գոյականներ, այդ թվում նաև օժանդակ բայը կամ հանգույցը):

Անդամ նախադասությունները իրենց կազմությանը միատեսակ չեն, նայած թե անդամ
նախադասության գլխավոր անդամը ինչ խոսքի մասով է արտահայտվում, բայց այդպիսով այն կոչվում է
բացարձակ կամ անվանական:

Հայական նախադասություններն են՝ Հանգստացնել գլուխը («Ի.Դ.»: Հանգստացնել
աշխատանքային կարգադրություն: Այդպիսի նախադասությունների գերազանց անդամը
ստորադասեր արտահայտվում է անորոշ դերբայով: Հայական սիջակաձև նախադասությանը
արտահայտում է գործողության կատարված լինելը, կատարելու անհրաժեշտությունը,
հարցում, հրաման կատարելու մասին և այլն:

«Նմտ. Բորման բռնակա՞յ դառա՞յ: Փակե՛լ Մելախային տանը, գոռա՛, հայիդե՛, ծնե՛՛» (Շիր):
Տախարի գնդագլխերն (Բ.Հ.):

Անդամ նախադասություններն են սովորաբար լինում են պարզ, բայց որոշ՝ պարզ համառոտ և
պարզ ընդարձակ: Պարզ համառոտ անդամ նախադասությունները կազմված են լինում սիջակ սեղ
անդամից:

Օրինակ՝ Հաժմանվն (Շիր), Լեյն («Ի.Դ.»):

Պարզ ընդարձակ անդամ նախադասությունները բաղկացած են լինում մեկ գլխավոր անդամից
և լրացումից կամ լրացումներից:

Օրինակ՝ Ու՛ր գնա՛ (Շիր), Հայց ինչո՞ւ՝ հուզվե՛լ (Շիր):

Հայական անդամ սիջակաձև նախադասությունների գերազանց անդամը սովորաբար
արտահայտվում է անորոշ դերբայով: Հայական անդամ սիջակաձև նախադասությունները
արտահայտում են հրաման, կարգադրություն, գոյցում, որոնցով պահանջվում է կատարել որևէ
գործողություն կամ որով արգելվում է գործողության կատարումը:

Օրինակ՝ Պահե՛՛լ այս թագավարը, չշփոթե՛լ իր՝ (Արդարյան շարժումներից, Կոտորել
բարձր...): Դո՛ւ չընդունե՛՛ ոչ մեկին: Պահակներ դնե՛, որոշ փակե՛, և փախչե՛՛ ցանկացողին սատարել
անմիապաշտ:

Այդպիսի նախադասությունները իրենց բնույթով մտնում են հրամայական
նախադասությունների շարքը, բայց, ինչպես պնդում է Ս.Արքանախանը, չունեն այն լայն,
բազմապիսի կիրառություններ, ինչ որ դիմավոր բացով արտահայտված հրամայական
նախադասությունները:

Անդամ բայական նախադասությունները կարող են արտահայտել նաև պահանջ,
առաջարկություն, կոչ:

Օրինակ՝ Հրատարակե՛՛ մասնագիտական բառարաններ, այդ թվում՝ անտրանցանցի
աշխատողների համար:

առ դնաքնրում
տիվը հանդես

առնց:
ով են հանդես

այնքերի հեն

կազմում է
տողադասի

to request
վել նրկու

Բնարկվող տիպի նախադասությունները հարցական հնչերանգով գործածվելու արտահայտում են հարցում տարբեր նպատակներով:

Ավելի հաճախ նրանք հարցական երանգով գործածվում են այս կամ այն գործողությունը կատարելու վերաբերյալ երկմտություն, կասկածանք, երկընտրանք և նման այլ վերաբերմունք արտահայտելու համար:

Օրինակ՝ Որի՞ն մոտենայ, որի՞ հետ ձուլվել առմիշտ, ո՞րն է բարվորը-չգրկվել հարուստ տնից մնալ հավատարիմ տնեականին և անգե՞ն, թե՞ լինել հարուստ, գորավոր, ինքնիշխան (Շիրվ.):

ՍԱՐԴԻԱԿԱՆԱՅԻՆ այս միակազմ բայական նախադասությունները թեև արտահայտված են անորոշ դերբայով, բայց և այնպես վերաբերում են որևէ դեմքի, մեծ մասամբ դրանք վերաբերում են հենց իրեն՝ խոսողին, ինչպես երևում է բնագրից:

Սակայն միակազմ բայական նախադասությունները հաճախ ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որի կատարումը հատկապես չի վերաբերում որևէ դեմքի, այլ վերաբերում է ընդհանուրին՝ ն՝ խոսողին, և՛ խոսակցին, և՛ ուրիշներին: Այժմ վերոհիշյալ դեպքերում և երկվազմ նախադասությունների միջև ռժական տարբերությունն է, կարևոր խոսքի սեղմության և կամ այլ պատճառով, ապա այստեղ միտքը անդամ նախադասությամբ արտահայտելու հարցում կա որոշակի անհրաժեշտություն, այն է՝ գործողությունը հատկապես որևէ դեմքին չվերաբերելու հանգամանքը արտահայտելու լեզվական միջոցներով, որի լավագույն միջոցը գործողության արտահայտումն է բայի անդամ ձևով:

Այսպես, Հր.Աճառյանը, նշելով Հասնի բարբառում եցն բառի հոգնակի անկանոնությունը հարգում է՝ «Ինչպե՞ս բացատրել այս անկանոնությունը»: Այստեղ բացատրելու գործողությունը արտահայտված է առանց վերագրելու որևէ դեմքի, ընդհանուր ձևով:

Միակազմ բայական անդամ նախադասությունները հաճախ արտահայտում են իր, ցանկություն, տենչանք:

Օրինակ Հայացքը հանել ձեռքունին՝ նա մի քաղցր արթնություն է ապրում... Զնե՞ղ, չնե՞ղ, միայն «նրան» տենեն արթուն աչքերով, գգալ նրա հմայիչ դեմքի, սպցիկ հասակի, խոր հայացքի վայելքը (Բ.Դ.):

Այսպիսով, հայերենի և անգլերենի անորոշ դերբայների միջև կա որոշակի նմանություն, մինչդեռ իրարից տարբերվում են նրանով, որ հայերենում անորոշ դերբայը չունի դեմք, թիվ, ժամանակ, սեռ, եղանակ, իսկ ինֆինիտիվը ենթարկվում է ժամանակի և սեռի խորշակնությունը և նախադասության մեջ կարող է հանդես գալ բազմաթիվ խոսքի մասերով, մինչդեռ հայերենի անորոշ դերբայը նախադասության մեջ հանդես է գալիս միայն որպես ենթակա, ստորոգյալ կազմող մաս և լրացում:

Ամփոփում

Դերբայների համեմատությունը անգլերենում և հայերենում: Նրանց նմանությունը և տարբերությունը որակական և քանակական առումով: Ինֆինիտիվի համեմատությունը հայերենի անորոշ դերբայի հետ, նրանց դերը նախադասության մեջ և գործածությունը, որպես տարբեր խոսքի մասեր:

Резюме

Общая характеристика непредикативных форм в армянском и английском языках. Сходство и различие в качественных и количественных понятиях. Сравнение инфинитива с армянским эквивалентом, его роль и употребление в предложениях как различные части речи.

Դրականություն

1. Ս.Գ. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի բերականություն, Երևան, 1975:
2. Գորգեն Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Երևան, 1955:
3. Է.Բ. Աղայան, Հայոց լեզու, Երևան, 1994:
4. В.Л. Казманская, A Grammar of the English Language, Ленинград, 1973.
5. Т. Drozdova, English Grammar, Санкт-Петербург, 1997.
6. E. M Gordon, I. P. Krylova, A Grammar of Present-Day English.

ԱրՊՀ, անգլերեն լեզվի տնօրին

ՀՏԴ 802.

ՀԱՆԱՍ

Լեզուն
քննարկումն
օրյեկտիվ հա
լրում՝ անգլ
իզոխորություն
գալիսկապակ
այն սեղում է
արհեստակա

Անգլի
բաշխվում է
առաջացմա
են կոնկրետ
վանկային
պարունակո
վանկային
Հեշտային լե
վանկային
որակական
վանկային լե
Հավ
օրյեկտիվ հե
Հեռու
հավասարս
դրությունը
գերազանց
եզրակացն
անհատի ի

Բիբ
Հետագուտ
եզրակաց
Հավասար
կազմում է
Մե
ուսումնա
լեզունը

համեմ
անգլի

ՊԱՍՏԱՐԱՆՆԵՐԻ ՄԻԹՈՅԻՆԸ ՈՐՊԵՍ ԱՆԿԼԵՐՆԵՐԻ ՌԻԹՄԻ ԸՆՈՐՈՇՈՂ ՀԱՏԿԱՆԻՇ

Լ.Վ. Վանյան

Անգլերենի ժխմային դասավորվածության հիմք ծառայող հավասարատեսության տեսությունը թվով տարբերությունների առաջնություն է առաջարկում: Այն ներառվում է անգլերենի տակտերի հավասարատեսություն: Սակայն արդյունքում հավասարատեսությունը չի հաստատվել մի շարք վարձերով: Այնուամենայնիվ, հնչյունաբաններին, չի տրվում անգլերենում տակտերի հավասարատեսության գոյությունը, ինչը հիմք է ծառայում բնականորեն հասկանալի վերլուծության մշակման համար: Սակայն բնականաբան է ֆիզիկական մակարդակները սերտորեն համապատասխանեցված են, հետևաբար, եթե բնականաբան մակարդակում նշմարվում է հավասարատեսություն, ապա նաև մեծ է ֆիզիկական: Անգլերենի տակտերի մի մասի օբյեկտիվ հավասարատեսությունն է վեր հանում տեսական գիտելիքի առաջադրանքի իրական լուրջին համար գործողության արգասիք:

Անգլերեն խոսքում շեշտված վանկերը, դասական լեզվաբանների կարծիքի [1.2] համաձայն, առկա է հավասարաչափ հեռավորությամբ: Սա նպաստում է հավասարատեսության տակտերի համապատասխանության: Հավասարաչափության տեսության համաձայն՝ բազային ժխմը սահմանելիս ընդունվում է կոնկրետ միավորի՝ վանկի կամ տակտի իդիոսինուսիզմի, ըստ աղյուսի 1-ի առանձնացնում ենք այն և շեշտային ժխմ [3]: Շեշտային լեզուներում հավասարատես են տակտերը՝ անկախ բաղադրատարրի անշեշտ վանկերի քանակից, իսկ վանկերն օժտված են փոփոխական տևողությամբ: Վանկային լեզուներում հավասարատես են վանկերը, որոնք կազմում են անհավասարատես տակտեր: Շեշտային լեզուների նախատիպ է համարվում անգլերենը: Դրանք ենք և իտալերենը, իսկ անգլերենը դասվում են վանկային լեզուների շարքին: Շեշտային լեզուները բնութագրվում են ուժեղ քանակական և քանակական սղումով, երկար ու կարճ հնչյունների առկայությամբ, բարդ վանկատիպերով, մինչև վանկային լեզուներին հատուկ են համեմատաբար պարզ վանկատիպեր և թույլ քանակական սղում:

Հավասարաչափության այս տեսությունը քննադատվել է հնչյունաբանների կողմից, քանի որ արվելով հավասարաչափության առկայությունը լրիվորեն չի հաստատվել փորձերի արդյունքում:

Նետազոտություններից մեկը դիտարկեց շեշտային լեզուներում տակտերի հավասարատեսության և վանկային լեզուներում տակտերի անհավասարատեսության վերաբերյալ տարբերություն: Արդյունքում շեշտային համարվող լեզուների ժխմիկ տակտերի իդիոսինուսիզմը չէր վերաբերվում վանկային լեզուներին: Հերբերտը դիտարկեց դասակարգումը՝ հեղինակը լեզվաբաններին, որ վանկային կամ շեշտային ժխմը հաճախ նշմարվում է նույն լեզվի, երբեմն նույն անհատի խոսքում [4]:

Քիթմային դասակարգման դիտարկման չի հաստատվում Բ. Բոլդվելի հետազոտությամբ [5]: Նետազոտվելով հանպատրաստի խոսքի տակտերի հավասարատեսությունը՝ նա հանգում է այն ներկայացության, որ հանպատրաստի խոսքը մեծ մասամբ անկանոն է, ոչ իդիոսինուսի: Հավասարատեսությունը բնորոշ է միայն երբ շեշտված վանկ պարունակող ժխմիկ տակտին, որը կազմում է տակտերի ամբողջ քանակի միայն երեք տոկոսը:

Մեկ այլ մոտեցում իդիոսինուսիզմի թուլացման համար լեզվի 1:1.5 հարաբերությամբ՝ ուսումնասիրում է տակտերի տևողությունները վանկային և շեշտային լեզուներում: Արդյունքում լեզուներում է տակտերի տևողությունը աճում է անշեշտ վանկերի թվի ավելացման գոյությունը:

Դրանքներն	Անգլերեն	
վանկերի թիվը	տակտի	վանկերի թիվը
1	1	1
2	1.84	2
3	3.49	3
4	3.88	4

Սակայն նկատենք, որ Դրանքներում աճի գործակիցն ավելի բարձր է անգլերենի համեմատությամբ: Փորձի հեղինակը մերժում է լեզուների դիտարկման դասակարգումը, նշելով, որ անգլերենում տակտերի օբյեկտիվ տևողության փոփոխականությունն անցնում է

հավասարատնության թույլատրելի սահմանը՝ 1:1,5 հարաբերությունը՝ Հավասարաչափ տակտոս առաջացման պայման է, հանդիսանում նաև շեշտված վանկի տեղության կրճատումը անփոփոխ վանկերի ավելացման գույքընթաց։ Նշված փորձի արդյունքում, սակայն, նման երևույթ չի նկատվում [6]։ Անգլերենում շեշտված վանկի տեղության սեղմման բացակայության և տակտի տեղության գծային աճի մասին է վկայում նաև այլ փորձառական աշխատանք, համաձայն որի ռիթմալությունը զգացումն առաջանում է շեշտված և անշեշտ վանկերի հերթափոխությունից, ընդ որում՝ շեշտված վանկերն ունեն տոնի հիմնական հաճախականության հստակ արտահայտված բարձր արժեքներ [7]։ Այնուամենայնիվ, հավասարատնության հերքումը շեշտված վանկի տեղության սեղմման բացակայության հիման վրա անբավարար համարվեց՝ ի նկատի առնելով ինչպես շեշտված, այնպես էլ անշեշտ վանկերի սեղմումը [8]։

Իսրայելի հակառակ մոտեցումների հաշտեցնող փորձ է ծեփարկվել, որը ներկայացնում է նեո-թիթմիկ խմբի տեսակետը։ Նշված կարծիքի համաձայն՝ անգլերենում հավասարատն է ոչ թե տակտը, որն ընդգրկում է ինչպես նախահար մասնիկները՝ անակրոզը, այնպես էլ վերջահարները, այլ նեո-թիթմիկ խումբը, որը ներառում է միայն շեշտված վանկը և հաջորդող վերջահարները։ Ընդ որում՝ առավելագույն հավասարատնություն են դրսևորում միջուկային շեշտ կրող վանկով նեո-թիթմիկ խմբերը [9]։ Նեո-թիթմիկ միավորի հավասարատնության վարկածը վերջերս քննարկվեց Լյուկսեմբուրգի հետազոտության և կոռեկցիոն հաշվարկման։ Փորձի արդյունքում բացահայտվեց անակրոզի անհավասարատնությունը և նեո-թիթմիկ խմբի թույլ օբյեկտիվ հավասարատնությունը։ Անակրոզի և նեո-թիթմիկ խմբի միջև միջանկյալ դիրք է զբաղեցնում տակտի հավասարաչափությունը, որը այն ներառում է նշված երկու միավորները [10]։

Այսպիսով՝ նկարագրված փորձերը մեծ մասամբ չեն հաստատում օբյեկտիվ հավասարատնությունը, բացառությամբ նեո-թիթմիկ միավորի թույլ հավասարատնության վարկածի։ Այնուամենայնիվ, անգլերենի տակտերի հավասարատնությունը ակնհայտորեն նշարկում էր սուբյեկտիվ պայման։ Այս երևույթը փորձեցին մեկնաբանել հավասարատնության առկայությանը ընկալման մակարդակում, նկատելով, որ մարդկային ընկալման համակարգը հավասարաչափ ընկալում իմաստակիր, սակայն օբյեկտիվորեն անհավասար հատվածները։

Վանկային և շեշտային համարվող լեզուները ընկալման պլանում ակնհայտորեն զանազանվում են։ Ընկալման մակարդակում շեշտային անգլերենի և շեշտային հոլանդերենի իմաստագույր ռիթմային կադանսներին միջև տարբերություններ գրեթե չնկատվեցին, մինչ շեշտային անգլերենի և վանկային իսպաներենի դեպքում տարբերությունը անմիջապես հաստատվեց [11]։ Այնուհանդերձ, ընկալման և ֆիզիկական մակարդակները նույն երևույթի տարբեր կողմերն են, հետևաբար, նրանք ընկալման պլանում գոյություն ունի այս տարբերակումը, ապա այն սեղմում է ֆիզիկականից։

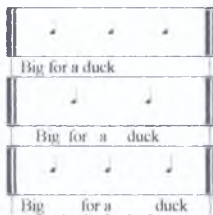
Ռիթմային տարբերությունների արտացոլման և ուղղված լեզուների ռիթմային դասակարգման սահմանակի վարկածը, որի շրջանակում լեզուների դիֆերենցիալ բաժանումը վոկալիզմում է, աստիճանական տարբերակմամբ, որը մատնանշում է ոչ միայն ակնհայտորեն շեշտային կամ վանկային լեզուներ, այլև միջանկյալ կամ խառը լեզուների առկայությունը։ Այսպիսով՝ դասակարգման սահմանակն արտահայտում է լեզվի *հանկավածությունը*՝ ղեկի վանկային կամ շեշտային ռիթմ։

Ռիթմային սահմանակի գաղափարի հիման վրա մշակվեց մի մոդել, որը, իմնվելով տեղության փոփոխականության վրա, մատնանշեց լեզվի դիրքը ռիթմային դասակարգման սահմանակում [12, 13]։ Այս մոտեցումը հաստատեց անգլերենի ռիթմի շեշտային բնույթը՝ շրջանցելով բազային միավորի հավասարատնության խնդիրը։ Այս վարկածը քննադատվեց իբրև ձևային, քանի որ իմնվում էր ձայնային և բաղաձայնային հատվածների տեղության փոփոխականության պիտանկագրական հաշվարկների վրա։ Քննադատական այլ կարծիքի համաձայն՝ այս վարկածն արտաբերում է ոչ թե լեզվի վանկային կամ շեշտային բնույթը, այլ լեզվի վանկականության հնարավորությունները։

Տակտի կառուցվածքը և նրա հավասարատնության հնարավորությունը ուսումնասիրվում է նաև Յ. Բաթինսի ծավալուն հետազոտության շրջանակում։ Հետազոտությունն ընդգծում է խոսքի ռիթմի կոդորինացիոն դիսմիկան, որը ներդաշնակ է մարդու կոդորինացման համակարգի հետ։ Փորձի ընթացքում ստեղծվում են ռիթմի՝ շեշտված վանկերի բաշխումը կարգավորող գործառնություն, նաև օբյեկտիվ հավասարաչափության և խոսքի անկանոնության չափի բացահայտմանը նպաստող պայմաններ։ Այդ նպատակով կիրառվում է արհեստական գիկային առաջադրանքը, փորձի ընթացքում հարողավարներին առաջադրվում է անգլերեն իմաստագույր տակտը կրկնել երկու արհեստական սաղանդների միջև ընկած ժամանակահատվածում։ Արդյունքում՝ սուբյեկտիվ

տեղեկանություն առաջագնաց խոսքի արագության և անհատական խոսելիս գործոնները առաջադրում են՝ վեր հանելով ժխտի ծավալման ներքին դինամիկան: Այնուհանդերձ, վերը բացատրված ֆորմալացված բնույթ ունի, քանի որ հիմնվում է արհեստական պայմաններում հետազոտվող խոսքի վրա:

Նետազոտությունը հստակորեն գույք տվեց տակտի ընդամենը երեք կադապտրների շրջանում շփոթ հաղորդավարների մոտ խոսքի փոփոխական արագության դնպրում: Այժմ փորձեր տարբարին տեղադրումն ունենալին, ապա դրանք կկազմեն անսահմանափակ թվով պրակտիկներ:

Արհեստական ցիկլի 1/3, ապա 1/2 և 2/3 կազմող տակտերի կադապտրների գրաֆիկական պատկերը

Այդ կադապտրներին ցվազ հաճախական և ր արհեստական ցիկլի 1/3 մասը կազմող տակտը, այստեղ շեշտվում են big և duck բառերը, որոնց հաջորդում է խոլ բախում: Երկրորդ կադապտրում է, ցիկլը երկու հավասար մասերի՝ շեշտելով big և duck բառերը: Առավել հաճախականությամբ է օժտված արհեստական ցիկլի 2/3 մասը գրաֆեգնողը, որն արհեստական լիշտ է, դնում for-ի վրա [14]:

Ձևային բնույթով հանդերձ՝ հետազոտությունը հանգում է, կարևոր նշանակության ժխտի տարգավորող գործառության, տակտերի տեղության ձևավորման մեջ նրա սահմանափակող դերի և լիշտված վանկերի բաշխման երեք հիմնական կադապտրների վերաբերյալ:

Համփոփում

Այսպիսով՝ լեզուների ժխտային դասակարգման հիմք հանդիսացող բազային միավորների հավասարաչափության սահմանումը նմադրում է անգլերենի տակտերի հավասարաչափություն: Ոչնչելով հավասարաչափության բացահայտման ուղղված փորձառական աշխատանքները միանշանակ նշանակության չհանգեցրին: Ղրան հետևեց ընկալման համաչափության վարկածը, որն օբյեկտիվորեն անհավասար տակտերի տալիսելով հավասարություն է նմադրում: Լեզուների ժխտային դասակարգման հերթական փորձերի արդյունքում առաջարկվեցին ժխտային դասակարգման սահմաններ և դրա հիման վրա մշակված լեզվի գործակցի մոդել, որոնք մասնաանշեցին անգլերենի շեշտային բնույթը՝ չրջանգնելով հավասարաչափության գաղափարը:

Ժամանակակից փորձառական հնչյունաբանության մեջ հավասարաչափության խնդիրը շրջափում է, լուրջորեն ցիկլային հետազոտության չրջանակում [F. Cummings, R. Port, 1998]: Այն փորձում է, վեր հանել ժխտի կողողիկացնող և սահմանափակող գործառությունը, որը շեշտված վանկերը բաշխում է, ոչ թե տարեղայնորեն, այլ հստակորեն նշմարվող երեք կադապտրներով: Արդյունքում օբյեկտիվ հավասարառությունը բնութագրվում է ստացված երեք կադապտրներից միայն մեկը: Փորձը հավաղվում է, հավասարաչափության գաղափարին համատեղ տեսակետներին, միևնույն ժամանակ մատնանշում է հավասարաչափության առկայությունը ոչ թե տալիսելով, այլ ֆիզիկական պայման: Ցիկլային փորձը մի կողմից հաստատում է օբյեկտիվ հավասարառության առկայությունը, մյուս կողմից՝ այլ կառուցվածքով կադապտրների առկայությունը՝ այսպիսով կրկին անգամ ընդգծելով խոսքի ժխտի բարդ բնույթը: Փորձի ձևային բնույթը կանխադրելով է արված նշանակությունները տարածել հանկադարաստի խոսքի վրա: Չնայած փորձը միանշանակորեն չի յուծում տակտի հավասարառության խնդիրը, այնուամենայնիվ կատարված հետազոտությունը անգլերենի տակտի ներքին կառուցվածքի, մասնավորապես տակտի հավասարառության պրոբլեմի ավելի խոր ներառական մարդ է:

Классическая теория изохронности, подразумевающая равновеликость тактов в английском языке, неоднократно подвергалась критике ввиду отсутствия эмпирического подтверждения объективной изохронности тактов. За этим последовала гипотеза изохронности тактов на перцептивном уровне. Однако перцептивный и объективный уровни разные стороны одного и того же явления. Следовательно, если изохронность наблюдается на перцептивном плане, то она вытекает из объективного. В современной экспериментальной науке, с целью выявления объективной реализации такта, был проведен психический эксперимент, в процессе которого были нейтрализованы факторы, вызывающие внешнюю субъективную вариативность [F. Cummins, R. Port, 1998]. Результаты эксперимента выявили координирующую функцию ритма, ограничения, налагаемые ритмом на длительность тактов, и три устойчивые матрицы дистрибуции ударных слогов в такте, одна из которых демонстрирует объективную изохронность¹. Эксперимент противоречит исследованиям, опровергающим объективную изохронность, одновременно подтверждает наличие не субъективной, а физической изохронности. С одной стороны, исследование указывает на объективную изохронность тактов, с другой стороны – на наличие иных матриц реализации тактов, тем самым подчеркивая сложный характер ритма речи. Учитывая формализованность эксперимента, извлеченные выводы не могут быть перенесены на естественную речь. Несмотря на то, что проведенное исследование не решает проблему изохронности, тем не менее, эксперимент является удавшейся попыткой детального прощупывания в проблеме изохронности.

Ծանոթություններ

1. D. Jones, "An Outline of English Phonetics", B.G. Teubner Leipzig und Berlin, 1918, pp. 237-238, "There is a strong tendency in connected speech to make stressed syllables follow each other as nearly as possible at equal distances".
2. M. A. Halliday, An Introduction to Functional Grammar, London, 1985, p. 272, "There is a strong tendency in English for the salient syllables to occur at regular intervals; speakers of English like their feet to be all roughly the same length".
3. Sli'u Abercrombie, D., "Studies in Phonetics and Linguistics", London: Oxford University Press, 1965, p. 96-98.
4. Sli'u P. Roach, "On the distinction between stress-timed and syllable-timed languages", In Linguistic Controversies: Essays in Linguistic Theory and Practice in Honour of F. R. Palmer. D. Crystal, Ed., 1982, pp. 73-79.
5. Sli'u Cauldwell R., "The functional arrhythmicality of spontaneous speech: A discourse view of speech rhythms", University of Birmingham, 2002a, 21-22.
6. Sli'u A. Parnies Bertran, "Prosodic Typology, "On the Dichotomy between Stress-timed and Syllable-timed languages", Language Design, 2, 1999, pp. 103-130.
7. Faure G., Hirst D., Chafcouloff M., "Rhythm in English: Isochronism, Pitch and Perceived Stress", In Waugh, L. R., van Schooneveld C.H. (eds), "The Melody of Language. Intonation and Prosody", pp. 71-80.
8. Eriksson, 1991, A, Aspects of Swedish Speech Rhythm, Doctoral Dissertation, University of Göteborg: Sweden.
9. Jassem W., Intonation in Conversational English, Polish Academy of Science, Warsaw, 1952, 9:21-49.
10. Bouzon C., Hirst D., "Isochrony and Prosodic Structure in British English", In: Proc. 2nd Internat. Conf. on Speech Prosody. Nara, March 2004, 2004, pp. 223-226.
11. F. Ramus, M. Nespor and J. Mehler, "Correlates of linguistic rhythm in the speech signal", Cognition, 73(3):265-292, 1999.
12. Cummins, F. and Port, R. F., "Rhythmic constraints on stress-timing in English", Journal of Phonetics, 1998, 26(2):145-171.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ԱՆԳԼԵՐԵՆԻ ՉԱՓԱԶԱՆՅՈՒԹՅԱՆ ԽՄԱՍՏԱ-
ՌԱՄԱՊԵՐԱՐԱՅԻՆ ԴԱՇՏԻՆ ՀԱՏՈՒԿ ԲԱՌԱՎԱԶՄԱԿԱՆ ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐԸ

Վ.Մ. Օհանյան

Լեզվային երևույթների համակարգային նկարագրությունը ժամանակակից լեզվագիտության ամենախոշոր ձեռքբերումներից մեկն է: Լեզվի մասին գիտության զարգացման ներկա ընթացքը վկայում է լեզվային երևույթների համակարգային նկարագրության նկատմամբ լեզվագետների կողմից անընդհատ աճող հետաքրքրության մասին:

Այն, որ բառերը չպետք է ուսումնասիրվեն իրարից մեկուսացված, այլ իրար հետ հարաբերակցված, նկատել են շատ վաղուց: Դեռ XIX դարի երկրորդ կեսին Մոսկվայի ռուսալուսարանի պրոֆեսոր Մ. Մ. Պոկրովսկին նշել է իրար հետ բովանդակությամբ կապված բառերի իմաստային զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունները: Բայց բառապաշարը՝ որպես միասնական համակարգ, ներկայացնելու առաջին փորձերը կատարվել են միայն XX դարում: Այդ փորձերից ամենաակնառուները պատկանում են գերմանացի հայտնի լեզվագետ Ի. Տրիքին, ում աշխատանքները նվիրված էին իմաստային դաշտի տեսության սշակմանը [1] (էջ 5):

Ինչպես հայտնի է, «դաշտ» հասկացությունը լեզվագիտության մեջ մտցրել է Գ. Իպսենը [1924թ.: Տրիքի մոտ «դաշտի» գաղափարը ծագել էր դեռ 1923թ., չնայած այդ խնդրին մտաբերյալ նրա աշխատանքները լույս են տեսել միայն 30-ականների սկզբին: Ըստ Տրիքի, բառերը խոսողի կամ լսողի գիտակցության մեջ գոյություն ունեն ոչ թե առանձին-առանձին, այլ իմաստով իրար հետ կապակցված: Արդյունքում Ի. Տրիքը լեզվային դաշտ է անվանել զարգացած իմաստների խումբը (Sinnverwandte) կամ ինչ-որ իմաստային ոլորտը (Sinnbezirk):

Ի. Տրիքի դաշտի հասկացությունը լայն օգտագործում է տուսցել լեզվաբանական ուսումնասիրություններում: Սակայն ժամանակակից լեզվաբանական տերմինաբանության տեսանկյունից Ի. Տրիքի դաշտը ավելի ճիշտ կլիներ կոչել իմաստա-բառապաշարային, այլ ոչ թե իմաստային կամ հասկացությունների դաշտ, քանի որ այդ դաշտերում *իմաստային* (հասկացությունների) սկզբունքով միավորված է *բառապաշարը* [4] (էջ 27):

Հաշվի առնելով դաշտի վերաբերյալ բազմաթիվ մեկնաբանություններն ու նկարագրությունները Ի. Լյոբզևան սահմանել է իմաստային դաշտի հետևյալ հիմնական հատկությունները.

- դաշտ կազմող բառերի միջև իմաստային հարաբերություններ,
- այդ հարաբերությունների համակարգայնություն,
- բառային միավորների միջև փոխկապակցվածություն,
- դաշտի հարաբերական ինքնուրույնություն,
- դաշտի իմաստային տարածության անընդհատություն,

• ամբողջ բառապաշարի սահմաններում իմաստային դաշտերի փոխկապակցվածություն [2] (էջ 99):

Խոսելով ժամանակակից անգլերենի չափազանցության իմաստա-բառապաշարային դաշտի մասին՝ նախ և առաջ պետք է նշել, որ այդ դաշտը կազմող բառային միավորների համար ընդհանուր իմաստային հատկանիշը *չափազանցությունն է, այսինքն՝* աստրկայի, ներկայի, որակի նորմալ, սովորական վիճակից շեղումը դեպի մեծացում, շատացում, բարձրացում՝ *mania* «մոլազարություն», *fanatic* «մոլեռանդ» *obsessive* «համակված, մոլեգնած», *worship* «երկրպագել, պաշտել», *exceedingly* «չափազանց մեծ»: Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English բացատրական բառարանը տալիս է վերոնշյալ բառերի հետևյալ բացատրությունները.

mania - n 1) ինչ-որ բանի համար *չափազանց ուժեղ* գանկություն-հոմ. enthusiasm 2) մտավոր հիվանդություն, որի ժամանակ ինչ-որ մեկը համակվածություն ունի ինչ-որ բանի նկատմամբ, որն էլ նրան դարձնում է *չափից ավելի* հուզված, դաժան կամ շփոթված:

fanatic - n 1) անձնավորություն, ով ունի *շատ մեծ* խանդավառություն ինչ-որ բանի համար, 2) անձնավորություն, ով ունի *ծայրահեղ* վտանգավոր կարծիքներ - հոմ. extremist, obsessive - adj ինչ-որ կոնկրետ մարդու կամ առարկայի մասին *չափազանց շատ* մտածող,

worship - v 1) *շատ, անմոռաց* սիրել ինչ-որ մեկին և ինչ-որ բանով *շատ* հիանալ,

exceedingly - adv ծայրահեղորեն, չափից ավելի:

Բոլոր վերոնշյալ բառային միավորները անգլերենի չափազանցության իմաստաբառապաշարային դաշտի ներկայացուցիչներ են. նրանք բոլորն էլ օժտված են բովանդակային ընդհանրությամբ, իսկ ավելի կոնկրետ, նրանք բոլորն էլ ունեն չափազանցության իմակ:

Ինչպես տեսանք, անգլերենի չափազանցության իմաստաբառապաշարային դաշտը ներկայանում է գոյականներով, ածականներով, բայերով և մակբայներով: Այս դաշտն ուսումնասիրելիս հատուկ հետաքրքրություն են առաջացնում չափազանցության, հավելորդության իմակով օժտված նախածանցներով (super- (superheroic «գերհերոսական»), multi- (multimillionaire «բազմամիլիոնատեր»), over- (overdeep «չափից ավելի խոր») և այլն) բառակազմական կաղապարները:

Բառակազմության՝ որպես լեզվագիտության առանձին բաժնի հիմնական հասկացություններից են կաղապարը (մոդելը) և կաղապարումը (մոդելացումը): «Բառակազմությունը ձևավորվում, ապրում և զործում է որպես հիմնավորված անվանումների կաղապարման ոլորտ» [3] (էջ 55):

Նոր բառերի կազմումը լեզվում շատ դեպքերում իրականացվում է որոշակի նմուշների տեսքով ներկայացված, արդեն գոյություն ունեցող բառերին համապատասխան: Նման նմուշները դիտարկվում են որպես կոնկրետ բառային բովանդակությունից վերացաբեկված ինչ-որ կառուցվածք՝ բառակազմական կաղապար (մոդել), որը, ըստ Մ. Դ. Ստեփանովի, «տիպային կառուցվածք է՝ օժտված ընդհանուր բառա-կատեգորիական բովանդակությամբ և, տարրերի իրար հետ զուգակցման որոշակի օրինաչափությունների առկայության դեպքում, ունակ լցվելու զանազան բառապաշարային նյութով (այսինքն՝ զանազան բառային հիմքերով)» [5] (էջ 522):

Անգլերենի չափազանցության իմաստաբառապաշարային դաշտին հատուկ են չափազանցություն և հավելորդություն արտահայտող arch-, over-, super-, hyper-, ultra-, out-, multi-, poly-, extra-, maxi-, mega- նախածանցներով և macro- կիսանախածանցով (նախածանցակերպով) նախածանցային կաղապարները: Էլեմենշյալներից ամենաարդյունավետ կաղապարները over-, super-, ultra- նախածանցներովն են:

over+adj, over+n կաղապարներ

Over- նախածանցը օգտագործելի է, ինչպես ածականների, այնպես էլ գոյականների հետ:

over+adj ածականների կաղապար

over-ambitious «չափից ավելի փառասեր», over-attentive «չափից ավելի ուշադիր»:

He had become over-ambitious in his old age (J.H.Chase). Earnshaw found him at last standing before a window with his over-attentive aide, young Wiggins (I.Wallace):

over+n գոյականների կաղապար

overcentralization «չափից ավելի կենտրոնացում», overchoice «շատ մեծ ընտրություն», overstability «գերկայունություն»

Հարկ է նշել, որ over- նախածանցը լայն իմաստային զուգակցվողություն ունի անվանական հիմքերի հետ (over-ambitious, over-attentive, overchoice, overcentralization, overstability), ինչին մեծապես նախատում է over- նախածանցի իմաստը: Այս ամենը նախադրյալներ է, ստեղծում վերը նշված կաղապարների բարձր արդյունավետության համար:

Այս կաղապարներին վերաբերող բառերը կազմում են զանազան բառապաշարային շերտեր՝ ընդհանուր գործածական (overchoice, over-ambitious), տնխնիական (overbalance «ավելարաշ»), կենսաբանական, քճկական (overstress «գնլարվաճուրյուն»):

super +n, super +adj կաղապարներ

super +n գոյականների կաղապար

super-club «բարձր դասի ակումբ», super-cult «գնրկութ», super-government «չափից ավելի կազմակերպվաճ կառավարություն»

People used to indicate that super-club, super-cult, super-government was not exactly a club or cult or government (I.Wallace).

super +adj աճականների կաղապար

super-dangerous «չափից ավելի վտանգավոր», super-intelligent «գնրխնլացի, գնրարգագաճ»

The cruise missile is a super-dangerous weapon (Daily World). It is possible that in the universe there are planets populated by super-intelligent beings (Daily World).

Այս կաղապարներին պատկանող բառերը վերաբերում են ինչպես ընդհանուր գործածական (super-club, super-government, super-dangerous), այնպես էլ գիտա-տնխնիական բառապաշարին (superheavy «գնրճանր», supersonic «գնրճանր», supermolecula «մակրոմոլեկուլ»):

ultra +adj, ultra +n կաղապարներ

Ultra- նախաճանցը գուգակցվում է գոյականական և աճականական հիմքերի հետ:

ultra-top-secret «գնրգաղտնի», ultra-high-level «բաղապարն բարձր մակարդակի»

We've just learned from a source high up in the State Department that an ultra-top-secret and ultra-high-level conference has been set between representatives of the United States and representatives of Communist China (T.Conway).

Ultra- նախաճանցը «փոր, ոչ մնճ չափի» նշանակություն ունեցող բառերի հիմքերի գուգակցությամբ այդ հիմքերին տալիս է «չատ փորը» իմաստը (ultraminiature «չատ փոր», ultra-short «չատ կարճ», ultravisible «հաճարյա անտեսանելի»):

Այսպիսով, այս նախաճանցը (և մյուս նախաճանցները, օրինակ՝ super- (superline «գնրկութ»)) ընդհանուր առմամբ արտահայտում է ինչ-որ բանի չափից ավելի մնճ կամ փոր լինելու գաղափարը, այսինքն նորմալից դնելի այս կամ այն կողմը յճրվելու գաղափարը: Այս նախաճանցով կաղապարի լայն բառակազմական նշանակությունը կարելի է սահմանել՝ «չատ, չափից ավելի մնճ, շատ, չափից ավելի փոր», բայց բանի որ հիմքերի մնճամասնությունը, որոնց հետ գուգակցվում է, այս նախաճանցը, Օճովաճ են «չափից ավելի մնճ» իմաստով, ուստի հենց այս կաղապարն էլ հիմնականում ներկայանում է հավելորդության, չափազանցության իմաստով:

Որպես կանոն, այս կաղապարի բառերը վերաբերում են գիտա-տնխնիական և հասարա-բաղարական բառապաշարներին (ultraclean «չատ դիպուկ», ultraleit «ճայրահեղ ճախ գաղափարով»):

mult +adj, multi +n կաղապարներ

Այս կաղապարների բառակազմական իմաստը ավելի կոնկրետացվաճ է, քան super-, ultra-, over- նախաճանցներով կաղապարներինը: Վերոնշյալ կաղապարների իմաստը կայանում է «չատ, մի քանի անգամ ավելին» լինելու մեջ:

Multiracial «բազմատաշայական», multilevel «մի քանի մակարդակ ունեցող», multi-industry «բազմադրոտային», multiform «բազմակերպ»:

Multi- նախաճանցով բառերը հիմնականում պատկանում են գիտական (multiengine «բազմաշարժիչ», multilayer «բազմաշերտ», multidimensional «բազմատարաճական»), ինչպես նաև հասարա-բաղարական բառապաշարներին (multinational «բազմազգ», multicultural «բազմամշակութային»):

Multis- նախաճանցը ունի նույն «չատ» իմաստն ունեցող մի շարք հոմանիշ նախաճանցներ, վերջիններիս թվին են պատկանում poly- կիսանախաճանցը (polyether «բազմերթ», polysyllable «բազմավանկ բառ», polychromatic «բազմերանգ»): Այս կաղապարի բառերը, որպես կանոն, արտահայտում են զանազան գիտական հասկացություններ, և այս

կադապարի արդյունավետությունը հիմնականում սահմանափակվում է գիտական բառապաշարի դյուրսով:

Տրված կադապարներին մի ուրիշ հոմանիշ կազմավորում կարելի է համարել «many» հաճախական բաղադրիչով կադապարը: Վերջինս շատ հաճախ արտահայտվում է բարդաձանգավոր ածականներով (many-sided «բազմակողմ», many-coloured «բազմագույն», many-windowed «շատ պատուհաններ ունեցող»): Ծնորհիվ «many» բաղադրիչի իմաստի այս տիպի բարդ ածականները պատկանում են ընդհանուր գործածական բառապաշարին [6] (էջ 204-209):

Ամփոփում

Այսպիսով, ժամանակակից անգլերենի չափազանցության իմաստա-բառապաշարային դաշտը կարող է ներկայանալ գոյականներով, ածականներով, բայերով և մակբայներով: Այս դաշտին հատուկ չափազանցության ու հավելյալության իմակով օժտված նախածանցները լայն իմաստային գույակցվողություն ունեն անվանական հիմքերի հետ, որն էլ նախադրյալներ է ստեղծում այդ նախածանցներով բառակազմական կադապարների բարձր արդյունավետության համար:

Резюме

Итак, в современном английском языке лексико-семантическое поле чрезмерности может представиться существительными, прилагательными, глаголами и наречиями. Префиксы.свойственные этому полю, с семантикой избыточности и чрезмерности имеют широкую смысловую сочетаемость с именными основами, что и создаёт предпосылки для высокой продуктивности словообразовательных моделей с этими префиксами.

Ծանոթագրություն

1. Հ. Ա. Ասմանգուլյան, Մ. Ի. Հովհաննիսյան, Անգլերեն-Հայերեն Բառարան - խմբագրությամբ, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1991:
2. Ա. Ս. Ղարիբյան, Ռուս-Հայերեն Բառարան - խմբագրությամբ, Երկրորդ հրատարակչություն, Երևան, «Հայաստան», հրատարակչություն, 1977:
3. Sixth edition A. S. Hornby: edited by Sally Wehmeier: Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English, Oxford University Press, 2000.

Գրականություն

1. Гольдберг В. Б. Контрастивный анализ лексико-семантических групп. Тамбов, Тамбовский ордена «Знак Почета» государственный педагогический институт, 1988
2. Кобозева И. М. Лингвистическая семантика. Москва, © Эдиториал УРСС, 2000
3. Кубрякова Е. С. Части речи в ономаσιологическом освещении. Москва, © Наука, 1978
4. Попова З. Д. Полевые структуры в системе языка. Воронеж, Издательство Воронежского университета, 1989
5. Степанова М. Д., Зуев А. Н., Молчанов И. Д. Словарь словообразовательных элементов немецкого языка. Москва, Издательство: "Русский язык", 1979
6. Царев П. В. Продуктивное именное словообразование в современном английском языке: Москва, Издательство Московского университета 1984

ԱրմՀ, անգլերեն լեզվի ամբիոն

ՈՍԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՀՆԱԶՈՏԱԿԱՆ (ԱՆՈՒՏԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐՅՈՒՆԱԿԵՏ ԿԱԶՄԱԿԵՊՈՒՄԱՆ
ՄԱՆԿԱԿԼԱՎԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Լ. Զ. Բաղդասարյան

Բուն այն ուսումնագիտական կրթության և, որտեղ ուսումնառության չորս տարիների ընթացքում ձևավորվում ու զարգանում են ուսանողի մասնագիտական որակները: Ընդհանուր զարգացմանը նպաստող բազմառարկանների զուգահեռ այստեղ ամենից առաջ պետք է իրականացնել ընտրած մասնագիտության հետ առնչվող առարկաների համակարգը խոր ու բազմակողմանի ուսումնասիրության խնդիրը:

Հարձրագույն դպրոցի զարգացման արդի փուլը պահանջում է, էական բարձրացնել ուսանող մանկավարժների հոգեբանա-մանկավարժական և առարկայա-մեթոդական պատրաստվածության որակը, որը նշանակում է բոլորում կատարելագործել ուսուցման գործընթացի համակարգը, որոնք ու զոնել ուսանողների հետ կատարվող աշխատանքների անհատական, լսարանային, արտալսարանային/ արդյունավետ կազմակերպման մեթոդներն ու ձևերը, բացահայտել այն բոլոր հնարավորությունները, որոնք կարող են լայնորեն օգտագործել ուսուցչի մասնագիտության արտադաստվածության գործում:

Ուսանողների մանկավարժական պատրաստվածության հսկատի ունենք հումանիտար ֆակուլտետի «Տարրական կրթության մանկավարժություն և մեթոդիկա» մասնագիտությունը/ հիմնականայն այսօր առավել կարևորություն է ստանում, քանի որ բարեփոխվող դպրոցի պահանջներն ամենից առաջ իրականացնելու են այսօրվա ուսանողները:

Ստեղծագործող մանկավարժի պատրաստման գործում կարևոր նշանակություն ունի ուսանողների մասնագիտությունը գիտահետազոտական աշխատանքին: Որքան կատարյալ լինի բոլորում ուսանողների գիտահետազոտական գործունեության համակարգը, այնքան մեծ կլինի այդ մասնագիտությունից ստացված արդյունքը: Այսինքն՝ հետազոտական աշխատանքի կատարման ընթացքում կատարելագործվում է ուսանողի՝ իր գիտելիքները մանկավարժությունից, հոգեբանությունից նորոգելու, համալրելու և ամրակալելու կարողությունը: Մենագրությունների, սկզբնաղբյուրների և առանձնապես դասական մանկավարժների, հոգեբանների աշխատությունների ուսումնասիրությունը ուսանողների մեջ արյանացնում է հետաքրքրություն, մղում է ստեղծագործական որոնումների, պատվաստում հետազոտական հմտությունների, միաժամանակ ձեռք է բերում հրապարակային ելույթի փորձ, գիտական այս կամ այն դրույթի ճշմարտությունը վստահական համապատասխան նյութերով հիմնավորելու, ապացուցելու և հակառակ դրույթները հերքելու կարողություններ:

Հումանիտար ֆակուլտետի պատմությունը [1] մեզ հիշեցնում է, որ այդ ոլորտից մեր ֆակուլտետը ունեցել է լավագույն ավանդույթներ: Ուսանողների գիտահետազոտական աշխատանքի մակարդակը ֆակուլտետի ձևավորման տարիներին /1994- թ. հունիսի 1-ին/ [2] ընդհանուր առմամբ բարձրացել է, քայց այն տարբեր ամբիոններում տարբեր մակարդակի վրա է: Մանկավարժության և, հոգեբանության ամբիոնում ուսանողների գիտահետազոտական գործունեությունը ընթանում էր հստակ պլանավորված և լավ կազմակերպված: Դրա վաղ ապացույցն է, որ հետազոտական աշխատանք կատարած ֆակուլտետի ուսանողներից շատ շատերը Դ.Դանիելյան Անուշ Ակրտումյան, Ա.Արյան, Ս.Բաբայան, Լ.Արարկյանի և ուրիշներ/ այսօր ամբիոնի ասպիրանտներն են և բոլոր հետաքրքրությամբ աշխատում են իրենց առենայնստության թմայի ուսումնասիրության վրա:

Այս ամենը վկայում է այն ճշմարտությունը, որ վերոնշյալ և շատ ուսանողների հետազոտական աշխատանքի ղեկավարները, հատկապես տվյալ կուրսի կուրսից, պարտի ու պատասխանատվության զգացումով են կատարել իրենց պարտավանությունները՝ պաշտած մակարդակով կազմակերպել, հետազոտական աշխատանքը: Ուսումնասիրությունը նաև ցույց է տալիս, որ գիտական ղեկավարները ուսանողների հետազոտական աշխատանքի թմաները ընտրելիս, ուշադրություն են դարձրել հատկապես մանկավարժական հոգեբանության ոլորտից, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ ուսանողները ապագա ուսուցիչները, խորապես տիրապետեն հոգեբանական գիտությունների հիմունքներին, որը և հնարավորություն կընձեռի նրանց փորձուսուցման ընթացքում, և թե՛ հետագայում պրակտիկ գործունեության տարիներին ուսումնասիրել

ու ճանաչել երեխաներին, քանի որ երեխայի իմացական, հոգեական կյանքի, կամքի, խառնվածք, յուրահատուկ առանձնահատկությունները պահանջում են անձնավորության ծնավորան օրինաչափությունների հիմնավոր իմացում, որը կօգնի ուսանողին ապագա ուսուցչին, անհատական սոսնձում ունենալ յուրաքանչյուր աշակերտի նկատմամբ:

Մեր պրակտիկ փորձը (նկատի ունենք հումանիտար ֆակուլտետում) ցույց է տալիս, որ այդ գործում բացառիկ մեծ է մանկավարչության և հոգեբանության ամբիոնի դասախոսների, հատկապես կուրսովների դերը, որոնք, անշուշտ, ունեն գիտահետազոտական աշխատանքները ղեկավարելու փորձ:

Հիշափի, կուրսովների մեծ անելիքներ ունեն ուսանողների արտատեսմանական գործունեությանը կազմակերպելու, ինքնակրթության և ինքնադաստիարակության համար անհրաժեշտ գիտելիքներով, կարողություններով և հմտություններով գինելու գործում: Կարևորն այն է, որ տվյալ խմբի կուրսովը ոչ թե դառնա ուսանողների ստեղծագործական նախաձեռնությունը կաշխարհող և իր պարտականությունները դժվարությամբ ու հարկադրաբար կատարող մի ծանձրալի խնամակալ, կամ մի պատի շրեղ լեռնա՝ հրատարակող, այլ նրանց հոգեհարազատ, բանիմաց, նրբազգաց ու հմուտ գործընկերը, բարեկամը, և արտաուստմական, գիտահետազոտական գործունեությանը հարորել մասնագիտական ուղղվածություն, աղբյուր և աշխատել նրանց հոգեներով, նպատակներով:

Մեր պրակտիկ գործունեության տարիներին (1993-2006թթ.), որպես դասախոս և կուրսով ղեկավարել եմ ուսանողների գիտահետազոտական աշխատանքը: [3] Նկատել եմ, որ ուսանողների հետազոտական աշխատանքի արդյունավետությունը շատ բանով կախված է նրանց հետաքրքրությունից: Այդ նկատառմով էլ տվյալ առարկայի դասախոսը, հատկապես կուրսովը հետազոտական աշխատանքը կազմակերպելիս պետք է խստիկ հաշիվ անի ուսանողի առարկայական ու ընդհանուր զարգացման մակարդակի և մեղադրական խորությոնները հաղորդի այնպիսի ընդգրկմամբ ու ձևով, որ հետադրորդի և ոչ թե ծանձրույթ պատճառի նրան: Հայտնի է, որ յուրաքանչյուր ուսանող ըստ է գալիս տարբեր մակարդակի մասնագիտական կոլզնորդմամբ և ստեղծագործական բարենպաստ ուսումնական գործունեությանը է պայմանավորվում մասնագիտական, ինչպես նաև հետազոտական ուղղվածության ծնավորման հարզը:

Նկատաբար ուսանողներին այս հարգերում տվյալ առարկայի դասախոսի, հատկապես կուրսովի գույց տեղած, օգնությունը ոչ թե պետք է կրի բարդախառնական, չորուզմաբ պարզաբանումների և հանձնարարականների բնույթ, այլ իմաստավորվի գիտության տարբեր բնագավառներից, կյանքից բերված կենդանի օրինակներով, անիական վարքացով և վերազվի խոր ու կայուն համոզմունքների համակարգի, թե առարկայի դասախոսը, և թե կուրսովը աշխատելով իր բազմակողմանի զարգացման վրա, պետք է բարդապես իրախառն և ի վիճակի լինի ուսանողներին օգնելու նրանց ճիշտ կենցաղավարության, զեղարմիտական առաջ ճաշակի, անհատական և կոլեկտիվ անկեծ հարաբերությունների ստեղծման, ուսումնասության, ինքնակրթության արդյունավետ մեղադրների ու ձևերի տիրապետման, հասարակական աշխատանքների ակտիվորեն մասնակցելու և այլ հարգերում բնավ չկաշխանդելով ուսանողների աշխատությունը, անհատական ճաշակը, ինքնապայմանությունը և, որ խիստ կարեւոր է, այդ բոլորին տալով մասնագիտական ուղղվածություն:

Կարծում եմ, որ եթե ուսանողների գիտահետազոտական աշխատանքը հստակ պլանավորված և լավ կազմակերպված է ընթանում, ապա ստեղծվում է բուռն հետաքրքրություն մանուդրոս, նրանց մեջ առաջնահայեք ծնավորվում է կայուն հետաքրքրություններ, որոնք և նրանց օգնում է սիրով կատարել հետազոտություններ և ակտիվորեն մասնակցել ուսանողական գիտահոգումներին:

Ուսանողների գիտահետազոտական աշխատանքի հստակությունն ամենից առաջ պայմանավորված է մանկավարժական մի շարք պահանջներով:

1-Իտական ղեկավարի կողմից հետազոտական թեմայի հստակ պլանավորումն ու վերահսկումը, 2-Իտական ղեկավարի համագործակցությունը մի շարք ամբիոնների հետ՝ հետազոտական աշխատանքների առաջավոր փորձը ուսումնասիրելու նպատակով:

3-Հետազոտական թեմաներն ընտրելիս հաշիվի առնել ուսանողների մասնագիտական նախասիրությունները, հավումները, ուսումնական հնարավորությունները և այլն:

Սովորաբար թեմաշխատվում է ընտրել թիչ: Ուսումնասիրված թեման, որը լինի հեռանկարային, այսինքն՝ հնարավոր լինի հետագա հետազոտության միջոցով այն վերածել դիպլոմային կամ ավարտական աշխատանքի: Ցանկալի է, որ ուսանողը իր նախասիրություններից և ընդունակություններից ընտրել ընտրի իր հետազոտական թեման, որը կապված է նրա անձնական փորձի նկատի ունենք 4-րդ կուրսի, ինչպիսիք մանկավարժական փաստի կամ երևույթի առանձնահատուկ բնույթի, կուտակված նյութերի նշանակության, ուսումնահետազոտական աշխատանք կատարելու իր հնարավորությունների և այլ հագմանաբանքների հետ:

Այդ տեսանկյունից նպատակահարմար ենք համարում, որ համալսարանում կատարվածգործման անհրաժեշտություն ունի ուսանողների գիտական հետազոտությունների ու

փափում ենքի՝ պահանջվող մանկապարտեզի համակարգը: Այսինքն ուսումնառվող մանկապարտեզի փորձը, պետք է, արևմտյան անձը, որ յուրաքանչյուր ամբիոնում լինում ենքի՝ ընտրությունը մեծ արտագույն ընտրած մասնագիտության կրթության որակի բարձրագույնը ենթակարգվող կրթական պահանջները:

Նույնպես խաղաղությունում ուսումնառվող ուսումնական հետազոտական գործունեությունը պետք է մակարդակով գույնավորվում է արտադրական հետազոտության հետ, որը նպատակում է մասնագիտական որակի բարձրագույնը: Մակարդակի պատմության ավանդույթները վաղ արժեքներ նպատակով արտադրող դասերից պատմական ժամանակ ուսումնողների համար կազմակերպվում են մասնագիտություն մասնագետական միջոցառումներ գիտական գեղարվեստներ բարձրագույնը դասերից արտադրող ուսումնողի փորձը ընդհանրագումար վերաբերյալ, դասատուություններ, ներկայություն, գերմանական, հանդիպումներ մակարդակի գործիչների հետ, գույնավորումներ/կերպարվածություն ուսումնողների մասնագիտության/ համարներ, թատերական ներկայացումների կողմնորոշումներ/դրամներ, դիտումներ, «Բարև առաջին կուրսերին», գերմանական ընտրվել օլիմպիադաներ, փառաբանումներ և այլ բնույթի միջոցառումներ, որոնց նպատակն է ապագա մանկավարժ մասնագետին գինով արվեստի, գրականության, մակարդակի, հոգեբանական-մանկավարժական գիտությունների և այլ բնագավառներից գիտելիքներով, կարողություններով ու հմտություններով:

Ուսումնողների արտադրական հետազոտության արժեքի ուղղվածության արդյունքն այն է, որ հումանիտար ֆակուլտետի շրջանակներում աշխատողներն աշխատում են ընկնում իրենց ոչ միայն մասնագիտական, այլև կրթությունական/ մակարդակ-գերմանական պատրաստության բարձր մակարդակով, մի հատկություն, որ այսօր խիստ անհրաժեշտ է համարվողական դպրոցում աշխատող ուսուցիչների համար, իսկ ուսումնող ապագա ուսուցիչն է:

Ուսումնողներին այս միջոցառումներում կուրսերից զույգ տված օգնությունը ոչ թե պետք է, կրի բարձրագույնագույն, չոր ու ցամաք պարզաբանումների և հանձնարարականների բնույթ, այլ իմաստավորվել գիտության տարբեր բնագավառներից, կյանքից ընդլայնված կենդանի օրինակներով, մեկնական վարդապետով և վերածվել խոր ու կարուն համազմունքների համակարգի:

Վերոհիշյալ միջոցառումների նշանակությունը մեծ է նրանով, որ նրանք ներգործում են ուսումնողի ողջ էության վրա, շարժման մեջ են դնում ոչ միայն նրա հույզերը այլև բանականությունը, կամքը, նրանկարողությունը:

Այս ամենը օգնում է ուսումնողներին իմաստավորելու համալսարանում ձեռք բերած մասնագիտական, մանկավարժական գիտելիքները, հարստացնելու գործնական աշխատանքի կարողություններն ու հմտությունները, տնտեսական գրություններ, կիրառելու կյանքում, տրամաբանական կենտրոնականությունը, գաղափարներն սեփական հոգեբանական-մանկավարժական գիտություններ, վերլուծական համալսարանական կարողությունները:

Այսպեսով, հումանիտար ֆակուլտետի «Տարրական կրթության մանկավարժություն և մեթոդիկա», «Մանկավարժություն և հոգեբանություն» մասնագիտությունը /1-4 կուրսեր/ ուսումնողների ուսումնական, հետազոտական և արտադրական հետազոտության ողջ դրսևորումների մանկավարժական վերլուծությունից կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացությունների և դրանցից բխող համաձայնագրականների:

1. Նկատելի ունենալով այն հանգամանքը, որ համալսարան ընդունվող ուսումնողների ճկատի ունենք մանկավարժական բաժնի/ մասնագիտական կուրսերում ընդունվելու է իր արտադրականությունը և մակարդակով, ուսումնառության հենց սկզբում քաջապայքի յուրաքանչյուր մասնագիտական կողմնորոշման բնույթագրական կողմերը և ցուցաբերել տարբերակված մանկավարժական անհատական մոտեցում յուրաքանչյուր ուսումնողի նկատմամբ, ի հայտ բերելու նրա ուսումնառական, հետազոտական աշխատանք կատարելու հնարավորությունները, կարողություններն ու ունակությունները:

2. Չորաքանչյուր կուրսում հոգեբանամանկավարժական մանկագիտական վերլուծության նշանակելի ուսումնողների յուրաքանչյուր պարապմունքից հոգեբանության, ուսումնական ծանրաբեռնվածության և ուսումնական նյութի նորմավորման անհամապատասխան պատմական պարապմունքներ թերությունները վերացնելու դժվարին գործին մասնակից դարձնել գիտակ, մանկավարժական աշխատանք փորձ ունեցող մասնագետներին:

3. Համապատասխանել հայաստանի համադաստիարակության բոլորի լավագույն ամբիոնների հետ ուսումնողների գիտաբանականության աշխատանքի պահանջներն ու կազմակերպված առաջավոր փորձը ուսումնառվողի և պրակտիկայում ներդրելու համար:

4. Ժամանակակից բուհի արհեստների համապատասխան կատարելագործել ուսումնողների գիտական հետազոտությունների մշակումների պահանջներում ամբողջ համակարգը: Թեմաների ընտրությունը մեծ չափով պետք է արտագույնի հոգեբանական-մանկավարժական կրթության որակի բարձրագույնը ենթակարգվող պահանջները:

5. Համալսարանում ընդլայնել նաև միջգրադարանային քաժանորդագրերից ու ինտերնետային զանցից ուսանողների կանոնավոր օգտվելու նյութական ու կազմակերպական հնարավորությունները և այլն:

Ընդունելիչալ հանձնարարականները պետոր է իրագործվեն աստիճանաբար, գիտական պլանավորմամբ և մեթոդիկայով՝ համալսարանի բոլոր մարմինների ներու համագործակցությամբ:

Ամփոփում

Սույն հոդվածում գիտամանկավարժական մեր փորձի ու մտահղացումների հիման վրա համառոտալի ներկայացվում է ԱրԴՀ հումանիտար ֆակուլտետի «Տարրական կրթության մանկավարժություն և մեթոդիկա», «Մանկավարժություն և հոգեբանություն» խմբերի ուսանողների հետազոտական աշխատանքների արդյունավետ կազմակերպման մանկավարժական պայմանները միաժամանակ ալն զուգակցելով ֆակուլտետում կազմակերպվող բազմաբնույթ արտատուսմանական աշխատանքների հետ: Հոդվածում գիտամանկավարժորեն յուսաբանված հանձնարարականները, մեր կարծիքով, կարող են օգտակար լինել հատկապես սկսնակ դասավտանների համար. որոնք ղեկավարու են ուսանողների հետապոտական և արտատուսմական աշխատանքները:

Резюме

В данной статье автором рассматриваются научно-педагогические направления организации научно-исследовательских работ студентов. Одновременно предлагаются методические советы начинающим преподавателям по эффективной организации научно-исследовательских работ студентов.

Մանրագրություն

1. Այդ մասին մանրամասն տես Հ.Իրիգորյան,Գ.Հարությունյան, Արցախի դպրոցը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, «Ճանգակ» հր., Նրևան, 2005, էջ 460:
2. Նույն տեղում:
3. Տես Ուսանողական գիտաժողով/մանկավարժական ընթերցումներ՝ նվիրված Մեծ Հաղթանակի,Ի.Դ.Տ. Պաշտպանության քանակի օրվան և Շուշիի ազատագրման 14-րդ տարեդարձին, «Մանկավարժություն և հոգեբանություն» ամբիոն, ծրագիր 2006թ. /ՏԼԼԸ, 3-րդ կուրս, կուրսղեկ Լ.Հարդասարյան: Գիտական գեղություն՝ Ս.Ղարալյանյան «Դատվորի աշխատանքի կատարելագործման ուղիները բարեփոխվող դպրոցում»,Ա.Ղեմտոյան «Ուսուցչի և աշակերտի համագործակցության մանկավարժական պայմանները բարեփոխվող դպրոցում», Ռ.Աղաչանյան «Մանկավարժական ներգործությունն արդյունավետ դարձնելու հիմնական պայմանները բարեփոխվող դպրոցում», թվով 9 գեղություն:

Գրականություն

1. Մախչանյան Հ., Մանկավարժական բուհում ուսուցման ընթացքի մասնագիտական ուղղվածության կատարելագործման ուղիները, «Հանուն ուսուցման բարձր որակի», Նրևան, 1986, էջ 125:
2. Դուկայան Ա.Ա., Լաստոյան Լ.Ս., Կարապետյան Ա.Ա., Մանկավարժական բուհի կատարման տեխնոլոգիան և զարգացման միտումները, Նրևան, 2005, էջ 206-212:
3. Իրիգորյան Հ.Ը., Հարությունյան Գ., Արցախի դպրոցը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, «Ճանգակ» հր., Նրևան, էջ 460:
4. Մանրություն Մ., Ուսանողի ինքնություն աշխատանքը գրքի ու դասագրքի վրա, Նրևան, 1994, էջ 12-16:
5. Դալյան Ա., Ուսուցչի վարպետությունը տվորդների ինքնություն աշխատանքի կազմակերպման գործում, «Մանկավարժական վարպետության հիմունքներ», Նրևան, 1988, էջ 167:
6. Ստարենկո Ա.Ա., Տրամաբանությունը դասախոսության մեջ, մտքերի պարզությունն ու որոշակիությունը, «Դասախոսական վարպետության կատարելագործման համար», հեղինակային ժողովածու, Նրևան, 1979, էջ 71-74:

ԱրԴՀ, մանկավարժության և հոգեբանության ամբիոն

ԳՊՐՈՑԱԿԱՆՆԵՐԻ ՍՏԵՆՈՒԳՈՐԾԱԿԱՆ ԵՐԵՂԱԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԻ
ԿԵՐԱՐԱՎՍՈՒՄՈՒ ՌԵՍՈՒՑԱՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՂԹԱՅԻՆՈՒՄ*

Ս. Լ. Ղալպյանց

Կերպարվեստի դասավանդման առաջավոր փորձը ցույց է տալիս, որ դպրոցականների ստեղծագործական երևակայությանը մեծապես նպաստում են առանձնապես ազատ թեմայով նկարչական պարագայությունները, որոնց լայն տեղ է տրվում կերպարվեստի դպրոցական ծրագրում: Ռիթմություն է պատճառում մեր երեխաների նկարների թեմատիկ հարուստ բովանդակությունը, նրանց հետաքրքրում է ոչ միայն հարյուրի բնությունը, բուսական ու կենդանական աշխարհը, այլև նաև մեր կյանքի գրեթե բոլոր քնազավառները, մարդկանց ստեղծարար աշխատանքը, որոնք իրենց յուրօրինակ մարմնավորումն են գտնում նրանց նկարներում: Նկատի ունենալով, որ միայն Արզախի մի շարք դպրոցներում մեր ուսումնասիրած նկարները, այլ նկարչական այս կամ այն մանկավան ցուցահանդեսներում ներկայացվող նկարները, որոնք աչքի են ընկնում ոչ միայն թեմատիկ հարուստ բովանդակությամբ, այլ նաև կատարման տեխնիկայով, գեղարվեստական արժանիքներով:

Ստեփանակերտի դպրոցներում դասախոսների ժամանակ, ինչպես նաև դպրոցականների հետ ընտանեկան պայմաններում աշխատելիս նկատել ենք, որ հատկապես կրտսեր դպրոցականների / և ոչ միայն նրանք/ որոշ դժվարություններ են կրում ազատ թեմայով նկարելիս: Կերպարվեստի ուսուցիչներ Ռ. Հարությունյանի /Ստեփանակերտի հ-8 թուսական միջն. դպրոց/, Բ. Բալասյանի /Մարտակերտի հ-1 միջն. դպրոց/, Լ. Ղալպյանի /Ստեփանակերտի հ-1 միջն. դպրոց/ հետ միասին կազմակերպել ենք ուսուցողական գիտափորձ ճշտելու այն վարկածը, որ նախապես տրված տիպական որոշ ուրվագծեր կարող են օգնել երեխաներին մարմնավորելու ազատ թեմայով իրենց ստանդարտ նկարները: Սախտակ թղթի վրա ուսուցիչները նախապես գծել են ազատ թեմայով նկարների կոնստրուկտիվ բնույթը 2-3 գիծ /աստիճ./ տեղակի և քիչ հեռու ծառի ուրվագծեր/ և աշակերտներին ասել, որ կարող են նկարել ցանկացած թեմայով, բայց ոչ միայն չափի չնչին նախապես տրված գծերը, այլ կարող են դրանք օգտագործել վերջնական նկարն ստեղծելիս: Ազատ թեմայով վերջնական նկարները վերլուծելիս պարզվել է, որ հարյուր դպրոցականներից 75-ը, հետոքեն օգտագործել են առաջատրված նախնական գծերը: Դպրոցականների խոստովանությամբ այդ նախնական գծերը վերջնական նկարի համար կատարել են յուրօրինակ հենասկզբների դեր: Առանց վերլուծության էլ հստակնայի է, որ վերոհիշյալ մեթոդական հնարը օգնում է երեխաներին մարմնավորելու ազատ թեմայով իրենց ստանդարտը, դրանով իսկ նպաստում նաև նրանց ստեղծագործական երևակայության զարգացմանը: Ի հարկե, հետագայում, ազատ թեմայով, հիշողությամբ և պատկերացմամբ նկարելու բավականաչափ փորձ ձեռք բերելուց հետո կարելի է չհանձնարարել նման նախնական գծեր կամ հանձնարարել միայն անհրաժեշտության դեպքում /ըստ ուսուցչի հայեցողության/:

Կերպարվեստի պարագայություններին պետք է հաջվի առնել և այն, որ ազատ թեմայով, հիշողությամբ կամ պատկերացմամբ նկարելիս, դպրոցականները դժվարանում են երևակայությամբ, մտալիս «վերականգնել» տվյալ օբյեկտի բաղադրամասերը, դրանց համաչափությունները: Համեմատական մեթոդով ուսումնասիրել ենք միևնույն օբյեկտի և բնականից, և հիշողությամբ նկարած մի շարք նկարներ: Հիշողությամբ նկարներում պարզորոշ նկատելի է բաղադրամասերի անհամաչափությունը, մանրամասների «բացթողումը» օբյեկտի առավել ընդհանուր գծերի համակցում: Որինակ, 8 տ. տղայի հիշողությամբ նկարած «Լեյադալը» գրեթե չի տարբերվում ազապից. նկարել է ընդհանրապես յոթույն, այլ ոչ յոթ կոնկրետ կապազակ: Այստեղ զարմանալու առիթ չկա. հիշողությամբ և պատկերացմամբ նկարելիս երեխաները իմանակալուստ հենվում են ստանդարտների վրա, իսկ ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ մտապատկերների ընդորշ առանձնահատկություններից մեկը նրա ընդհանրացվածությունն է: Եվ չպետք է զարմանալ ոչ միայն երեխաների, այլ նույնիսկ պատանի ու երիտասարդ նկարիչների

* Աստղանիշով նշված բոլոր աշխատանքները գեղագետի են «Երիտասարդ գիտնականների II գիտաժողովում»: Մտնիտանկերտ, ապրիլ, 2007թ.:

այն խոստովանության վրա. որ հիշողությամբ նկարելիս «իրենք ամենից շատ խորհել են համաշխարհային մասին», որ իրենք դիմել են «Ներակայության ուժին, ֆանտազիային» [4]

Թմնատիկ նկարչության գծով «կերպարվեստի» դաշտգանձան ծրագրով նախատեսվում են նաև հեքիաթների, առարկաների, գրական երկերի նկարազարդումներ: Մեր դիտումների ժամանակ նկատվել են, որ կրտսեր և սիսին տարիքի դպրոցականներից շատերը մեծ հաճությամբ են նկարազարդում հատկապես հեքիաթները: Այդ մասին վկայում է նաև այն փաստը, որ նրանք նկարազարդում են ոչ միայն «կերպարվեստի» ծրագրում նախատեսված հեքիաթները, այլև, այսպես ասած, ծրագրից «զուրա» ինքնուրույն ընտրած իրենց «սիրելի հեքիաթները»: /Յառով պիտի նշել, որ ընտանիքներում և դպրոցներում չեն պահվում երեխաների տարբեր շրջաններում ստեղծված նկարները, որը դժվարացնում է հետազոտողի աշխատանքը:

Հեքիաթների ու գրական երկերի նկարազարդման կերպարվեստի պարավունքները մեծապես նպաստում են երեխաների ստեղծագործական ներակայության զարգացմանը: Հոգեբան Բ.Մ. Տեպլովը «Գեղարվեստական դաստիարակության հոգեբանական հարցերը» հոդվածում մատնանշում է, որ գրական երկերի «ըմբռնելն ու հասկանալը ակտիվ պրոցես է. որի մեջ մտնում են և շարժողական պատկեր, և հուզական ապրումներ, և ներակայության աշխատանքը» (մտքում գործել և իրեն դնել հեքիաթի հերոսի տեղ, մտքում գործել նրա հետ միասին): Ուշադրության է արժանի այն խոդողությունը, որ հեքիաթներ ու գրական երկեր նկարազարդելիս դաշտգանձանները նկարելու համար ընտրում են հատկապես հերոսների գործողությունները պատկերող դրվագները:

Նկարազարդելու համար դպրոցականները մի քանի անգամ կարդում են այդ կամ այն հեքիաթը, կամ գրական երկը, որ եւ լսելն հնարավորություն է տալիս կերպարվեստի ուսուցիչին միջադարձային կապեր ստեղծելու գրականության հետ: Օրինակ, աշակերտուհի Ա. Բաբայանը /9 տ. Ստեփանավերդի հ-1 միջ. դպրոց/ Ղ. Աղայանի «Անահիտ» հեքիաթը նկարազարդելիս այն վերնաթերթը է 3 անգամ և ընտրել համապատասխան դրվագներ՝ Անահիտի և Վաչագանի հանդիպումը արքայի մոտ, նկուղային հարկում Վաչագանի գործ գործելու տեսարանը և այլն:

Ստեփանավերդի հ-1 միջ. դպրոցի 5-րդ դաս. աշակերտին միտումնավոր հարցրել ենք. «Արայիկ, սիրել» չես կարդացել Պուշկինի «Ոսկե ձկնիկը» հեքիաթը, որ կրկին կարդում ես»: Կարծես վիրավորված մեր հարցից, նա ասում է. «Չեմ էլի պիտի կարդալ նկարազարդելու համար»: Հավանաբար ուզում է ասել, որ այս կամ այն հեքիաթը նկարազարդելու համար այն պիտի կարգալ մի քանի անգամ, այն էլ նկարի աշերթով: Ե դեպ, նրա վերջնական նկարում ձկնիկը պատկերված է ոսկեգույն թագով: Մեր այն հարցին, թե ինչու է այդպես պատկերվել, նա զարմացած պատասխանում է. «Չէ՛, որ ոսկե ձկնիկը ծովերի թագուհին է, իսկ թագուհին կարո՛ղ է առանց թագի լինել...»:

Մատնանշենք, որ հեքիաթներ ու գրական երկեր կարդալիս ու նկարազարդելիս երեխաները իրենց դնում են «երկի հերոսի տեղ», «մտքում գործում» նրա հետ միասին, իսկ դա ինքնին ակտիվ ներակայության աշխատանք է:

Մանկավարժական-հոգեբանական աշուժով կարևոր է այն, որ դպրոցականները բարոյա-գեղագիտական ապրումներ են ունենում, կշռադատում հեքիաթների և գրական երկերի հերոսների արարքներն ու գործողությունները, մտովի որոշում, թե իրականում իրենք ինչպես կգործեն, եթե լինեն հերոսի տեղը: Իսկ դա շատ կարևոր է նաև ներակայության և իրականության հետ կապ ստեղծելու առումով: Ամեն մի հեքիաթի սկզբ կա իրականության տարրեր, եթե մենք երեխաներին հրամայենք մի այնպիսի հեքիաթ, որտեղ արագուհի ու կատուն չեն խոսում մարդկային լեզվով, երեխաները չեն հետաքրքրվի այդ հեքիաթով: Կ.Դ. Ուշինսկու բնորոշմամբ «Ժողովրդական մանկավարժության» այդ գոհարի՝ հեքիաթի դաստիարակչական-հոգեբանական ներգործուն ուժը «իմ սրգակիցը չունի» /ուշինսկի/: Թերևս նկատի ունենալով հեքիաթի մեջ առկա իրականության տարրերը «Ֆ. Էնգելսը գրել է, Միայն այն ժամանակից հետո, երբ ծանոթացա երախ-գերմանական տափաստանին, ես լրջորեն համակցա Գրիմների «Մանկական հեքիաթները»:

Նկատի ունենալով կերպարվեստի դերը դպրոցականների համար վկայաբերելու Ի.Ֆ. Գոնչարովի նկարագրած հետևյալ գիտափորձը: Կորեիայում 218 դեռահասների առաջարկվել է դիտել կերպարվեստի մի շարք ստեղծագործություններ և դրանցից ընտրել, իրենց կարծիքով, հայտնված 2-3 ստեղծագործություն: Ցուցադրվել են տեղական նկարչներ՝ Վ. Պուպով «Գրիմա ջրվեժ», Ս. Յունտունենի «Օսկեյան լիճ», Գ. Ստրոնկի «Կորեիայի հարավում», Ս. Լուզովի «Գրեյզում» և Կորեյան բնաշխարհի պատկերող այլ գործեր, ինչպես նաև հույի. Ալվազովսկու, Ա. Լուինյսկի, Ի. Լիստյան և այլոց ստեղծագործություններ:

Կորեիայի նկարիչների ստեղծագործությունները միաժամանակ ընդունելություն են գտել դպրոցականների շրջանում, գրեթե բոլորն էլ դրական գնահատական են տվել, ասելով «Մենք դրանք տեսել ենք», «Մեզ դրանք ծանոթ են», «Դա մեր երկրամասն է» և այլն: Սակայն նույն

մտնեցում՝ գուցաբերի, գրույցների պլանավորման ժամանակ հաշվի առնելով գուցադրվելիք ստեղծագործությունների թեմատիկ բովանդակությունը, բարդությունը, տվյալ դասարանի աշակերտների պատրաստության մակարդակը: Միայն նման ստեղծագործական մոտեցման դեպքում գրույցներին հատկացվող կերպարվեստի դասը կհասնի իր գլխավոր նպատակին՝ աշակերտներին սովորեցնել խոր ընկալել ու հասկանալ գրույցի օբյեկտ ստեղծագործությունների հիմնական բովանդակությունը, դրանց գեղարվեստական արժանիքները, ինչպես նաև մտղիկի ծանոթացում արվեստագետի ստեղծագործական լաբորատորիային, նրա ստեղծագործական մտածողացումների իրականացման բերկրանքներին ու «տառապանքներին»:

Փորձը ցույց է տալիս, որ դպրոցականների ստեղծագործական երևակայության զարգացմանը մեծապես նպաստում են նաև ստեղծագործական վարժությունները, երբ նրանք ստացած գիտելիքները կիրառում են ոչ թե ստանդարտ, այլ փոփոխվող նոր պայմաններում:

Հորինողական-ստեղծագործական վարժությունների միջոցով դպրոցականների ստեղծագործական երևակայության զարգացման նպատակով, ինչպես մյուս առարկաների, այնպես էլ «Լեռնաբլմեստի» ուսուցիչներին գործնական մեծ օգնություն կարող է ցույց տալ խտալիքներից թուսերեն թարգմանված Դժանի Ռոդարիի «Ճանտագիայի քերականությունը» գրքում բերված թագմաթիվ օրինակները: Այդ գրքի առաջաբանը զրոգ Անատոլի Ալեքսինը ավարտում է հետևյալ խնդրի խորհրդով. «Հասկանալի է, որ երեխաներին ստեղծագործության բերկրանքին հաղորդակից պիտի դարձնենք մենք՝ մանկության ու պատանեկության հասուն թարեկաններ: Ինձ կարող են հարցնել՝ ինչպե՞ս դա կատարել: Պատասխանի փոխարեն ես խորհուրդ եմ տալիս. կարդացե՛ք Դժանի Ռոդարի «Ճանտագիայի քերականությունը» գիրքը»:^[12]

Գեղարվեստական գործունեության ընթացքում ձևավորվող ու զարգացող ստեղծագործական երևակայությունը հետագայում դրսևորվում է ոչ միայն արվեստի օրն. կոնկրետ ճյուղում, այլ նաև մարդկային գործունեության բոլոր բնագավառներում, ցանկացած պրոֆեսիայում՝ որպես համընդհանուր ընդունակություն: Այս տեսակետից միանգամայն իրավացի է Լ.Լ.Իլյենկովը, երբ «Երևակայության գեղագիտական բնույթի մասին» հոդվածում գրում է. «Ճանտագիան կամ երևակայության ուժը, ինքնին վերցրած, պատկանում է ոչ միայն ամենաբանկարծիք, այլ նաև համընդհանուր, համամարդկային ընդունակությունների շարքին, որը մարդուն տարբերում է կենդանուց: Առանց երևակայության ուժի անհնարին կլիներ նույնիսկ ճանաչել վաղեմի ընկերոջը, եթե նա հետագայում միտքը է թողել, անհնարին կլիներ նույնիսկ ավտոմեքենաների հոսքի դեպքում անցնել փողոցը: Մարդկությունը, եթե զրկված լիներ ֆանտազիայից, երևակայության ուժից, երբեք երբեք չէր արձակի տիեզերք»:^[13]

Դիտական մեկ հոդվածի շրջանակներում հնարավոր չէ կանց առնել դպրոցականների ստեղծագործական ունակությունների և գեղագիտական զգացմունքների զարգացման գործում կերպարվեստի ընծեռած հնարավորությունների բոլոր կողմերին, սակայն կարծում ենք, այս գործնական օգնություն կարող է լինել դպրոցականների գեղագիտական դաստիարակությանը զբաղվող բոլոր մասնագետների համար:

Գրականություն

1. Л.С. Выпукский, Воображение и творчество в детском возрасте, М., 196
2. Ю.А. Самарин, Воспитание воображения школьника, М., 1947.
3. А.Е. Терепинев, Рисунок в психологической практике учителя изобразительного искусства, М., 1981.
4. Е.Н. Иппатьев, Психология рисунка и живописи, М., 1954.
5. Основы декоративного искусства в школе, М., 1981.
6. В.С. Шербаков, Изобразительное искусство. Обучение и творчество, М., 1969.
7. Е.Н. Иппатьев, Вопросы психологического анализа процесса рисования. Известия АПН РСФСР, вып. 25. 1950.
8. С.Д. Лесвин, Ваш ребенок рисует, М., 1979.
9. «Կերպարվեստի» գործող ծրագրերը
10. Ն.Նալչանյան Ինտելիգիան գիտական ստեղծագործության արեցնում, Արևան, 1976.
11. Ф.Н. Гоппаров, Действительность и искусство в эстетическом воспитании школьников, М., 1978.
12. Дж. Родари. Фантазия и реальность. 1961.
13. Вопросы эстетики. М., 1964, вып. 6 стр. 56.
14. А. Палчаджян, Личность: психологическая адаптация и творчество, „Լույս“, 1980.

ԱրՊՀ, մանկավարժության և հոգեբանության ամբիոն

ԹԵԿԱԿԱՆ ԽՈՒՍՔԵՐՆ ՌԻԱԿՏԻՎ ՍՏԵՐՆՈՍԹԵՒՆԻ ՎԵՐԿԱԼ (ԽՈՒՍՔԱՆԻ)
ԴՐՍԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Լ.Գ. Ղարախանյան

Էթնիկական ստերեոտիպերը կատարում են բազմաթիվ ֆունկցիաներ: Առցիական մակարդակում էթնիկական ստերեոտիպը կատարում է նրկու հիմնական ֆունկցիա՝ պաշտպանական/ազնոգ/ և նույնականացնող/հոգնախնայական/։ Մենք կանգ կառնենք սոսկ պաշտպանական ֆունկցիաների հոգնախնայական բարդ կատարողների ու դրսևորման այն օրինաչափությունների վրա, որոնք դրսևորվում են վերբալ/ստորաբան/ ստերեոտիպերում:

Հռչակավոր բրիտանացի հոգնախնայական Անդրի Թեմվիլի համոզմամբ ստերեոտիպերն ի վիճակի են պաշտպանել ոչ միայն անհատի արժեքները, այլև սոցիալական նույնականացումը:

Յաթուր էթնիկական ստերեոտիպերի ուսումնասիրումն իր ակտուալությամբ, թեմվիլիությունն է, պրակտիկ նշանակությամբ, գիտական մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում:

Ստերեոտիպերի առաջագման, ստերեոտիպացման ներույթն անմիջապես կապված է խմբային արժեքների պաշտպանության հետ, որն ենթադրում է եզակիության ու սեպիկիկության խաստատում: Ստերեոտիպերի պաշտպանական ֆունկցիան կայանում է նախևառաջ դրանց անվտանգության պահպանման մեջ: Ընդունված է այն կարծիքը, համաձայն որի «սոցիալական ստերեոտիպերը վարքային մակարդակում հագվող են դրսևորվում, եթե խմբերի միջև բացահայտ խնամանքը բացակայում է: Իսկ ահա լարվածության ու կոնֆլիկտների պայմաններում ստերեոտիպերը դառնում են որոշիչ դերակրիանատներ, որոնք դժվարությամբ են ենթարկվում մոդիֆիկացիայի ու կառավարման» [1]: Հնարավոր է պաշտպանական մեխանիզմներ են պարունակում թեմվոր խոսքերն ու ասքերը, որոնց բովանդակային նշանակության է կիրառվում անդադառնալ սույն հոգվածի մեջ:

Հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների ուսումնասիրումը եղբայրական ազգի ձևաչափում, թույլ է տալիս ասել, որ արտարուստ հորիզոնական/երբ հարաբերություններում իշխում է հավասարություն/ թվագող շփումներում իշխում էր գգուշավոր կանխավարժությունն ու բացասական նախադրումադրվածությունը: Միջլեթնական հարաբերությունների բացահայտման գործում գգալի տեղեկություններ են պարունակում էթնիկական ստերեոտիպերը: Ստերեոտիպերը դրսևորվում են ինչպես սոցիալական, այնպես էլ միջլեթնական շփումներում ու մշակութային տրանսմիսիաներում/տարածաշրջանում/։ Ըստ որում յուրաքանչյուր էթնոս/Գ. Բ. Անդրեյան, Ի. Կոն, Գ. Օլգորտ, Ա. Նալչալյան/ ստերեոտիպացված պատկերացում ունի ինչպես իր/ակտուալստերեոտիպեր/, այնպես էլ այլ էթնոսների/հետերոստերեոտիպեր/ հոգնախնայական առանձնահատկությունների մասին:

«Ստերեոտիպերում, իհարկե, կան որոշ օբյեկտիվ ինֆորմացիաներ էթնոսի մասին, սակայն դրանք սովորաբար աղճատված են» [2]: Էթնիկական ստերեոտիպերն արտահայտում են էթնոսի դրոշմապատկանները, արժեքային կոդիտրոշումներն ու պաշտպանությունը, ինչպես նաև բովանդակում բնավորության գծեր: Սակայն պետք է նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ ստերեոտիպերը օբյեկտիվ ինֆորմացիա են պարունակում սովալ էթնոսի բնավորության մասին: Ուշագրավ նյութ է պարունակում ադրբեջանական ասքերն ու թեմվոր խոսքերը, որոնք ստերեոտիպերի վերբալ դրսևորումներ են:

Թեմվոր խոսքերն ու ասքերն ստերեոտիպերի վերբալ դրսևորումներ են, որոնք իրենց մեջ խտացնում են ոչ միայն սովալ էթնոսի բնավորության, ավանդույթների ու կենցաղային

* Անդրեյանիով նշված բոլոր աշխատանքները գեղուգվել են «Երիտասարդ գիտնականների II գիտաժողովում»: Ստանդարտներ, ասքեր, 2007թ.:

սովորույթների բնորոշ կողմերը, այն խորը հոգեբանական այն երևույթները, որոնց հիմքում ընկած են հոգեբանական դիրքորոշումներն ու պաշտպանական մեխանիզմները:

Քիչ չեն վերբալ խոսքային/ արտահայտություն ստացած այն ստերեոտիպերը, որոնք աղբրեջանցիների, մասնավորապես Ղարաբաղի հայերի միջլեթնիկական շփումների իրական արտահայտություններ են: Երեխայի քննցնելու և առհասարակ երեխային պատմելու խոսքային ընդունված ու տարածված արտահայտություն է. «Էրմանի գայլի»/Շայր գալիս է/ ստերեոտիպի վերբալ դրսևորումը: «Հայ են, պիտի մեռնան»/Շքմանի սան, օլմալի սան/ աղբրեջանական ատույան, ըստ Լույսյան, նպատակահորժեն հայերի նկատմամբ սշակված ատմության և թշնամական դիրքորոշման խոսքային դրսևորում է, որն արդեն կարծրացել է նրանց գիտակցության և ենթագիտակցության շերտերում: Սա աղբրեջանցիների միատիկ և ռեզոնանսի մտածողության ատվամարդկայնացնող ու կործանիչ ազդեցիկի դրսևորում է: Հայերին նկատմամբ ատելություն և արհամարհանք է արտահայտվում նաև աղբրեջանական հետևյալ ատույամ. «Հայի հացը չեն ուտի»/Շքմանի չորագի յնմպլար/ կամ Էրմանի սան վերափախան /հայ են, պիտի վճարեն, նկատի է առնվում հայի հարկատու լինելը/: Էրմանի սան մոեդատան /հայը մուրտառա/ ատույանում հային ամբարշտություն և բացասականություն է վերագրվում: Աղբրեջանցի կանայք և ւզջիկները հայկական խնջույքների և արարողությունների ժամանակ հալ մարդու հացից չլին ուտում: Հացը ազգի բարբերն ու հատկություններն ամփոփող խորիդանիշ է, ինչն կնդտուովում է հայի հարամությունից: Հացի հարամությունը կարող է փոխանցվել մոր կաթի ու արյան մեջ, իսկ կինը դաստիարակող օբյեկտ է: Հիվանդագին ազգակենտրոնությունն, իրավամբ, զարգացած էր թուրք կանանց մոտ, ինչն առավել մակերեսային և ոչ իրատեսական էր դարձնում նրանց պատկերացումներն հայերի մասին: Աղբրեջանցիների ազգային անհանդուրժողականության տարրերն արտահայտվում էին նաև կենցաղային տարբեր դրվագներում: Թուրքի հարսանիքին իրավիթված հայերի համար պարտադրական կայունությունը էր առանձին սեղան, որում նորից գործում էր «Հայը գլավոր է, անհավատ/ կամ «Էրմանի շնյառն յոլունդա»/Շայր գնում է, սատանայի ճանապարհով/ կրոնական հիմքեր պարունակող կարծրատիպը, որը խաբանի էլքելտ էր թուրքի գիտակցական կյանքում: Նույնիսկ հայ քիթվան, որն համարվում էր ընտանիքի մոտերիմ բարեկամը, ունենում էր իր առնածին սպասքը՝ բաժակն ու ափսն, զոլայն ու պատառաքաղը, որը սակայն թուրքի կինը խնամքով թարթում էր: *Այսպես հոգեբանորեն անխուսափելի էր դառնում հայերի նկատմամբ խորական դիրքորոշման կայունությունը: Այստեղ է, որ կրոնական նախապաշարմունքները լարվածության մեջ էին պահում թուրքին և մղում ինքնապաշտպանական տարբեր գործողություններ:

Երոնը ևս որպես էթնիկական կարևորագույն ցուցիչ աղբրեջանցիների էթնիկական ինքնագիտակցությունում ամրապնդում էր արժեքների երևակայական անհամատեղելիության գիտակցումը, միջլեթնիկական հարաբերությունների երևակայական անհաղթահարելիությունը և դեհումանիզացիայի երևույթը: Երոնը որպես էթնիկական ցուցիչ ևս անդրադառնում է էթնիկական ստերեոտիպերի ձևավորման վրա: Մեր դիտարկումներից և ուսումնասիրություններից պարզվում է, որ Ղարաբաղի հայերի և աղբրեջանցիների միջլեթնիկական շփումներում դրսևորված խորականությունն ու ագրեսիան մեծամասամբ այն ստերոտիպերի արյույնքն են, որոնց հիմքում ընկած էր կրոնական ցուցիչը:

Այսօր ևս մոտսովմանական կրոնը ձևավորում է այնպիսի կարծրատիպեր, որոնք պաշտպանական ֆունկցիաները բազմապիսի արեւիայի բնույթ են կրում: Մեջքերենք. «Լի զցնք Աստծո թշնամիների և ծեր թշնամիների սիրտը»/Մուրաի 8.60/: «Կեզի եկեր նրանց /ոչ մոտսովմանների/ դեմ /իմա՝ սպանեցեր նրանց/, և Աստված կպատմի /կտանջի/ նրանց ձեռքով, ամոթահար արեւ նրանց»/Մուրաի 9.14/: «Լի զպի զցնմ անհավատների սիրտը խփեցեր նրանց վզից վրեւ, ցարդեցեր նրանց բոլոր մատները: Խոհողը դուր չեր, խոհողն Աստված է»/Մուրաի 8.13-18/: Ա. Ռ. Գաբանյան «Իսլամ և Ավետարան» բարեկարգյալ հայեցակետ Հավատք և կյանք բարեկարգյալ առարկությունը Հայաստան 2006, էջ 222: «Ղևրանն ընթերցողը գարանբով կնկարի, որ «կովեր», «սպանել» բառերն ավելի հաճախակի են, քան «աղոթելը»/կարծում ենք, որ կրոնը որպես էթնիկական ցուցիչ, նպաստում է ավելի շատ հետերոտեռնոտիպերի ձևավորմանը: Ուշագրավ է թերևս այն, որ մոտսովմանների մոտ ագրեսիվ էթնիկական հետերոտեռնոտիպերի, որոնց հիմքում ընկած է կրոնական ցուցիչը, վերջնական նպատակը ենթադրում է կատարսիս /ինքնամարքում/, քանի որ չի հաղը /սրբազան պատերազմը և առհասարակ գլավուրների/ անհավատների/ ոչնչացումը կրոնական պարտականությունների

հատարում է. և «կատարողի գործն այլափի հետ է», ուստի «մաքրագործում է սիրտը», նույն տեղը Կ 221:

Կրոնական հիմքեր էր պարունակում հային աղջիկ չտալու կարծրատիպը, հայ տղամարդը պատկերված չէ, ինչն ըստ դուրանի անթույլատրելի է: Աղբրեջանական մեկ այլ ասույթ ասում է. «Տասը մատներդ մտների պես վառես ու լուսավորես հայի ճամփան, շնորհակալություն չի ասի»:

Այստեղ արդեն հային վերագրվում են նրախտամոռության ու անշնորհակալության անձնային որակները: Հային խոտվարարության ու կոնֆլիկտայնության որակներ է վերագրվում հետևյալ ասույթում. «Ամբոխից հային ճանաչելու համար կրակ վառիր և կողքի կանգնիր. հայն անպայման կնտնենա և կխառնի այն»:

Իսկ ահա «Աչվա՛վ հայը և բերավ նոր աղետ» ասույթում արտացոլվում է հայի բազասական խորհրդանշացման երևույթը, որն խորը ընդհանրացման արդյունք է: Հայերի բազասական սիմվոլացման տարրեր կան նաև աղբրեջանական հետևյալ հանելուկի մեջ. Օ նաղը Լրմանի յեյիր, մուսուլման ի չիր /Անդը/ «Այն ի՞նչն է. հայն ուտում է, թուրքը՝ խմում» Երգումը:

Հեցնանքի պաշտպանական մեխանիզմն է արտահայտված «Հային յետն խեղը իմը բիշար» ասույթը, որով թերագնահատվում է հայի իրադրական մտածողությունն և աղաարագվում նրան հաչորդող ինքնավերլուծման առողջ մտահանգումների վերաբերությունը: Հեցնանքի ու արհամարհանքի էթնոպաշտպան տարրեր են պարունակվում նաև «Հանուն գործի հային ևս կարելի է քեռի ասել» աղբրեջանական ասույթում, որի վերլուծությունը նորից ենթադրում է հայի կերպարի նսեմացում: Ի դեպ, թևավոր խոսքերից գալու, հայի իդեոլոգիաներում ևս արտահայտվում են աղբրեջանցիների հայերի նկատմամբ ունեցած ստերեոտիպների պաշտպանական ֆունկցիաները: Հայիդյանքներում բավականին շատ են շրջանառվում քրիստոնեության սիմվոլները, մասնավորապես խաչը: Հոգեբանական լինքնապաշտպանության մեծ ազդեցիկ է պարունակում նաև աղբրեջանական հետևյալ օրոգորցային երգի բառյակը.

Հասան-Հասան

բոյասան,

Էրմանին բոյրը

քյասասան:

/Հասան, Հասան մեծագիր հայի արմատը կտիր/:

Այս շարքը կարելի է երկար շարունակել:

Ի դեպ, րիչ չեն նաև հայերի՝ թուրքերի մասին ասվող թևավոր խոսքերն ու ասքերը, որոնք ևս արտահայտում են հայերի նկատմամբ ունեցած սոցիալական ու էթնիկական դիրքորոշումները: Դեռևս հին ժամանակներից հայերը հաճախ էին օգտագործում «Դա թուրքի տափակ խելքի բանը չէ» արտահայտությունը: Այս փորձիկ արտահայտության մեջ հստակեցվում է հայերի տվյալ էթնոսին վերագրվող գնահատականը: «Հայն առանց Բիշստոսի դա այդ նույն թուրքն է պարտված ու վրեժխնդրության ծարափ»: Պարտված ու գազազած թուրքի հոգեբանություն ունի հոգևոր հավատքից ու գործությունից գուրկ հայը: Փաստորեն այսպես տվյալ էթնոսին վերագրվում են նմուշներ /Էտալոններ/, որոնք ամրագրվում են մեր ազգային մտածողության և ենթագիտակցության ոլորտներում:

Պետք է ասել, որ աղբրեջանցիներն ունեն բազմաթիվ օգտակար թևավոր խոսքեր, ասքեր ու աֆորիզմներ, որոնք ցայսօր օգտագործվում են Ղարաբաղի գյուղական վայրերում: Ղարաբաղցիների մոտ շրջանառվող ասույթ է դարձել. «Թուրքն անիծված է, բայց խոսքն օրհնված» ասույթը: Անիծված բառում նորից ամփոփված է հայերի՝ թուրքերի նկատմամբ արտահայտվող դիրքորոշումը:

Պետք է ասել, որ աղբրեջանցիներն ունեն բազմաթիվ օգտակար թևավոր խոսքեր, ասքեր ու աֆորիզմներ, որոնք ցայսօր օգտագործվում են Ղարաբաղի գյուղական վայրերում: Ղարաբաղցիների մոտ շրջանառվող ասույթ է դարձել. «Թուրքն անիծված է, բայց խոսքն օրհնված» ասույթը: «Անիծված» բառը նորից սոցիալական ու էթնիկական ստերեոտիպի դրսևորում է, բայց այս արտահայտությունն ավելի շուտ դրական հետերոստերեոտիպ է: Դրական հետերոստերեոտիպի դրսևորում է նաև «Թուրքը մյաղդա» արտահայտությունը, որում, փաստորեն, թուրքին վերագրվում են անձնային այնպիսի դրական որակումներ, ինչպիսիք են՝ առատածեռությունը, մեծահոգությունը: Ի դեպ, րիչ չեն աղբրեջանցիների նկատմամբ ունեցած Ղարաբաղի հայերի դրական հետերոստերեոտիպերը: Դրական հետերոստերեոտիպերը որպես

կրկնակի Լճնիկական ինքնագիտակցության դրսևորումներ, գավոր, այսօր ևս պահպանվել են նախկին աղբրեցանաթնակ գյուղերի հարևանությամբ ապրող հայկական գյուղերի բնակիչների մոտ: Նրանցից ոմանք /մեծամասամբ նրանք, ովքեր ծանր կորուստներ չեն կրել/ երբեմն երանությամբ են խոսում Աղբրեցանի կազմում ապրած տարիների մասին և շրջանառում դրական հեռերոտերոտիպեր արտահայտող առույթները: Այստեղ ավելի շատ առկա են նոստալգիկ Լճնիկներ, որոնք խորը հոգեբանական բնույթ են կրում այսօրվա դժվար դարձած Լյանքի համեմատության պայմաններում: Մինչդեռ գորբաչովյան վերակառուցմամբ միևնույն է անգումային շրջանի սոցիալ-տնտեսական փոփոխություններն անսուսափելի կլինեն:

Քիչ չեն դարաբաղցիների շրջանում աղբրեցանցիների մասին տարածված ասքերը, որոնք հիմնականում շրջանառվում են սոցիալական ցածր խավերի շրջանում: «Թորքեն նհետ աշնա տեռ, ճրպատը ծերատ վեր մեր րցիլ» /թուրքի հետ բարեկամացիր, բայց ճիպտը ծերից ցած մի ցցիր/ արտահայտության մեջ ընդգծվում է թուրքին նախնական /արխահի/ մտածողությամբ ու անկեղծորեն ընկալելու կարծրասիւսը, որով ենթագիտակցորեն դեկավարվում ենք հայերս: Աս օրինաչափ աշտպանական թազմավարություն է: «Թորքեն մինչև թակումս աշնա չի տեռում» /թուրքին մինչև չես ծեծում ընկեր չի դառնում/ արտահայտությունը ևս վկայում է այն մասին, որ հայերս զգայուն ենք և պետք է շարունակենք այդպես լինել սեփական հոգեբանական տարածքի պահպանման գործում և, որ հեռագզայությունն արդեն արմատավորված է մեր մտածողության մեջ:

Резюме

Исследование этнических стереотипов представляет собой большой научный интерес. Своеобразными этническими авто- и гетеростереотипами являются афоризмы и крылатые слова. В данной статье анализируются азербайджанские крылатые слова об армянах, где полностью отражается дискриминирующая установка азербайджанцев по отношению к армянам. В статье также упомянуты армянские пословицы об азербайджанцах, где явно отражается нетерпимость и несовместимость межкультурных отношений.

Դրականություն

1. <http://www.gumrc.info/bibliotek-BuKS/Sociolog/Plat/23.php>
2. А. Налчаджян, 'Этническая характеристология, Ерван, Отаван, 2001, стр. 187.
3. Ալբերտ Նալչաչյան, Լճնիկական հոգեբանություն, Երևան, 2003:
4. Ալբերտ Նալչաչյան, Սոկրատ Մկրտչյան, Լճնիկական մանկավարժություն, Տաթև գիտակրթական համալիր, Երևան, 2003:
5. Կարինե Նալչաչյան, Լճնիկական ինքնագիտակցություն, Երևան 2003:
6. Ա. Ռ. Գալանձան, «Ռավամ և Ավետարան» բարեկարգյալ հայեցակետ Հավատք և Լյանք բարեկարգյալ առարկություն Հայաստան, 2006, էջ 222:
7. Նույն տեղը, էջ 221:

Դաշտային հեռագոտություններ

*1 Պատմում է աղբրեցանական Շնյի գյուղին սահմանակից Նախիչևանիկ հայկական գյուղի բնակիչ Դաշայ Դարախանյանը, որը չեքմ բարեկամական կապերի հետ էր աղբրեցանցիների հետ և թուրքի քիզվա էր:

ԱրԳՀ հոգեբանության և մանկավարժության ամբիոն

ՅՐԱՆՍԵՐՆԵՆ ՏԵՂԵԳԱՏՎԱԿԱՆ ՏՆՈՒՄՆԱՆՈՐԻՄ
ԲԱԳԱՐՎՈՒԹՅԱՆ ԴՐՄԵԼՈՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ *

Լ.Վ. Խաչատրյան

Գաղտնիք չէ, որ բառակազմությունը լինելով մտածողական եւ խոսքային գործունեության արդյունք, մեծապես հարստորում է լեզվական կապերի ամրապնդմանն ու մինչբառապաշարային փոխգործունեությանը: Այս ամենով պայմանավորված՝ լեզվի բառակազմական միջոցներով նոր միավորների կերտումը դառնում է բառային կազմը համալրող հիմնական աղբյուրը: Ընթանալիքը հարստացնող ուրույն միջոցներից է խոսքոված (կոնտամինացիոն) բառակազմությունը՝ բաղարկությունը (contamination):

Contamination բառագիրքին նշանակում է միախառնում, որի արդյունքում տեղի է ունենում միավորների «փոխմանակում»: Լեզվաբանական գրականության մեջ այս երևույթն ամենահազվադեպ ուսումնասիրվածներից է, այն ոչ միշտ է դիտարկվում իբրև բառակազմական ինքնուրույն միջոց եւ ունի տարբեր ձևակերպումներ:

Հայ լեզվաբանության մեջ բաղարկությունը ձևակերպվում է որպես «նոր բառի, բառակապակցության, անվան ստեղծումն ու կազմումը երկու համանուն կամ համահունչ, նաև իմաստով մոտ բառերի կամ բառակապակցության որևէ բաղադրիչի խաչավորմամբ, միախառնումով, համակցումով» [3, էջ 91]:

Ֆրանսիացի հայտնի լեզվաբան Պ. Գիրոն, անդադառաժալով բաղարկության իմաստաբանական գաղազմմանն ու գործառնությանն նշանակությանը, գրում է.

«Կառույցի կրկնակի պատճառաբանվածություններն ու խաչաձևումները հաճախ առաջ են բերում իմաստային կամ գործածական արժեքների փոփոխություններ» [10, էջ 80]: Հետաքրքիր է, որ ի տարբերություն այլ օտարերկրյա հմնագրողների հեղինակը գտնում է, որ բառերի խաչավորման գործընթացը՝ բաղարկությունը, բառերի ձևավորման առանձնահատուկ միջոց է, քանզի խաչաձևումն իրականանում է ինչպես կառուցվածքային, այնպես էլ իմաստային պլաններում: Այս տեսակետով է պայմանավորված խառնակազմ միավորները կրկնակի պատճառաբանված համարելու դրույթը:

Ֆրանսիացի նշանավոր այլ լեզվաբաններ իրավագիտուն բաղարկությունը ձևակերպում են որպես «... բառերի, բառային կառույցների, հնչյունական միավորների համաբանական փոխազդեցություն» [9, էջ 115]: Բաղարկության խառնակազմ կառույցները հաճախ կրում են հատկապես արտաքին համաբանության ազդեցությունը: (Այսինքն, ինչպես գերմանացի լեզվաբան Գ. Պաուլս է նշում. «... բաղարկության դեպքում երկու հոմանշային կամ միմյանց մոտ արտասայելաներ գիտակցության մեջ մարդու ձևով հանդես չեն գալիս, ինչի արդյունքում առաջանում է նոր միավոր, որում նախորդ միավորի կառուցվածքային բաղադրիչները միախառնվում են մյուսի բաղադրիչներին» [7, էջ 191]:

Ա. Պլեշկովսկին բաղարկությունը ձևակերպում է որպես «մեկ խառնածին միավորի մեջ լեզվական երկու բաղադրիչների ձուլում» [8, էջ 52]: Ըստ Օ. Ս. Ախմանովայի՝ հարադրույթային կամ շարակարգային հարաբերությունների էլիման վրա, ինչը հանգեցնում է, որանց իմաստային կամ ձևական փոփոխմանը, կամ էլ՝ երրորդ միավորի կազմավորմանը» [5, էջ 206]:

Չնայած ձևակերպումների տարբեր հայեցակետերին դժվար չէ վեր հանել բաղարկությունը բնութագրող լեզվական բաղադրիչների խաչավորումն ու ձուլումը շեշտադրող բնիկանոր դիրքորոշումը:

Բանի որ մեր հետազոտությունները կատարել ենք տեղեկատվական տեքստիների ոլորտում և գրեթե ենթ մնացել շարակարգային հարաբերություններում տեքստիների

* Աստղանիշով նշված բոլոր աշխատանքները գեղարվեստ են «Շրիտառադր գիտնականների II գիտնաժողովում»: Մտնականներու, ստորի, 2007թ.:

կապակցման փոխարարքերությունների դիտարկումներից, բաղադրությունը կօնակերպեր որպես լեզվական նրկու բաղադրիչների խաչավորում՝ իրենց կառուցվածքային նմանության, գործառնության կամ իմաստային զուգահիսության հիման վրա:

Բաղադրության միջոցով առաջացած այն տերմինները, որոնց մեջ առկա են փոխազդող միավորների ընդհանուր գծերը, կոչվում են բաղադրված կամ խառնակազմ տերմիններ, ձևեր [4, էջ 47], ինչպես նաև փուլայիններ (mots-valises, բառացիորեն բառ-ձևավորվածներ) [2, էջ 332]: Վերջին ձևակերպման ֆրանսերեն տարբերակը բավական ուշագրավ է այն առումով, որ արտացոլում է և բաղադրության բառակազմական խոտզվածությունը, և ոճական-երգիծական բնույթ:

Անկասկած, բաղադրությունը լեզվում հուզական-ոճական բառապաշարի համալրման միջոց է, որը հաճախ գործածվում է խոսակցական լեզվում՝ հումորիկ նրանց հաղորդելու համար: Լեզվաբանական այս ներույթը հաճախ դիտվում է որպես գրական նորմալի շնորհ: Բաղադրության միջոցով ստեղծվող միավորները հազվադեպ են նորմալով համարվում, հիմնականում անհատական, կամայական բնույթ ունեն: Հետաքրքիր է, որ լեզվական նորմային համապատասխան ճիշտ կազմություններին եւ անհատական ստեղծություններին անդրադառնալով՝ Վ. Իգևիվը գտնում է. «...ճիշտ խոսելն այն է, ինչպես ես եմ խոսում կամ ինչպես ես եմ գտնում անհրաժեշտ» [6, էջ 3]:

Այսինքն՝ այս դեպքում նորմավորված գործածումը որպես համընդհանուր եւ ինքնին գոյություն ունեցող օբյեկտով իրողություն չի համարվում:

Հակառակ տեսակետին է հարում Հ. Բարսեղյանը, որն անդրադառնալով լեզվաշինարարության նորմավորմանը՝ ընդգծում է, որ լեզվական բոլոր նորարարությունները հասարակության կողմից պնտը է ընդունվեն, լինեն հեռանկար ունեցող իրողություններ, այլապես լեզվահամակարգին խորթ բոլոր նորարարական փորձերը, որպես նրա զարգացման գործընթացի արհեստական եւ կամայական միջամտություններ, դատապարտված են մերժման [1, էջ 6]:

Նորմավորումն, ինչ խոսք, անհրաժեշտաբար պնտը է բխի լեզվի համընդհանուր, քննականական օրինաչափություններից, ինչը հատկապես կարևորվում է տերմինակերտման նրկար ու աշխատատար գործընթացում, ուր կամայական, գիտակցանությունից զուրկ տերմիններն անընդունելի են: Մինչդեռ, անվստելի վիատ է, որ տեղեկատվական տերմինաբանության մեջ խառնակազմ միավորների ներթափանցումն անխառնափելի է: Բանն այն է, որ տեղեկատվության առեղծի հոսքն ու Լեկտրոնային վիտտով հաղորդակցումներն իրականացվում են հիմնականում ամսիչական ազդեցությունն են ունենում հնարավորինս հակիրճ եւ հասկացության ողջ թվանդակությունն արտահայտող տերմինների ստեղծման հարցում: Այդ իսկ պատճառով նպատակահարմար է դառնում լեզվական միջոցները տնտեսել, բազմաբաղադրիչ տերմինները կրճատել ու խտագնել: Հապենց հաղորդակցումներն իրականացվում են հիմնականում բանավոր խոսքում՝ ծագած տարատեսակ խառնիխտոն տարրերով, որոնք ի տարբերություն պրավոր խոսքի բաղադրիչների՝ հեռու են նորմավորված համարվելուց: Այս ամենի արդյունքում ստեղծվում են զեղչված անդամներով տերմիններ՝ հիմնականում միավորների ամբողջական հատվածների նրկատման, բաղադրիչների կրճատման ու միաձուլման ճանապարհով:

Մասնագիտական գրականությունում ձուլույթներ (telescoping, անվանում այն միավորները, որոնք առաջացել են մեկ կառույցում նրկու բաղադրիչների համակցումից, կամ նույն հարադրույթային դասին պատկանող միավորների խաչավորումից [9, էջ 477]:

Տեղեկատվական տերմինաբանության մեջ բաղադրությունները հիմնականում արմատական ձուլույթների հատման միջոցով կազմված ձուլույթներ են, որոնք մենք կանվանենք տերմին-ձուլույթներ:

խառնակազմ տերմիններում հիմնականում բաղադրիչների հետ մեկտեղ առկա է նաև վերջածանցը, որը հեշտությամբ տարանջատվում է ածանցված տերմին-ձուլույթից: Այդ առումով բաղադրությունն Լականդեն տարբերվում է ածանցումից. եթե վերջինս դեպքում տեղի է ունենում բառերի ձուլույթների մասնակի համընկնում, ապա բաղադրության միջոցով նոր միավորների ստեղծման արդյունքում լեզվական միավորների խաչավորումը տեղի է ունենում ինչպես մասնակի, այնպես էլ ամբողջական համընկմամբ, բայց այս դեպքում գործածվում են բառերի սկզբնական կամ վերջնական արմատական ձուլույթներ: Օրինակ՝ Ինչ վերաբերում է բաղադրվային կազմություններում վերջածանցի գործածությանը, այն բացի բառակազմականից՝ ունի նաև ձևական եւ իմաստատանական նշանակությունը: Նպատառում է միավորների համահունչությանն ու ընդգծում դրանց արտահայտչականությունը:

(Իրենակ՝ տերմին-ծառայող)՝ Երկրորդ միավորի վերջածանցը ձուլվելով տանջել, հանգիստ չտալ քային՝ վերածվում է գոյականի և ընդգծում տվյալ ծրագրային փաթեթի էությունը:

Ոճակա՛ն Երանգա՛վորմա՛ն աչստո՛նառվ է՛լ հաճախ մթազնվում են քաղաքկային սիավորներին շեղոր նշանավորթյունները, տեղմինները ստանալում են Երգիծակա՛ն նրքերա՛նգ, ինչի հալսոնալլես չի խրախոսվում տեղմինակերտմա՛ն գործընթացում:

Բառակազմական այլ միջոցներին շարքում բացարկության լեզվաբանական կարգավիճակը սահմանելու համար փորձել ենք անդրադառնալ նրա բառակազմական մեխանիզմին, իմաստառճական բնույթագրին ու գործառությանը:

Դիտարկված կախապարներից ազնիւայտ է, որ այս տիպերից յուրաքանչյուրի կառուցվածքում որպէս բաղադրիչներ ընդգրկվոտ են տարբեր հոսքի մասերին պատկանող

Օրնակներից պարզ է, դառնում նաև, որ բազմաթիվության միջոցով ձևավորված միավորները պարզապես բառաբարձրման արդյունք չեն, նրա յուրաքանչյուր բաղադրյալ ընկալվում է որպես առանձին, ինքնուրույն միավոր: Այս դեպքում բաղադրյալին միավորը կապվում է համաձայն կառուցվածքային և իմաստաբանական հարաբերությունների: Այդ հարաբերություններում, ինչպես նշվեց հոդվածի սկզբում, մեծ դեր է խաղում նաև համաբառությունը: Այսպես, + + + + + և + + + + + բաղադրիչներից բաղկացած + + + + + տնքին-ծուլույթի + + + + + միավորը համադրոճաճական բառաբաղադրում մատնանշում է, հեքիաբային հարաբերությունների ներքին: Համաշխարհային ցանցում ամկա զովագոնների առատությունն ընդգծելու նպատակով արտաքին համաբառությունային հիման վրա կերտվել է վերոհիշյալ տնքին-ծուլույթ, որում արտառադրված է նշանակալակական կոննոտատիվ ասակարալակ: Արքնին տնքին-ծուլույթների չեզոք և ռեական նշանակություններն ախկես են շերտավորվում, որ դժվար է դառնում տարանկատել դրանցից առաջախերը: Իմաստային նման զարդագուններն ու միավորների խաչավորումը իմանցնում են կրկնախի պատճառաբանականությանը:

Տեղեկատվական տնրմիսաբանության կերտման հարցում խնդրահարյույց է +-մասնիկի
 հարցը։ Հոանսխայի տերքինաբանական կոմիտեի որոշ լեզվաբաններ այդ մասնիկը դառտւմ են
 նախադանգնելի շարքէ⁺, մինչդեռ, այն ոչ թծ ածանցակ է, այլ կազմում է ++ միավորի
 նախակողի մասնիկը, որը տարբեր ամբողջական իլմքերի միանալով՝ կազմում է հաճախ
 գործածվող մի շարք տեղմիմ-ծուտունութն. ինչպէս՝ ++++ +++++ +++++ +++++ +++++ և այլն։

բաղադրություն լիովին կարող է դիտվել որպես լեզվի տնտեսման արդյունավետ միջոց: Իսկ բաղադրության արդյունքում կերտված տերմին-ծուլությունները կարող են նաև ձևակերպվել որպես ձևահնչյունաբանական կաղապարների ստեղծման միջոց, քանզի միավորների հատույթավորումը տեղի է ունենում նյաթածնաբանական մակարդակում, և բաղադրված միավորների միավորման հարցում ուշադրություն է դարձվում նաև հնչյունային համահնչյունյալնը:

Օրինակ՝ ++++ ծուլություն կարևորվում է, ոչ միայն ձևությանների, այլև հնչյունների համակցումը, ընդհանուր միավորի բարենհչությունը: Ընդերք բնագրային օրինակ՝ Եվրոտ 4-ը որպես բազմալեզու ընկալման միջոց Ժան-Պիեռ Ալամ Տեղեկատվության ծավալն ու դանդաղ հոսքը կարող են խոչընդոտել այնպիսի բազմալեզու մեթոդի ընկալմանը, ինչպիսին Ավրոտն է: +++:

Փաստորեն, բաղադրությունները բառակազմական այլ միջոցների շարքում իրականացնում են իրենց յուրօրինակ «առաքելությունը»՝ ներկու փողկապակցված գործառույթները՝ բառակազմական և իմաստառական:

Դիտարկված օրինակները ակնհայտ է, որ բառակազմական բաղադրության հիմնական, շարժիչ գործառույթ է, որը թույլ է տալիս բառատեղծման համակարգում այն դիտել որպես առանձին բառակազմական միջոցով:

Չնայած հաղորդակցման մեջ իմաստառական գործառույթի մեծ դերին ու նշանակությանը այն տերմինակերտման գործընթացում չի խրախուսվում: Եթե բառակազմական գործառույթը նպաստում է նոր միավորների ստեղծմանը և լեզվի բառային կազմի թարմացմանն ու համալրմանը, ապա իմաստառականը նախադրում է նաև անհատական ռեակցիաների անգամալորում:

Գրականություն

1. Հ.Խ. Բարսեղյան, Տերմինաբանական ուղեցույց, Տերմինաբանական կոմիտեի որոշումներ, Երևան, «Լույս», 1964, 136 էջ
2. Ա.Հ. Նազարյան, Լեզվաբանական տերմինների ֆրանսերեն-ռուսերեն-հայերեն ուսումնական բառարան, «Ապոլոն» հրատարակչություն, Երևան, 1983, 656 էջ
3. Հ.Զ. Պետրոսյան, Հայերենահայտական բառարան, «Հայաստան»
a. հրատարակչություն, Երևան, 1987, 685 էջ
4. Հ.Զ. Պետրոսյան, Ա.Ա. Գալստյան, Թ.Ա. Ղազարյան և ուրիշների, Լեզվաբանական բառարան, ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1975, 316 էջ
5. Аманова О.С., Словарь лингвистических терминов, Москва, 1966, 607 стр.
6. Никович В.А., Языковая норма, Издательство Просвещение, Москва, 1968, 94 стр.
7. Пауль Г., Принципы истории языка, Издательство иностранной литературы, Москва, 1960, 500 стр.
8. Иешковский А.М., Избранные труды, Москва, 1959, Учпедгиз, 252 стр.
9. DUBOIS J., GIACOMO M. GUESPIN L., MARCELLES C., MARCELLES J., Baptiste, M., Dictionnaire de linguistique et des sciences du langage. 17, Rue du Montparnasse 75298 Paris, 1994, Larousse, 514 p.
10. GUIRAUD, P. L'ARGOT, PUF, Paris 1969, 128 p.
11. <http://www.delf.culture.gouv.fr/> Journal officiel du 22 juillet 2005 NOR : CTNX0508543X, Recommandation sur les équivalents français du préfixe e-
12. <http://www.film.org/fle/ra/12-multi.php> MULTIMEDIA. RESEAUX ET FORMATION
13. Ռուս-հայերեն իրավաբանական առձեռն բառարան, Ա.Ալախայան, Ա.Աբեղյան, Թիֆլիս, 1919
14. Ռուս-հայերեն իրավաբանական բառարան, Հ. Հովհաննիսյան, Թ. Ավդալբեկյան, Ա. Տոնոյան, Հայաստան, 1924
15. Ռուս-հայերեն իրավաբանական բառարան, Վ. Փոբեյան, Երևան, 1972
16. Արդի ռուս-հայերեն իրավաբանական բառարան, Լ. Պետրոսյան, Գ. Սիմոնյան, Մկրտչյան, Երևան, 1998
17. Французско-русский юридический словарь, Г. И. Мачковский, Москва, 2002.

Երևանի Վ.Բրյուսովի անվան լեզվաբանական համալսարան

МИНЕРАЛЬНЫЕ ВОДЫ ДЖЕРМАДЖУР-КАРВАЧАРСКОЙ ГИДРОГЕОХИМИЧЕСКОЙ ЗОНЫ (ШАУМЯНСКИЙ РАЙОН НКР) И ПЕРСПЕКТИВЫ ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

Э.С.Халатян, Х.В.Хачанов, Г.В.Шагинян

Рассматриваются перспективы использования минеральных источников Джермаджур-Карвачарской гидрогеохимической зоны в бальнеологических целях. Приводятся их гидрохимические и санитарно-бактериологические характеристики. Подчеркивается вероятность использования минеральных вод, помимо бальнеологии, в качестве стабильных геохимических предвестников землетрясений, а также как возможный источник утилизации некоторых редких металлов и газов.

Минеральные воды Арцаха и смежных регионов использовались в целебных целях с языческих времен, о чем свидетельствует ряд манускриптов на разных языках, находящихся в хранилище древних рукописей Армении – Матенадаране.

В 1184 году врач Мхитар Гераци в книге «Утешение при лихорадках», выдающемся в мировой истории медицины произведении, написанной на доступном для народа языке, предостерегал людей от бесцельного использования минеральных вод, рекомендуя пользоваться водой только для исцеления от болезней. В этой книге Мхитар Гераци дает рекомендации по использованию минеральных вод для излечения от различных заболеваний [1].

Степанос Орбелян, историк XIII века, описывая природу и исторические памятники Сисакана и соседних регионов, дал сведения и по использованию местным населением углекислых минеральных вод [2]. Этот автор использовал рукописи Татевского монастыря.

Заслуживает особого внимания деятельность медиков Григориса (XIII в.), автора книги по фармакологии и врачевника «Анализ природы человека и его недугов» [3], и Амирдовлата Амасиаци (XV века) [4].

Сведения о минеральных водах и их использовании приводятся арабскими, персидскими и европейскими исследователями.

Однако первые целенаправленные научные изыскания в этой области на территории Арцаха начаты с середины XX столетия. Данные этих исследований приводятся в ряде публикаций [5-8].

Минеральными водами принято в научном мире называть воды, оказывающие физиологическое воздействие на организм человека вследствие их биологически активных свойств (повышенное содержание определенных химических компонентов, газов, органических веществ, иногда повышенной температуры).

Выделяется ряд бальнеологических групп минеральных вод, в том числе: минеральные воды, действие которых определяется ионным составом и минерализацией: углекислые; сероводородные; железистые; бромистые и йодо-бромистые; кремнистые; мышьяк содержащие; радоновые (радиоактивные); борсодержащие; воды, обогащенные органическими веществами [8].

Минеральные воды Арцаха относятся к группе углекислых минеральных вод. Наиболее известны Ширланская группа минеральных вод и источник Тгуджур (Лисогор), входящие в Тгуджур-Ширланскую гидрогеохимическую зону (Шушинский район), рассмотренную в работе [9], а также группа минеральных вод Джермаджур-Карвачарской (Шаумянский район) и Лачинский (Кашатагский район) гидрогеохимических зон.

В данной статье рассматриваются Джермаджур-Карвачарские источники, отрывочные научные сведения о которых появились еще в XIX веке. В работе К.Грума (1855) приводятся описания физических свойств «серных» и кислых термальных вод. Краткое упоминание об этих источниках приводится Э.А.Гофманом (1909). Краткие и весьма неточные сведения об

источниках у В.Меллера и др. [10], которые указывают, что «вода температурой 39° Реомюра (48,8 С°) по химическому составу почти не отличается от обыкновенной пресной воды и содержит лишь незначительное количество сероводорода».

Планомерные гидрогеологические исследования здесь начались с 1933 года.

Джермаджур-Карвачарская гидрогеохимическая зона охватывает большую площадь в верховьях р.Тартар. Данная территория входит в состав Севано-Акаринской тектоно-магматической зоны Малого Кавказа и сложена вулканогенными и осадочными образованиями от юры до четвертичного возраста [11, 12].

Юрские отложения (средняя юра) мощностью около 500 м представлены туфопесчаниками, туфобрекчиями, порфиритами и их туфами. Слагают Севано-Акаринский синклинорий и в виде узкой полосы пересекают р.Тартар в 15-20 км к востоку от места слияния ее с р.Тутхун и, следуя далее в юго-восточном направлении, протягиваются в соседний Шушинский район.

Меловые отложения (от альба до кампан-маастрихта включительно) образуют структурные единицы, протягивающиеся в общекавказском направлении. Широко распространены и, в отличие от юрских образований, играют определенную роль в формировании минеральных вод. На северо-востоке и востоке прорываются многочисленными интрузивами гипербазитов, составляющих офиолитовый пояс Малого Кавказа протяженностью свыше 200 км.

Образования третичной системы, широко развитые в районе, представлены отложениями палеоцен-плиоценового возрастов.

Четвертичные лавовые образования получили широкое развитие в верховьях р.Тартар, в районе с.Джермаджур и к северу до г.Карвачар.

Комплекс осадочных пород мелового и эоценового возраста на юге прорван Цнорасарским интрузивом послесверхнеэоцен-миоценового возраста.

Характерной особенностью района является дайковый комплекс (пластовые интрузии и секущие жильные образования).

В тектоническом плане регион представляет южное крыло Карвачарской наложенной мульды, возникшей в результате послемеловых интенсивных дифференцированных движений вдоль Мравского, Тартарского и Хаченского поперечных сбросо-сдвигов и вновь оживших разломов глубокого заложения общекавказского направления (Кашатаг-Башлыбейская).

Район изобилует углекислыми минеральными водами, различными по условиям формирования, циркуляции, разгрузки, а также по физико-химическим свойствам и геохимическим особенностям. Это обусловлено пестрыми геолого-структурными особенностями района.

В пределах Джермаджур-Карвачарской гидрогеохимической зоны заслуживают особого внимания четыре группы минеральных вод (с юга на север): Багырсахская, Верхнеджермаджурская, Нижнеджермаджурская и Карвачарская.

Воды всех минеральных источников района Верхний Джермаджур относится к типу термальных углекислых, хлорид-сульфатных натрий-кальциевых вод с температурой от 21,6 до 62°С и минерализацией в пределах 4,3-6,7 г/л. Суммарный дебит источников превышает 2 млн. л/сутки.

В водах Верхнеджермаджурских и Багырсахских источников отмечено небольшое количество кальция. На Багырсахском участке воды насыщены эманациями радия. Воды источников Нижнего Джермаджура содержат сульфатных ионов больше, чем хлоридных. В этих источниках отчетливо отмечается повышение количества щелочных земель, снижение содержания хлора и увеличение количества SO_4 . Минерализация вод меняется в пределах от 3,85 до 6,29 г/л.

Воды Карвачарского участка аналогичны водам Нижнего Джермаджура, их общая минерализация достигает 3,2-4,4 г/л. Содержание в воде свободной углекислоты изменчиво. Углекислота в водах присутствует и в растворенном, и в свободном состоянии. В горячих водах углекислоты обычно мало, порядка 0,2 г/л, а в холодных – более 0,5 г/л. В составе газа количество углекислоты достигает 99,8-99,9%. Содержание благородных газов определяется сотыми и тысячными долями процента.

Подток углекислого газа обуславливает пульсацию минеральной воды, которая в некоторых источниках происходит периодически в течение нескольких секунд или минут. Дебит

углекислого газа в минеральных источниках Верхнего Джермаджура составляет 772 м³ сутки при дебите воды 960,8 м³ сутки.

Эксплуатационные запасы месторождений Верхнего и Нижнего Джермаджура были оценены и утверждены ГКЗ СССР в 1964г. в количестве 825 м³ сутки и 180 м³ сутки соответственно (Протокол №4454 от 20 ноября 1964г.). Эти запасы обеспечивали потребности курорта, организованного в Верхнем Джермаджуре в полном объеме и были достаточны для перспективного развития в ближайшем будущем.

В целом аналогом Джермаджурских минеральных вод являются знаменитые Карловы Вары (Чехия).

Воды Джермаджурских источников являются лечебными для болезней желудочно-кишечного тракта, печени и желчных путей, почек и мочевыводящих путей, при нарушениях обмена веществ, в том числе диабета и ожирения, при различных заболеваниях нервной системы, органов движения и опоры, сосудов, кожных и гинекологических заболеваниях и др. [5, 8].

Минеральные воды, обогащенные радиоактивными элементами, подразделяются на отдельные генетические группы, среди которых особенно выделяются радоновые воды, имеющие большое терапевтическое значение. В данном регионе обращают на себя внимание холодные источники Багырсахской группы минеральных вод, где концентрация радона в воде достигает более 700 единиц Махе. Радиоактивность их выше, чем источников Цхалтубо и Пятигорска [7].

Сильно радиоактивные воды обычно выходят из гранитов, сиснитов и порфириров, разбитых разломами. Из поверхностных пород со значительной радиоактивностью отличаются выветрелые разрушенные породы и четвертичные отложения, залегающие над массивами и жилами кислых магматических пород, из которых и мигрируют эманации радия.

На месторождении Багырсах напорные термальные минеральные воды вскрыты двумя скважинами: №5/63 и №11/63. Формула химического состава следующая:

$$CO_{0,2-0,3}^{2.6} M_{6,2-6,6} \frac{HCO^3 (49-52) Cl (31-32) [SO^4 (17-19)]}{Na + K (87-89)} T^{\circ} 70-72^{\circ} C^{\circ}$$

Дебит воды 20 л/сек (скважина №5/63) и 42 л/сек (скважина № 11/63).

Воды высокотермальные углекислые, хлорид-гидрокарбонатные натриевые

Аналогом Багырсахских вод является источник Брамбах (Германия).

Тутхунская гидрогеохимическая подзона примыкает с востока к Джермаджур-Карвачарской гидрогеохимической зоне. В долине р. Тутхун имеются многочисленные выходы углекислых минеральных вод. Минерализация вод обычно близка к 2-2,4 г/л. Почти во всех источниках воды углекислые, гидрокарбонатные кальций-натрий-магнєвые, т.е. по составу близки к Джермаджур-Карвачарским водам.

Минеральные воды бассейна р. Тутхун недостаточно насыщены углекислотой, как спонтанной, так и связанной: содержание ее изменяется от 0,3 до 1,2%. На выходах температура минеральных вод изменяется от 10,6 до 24,4°C. Суммарный дебит минеральных источников подзоны достигает 500 м³ сутки.

На месторождении «Тутхун» отмечаются естественные выходы минеральных вод в различных участках (табл.).

Таблица

Параметры и химический состав минеральных вод месторождения Тутхун

№№ источников	Дебит, л сутки	Температура, °C	Формула химического состава
№1	10 0000	17-18	$CO_{0,8-1,1}^{2.5} M_{2,5} \frac{HCO^3 (71) SO^4 (24) [Cl (5)]}{Ca (55) Na (28) [Mg (17)]}$
№2	28 000	15-16	$CO_{1,1}^{2.7} M_{2,7} \frac{HCO^3 (73) [SO^4 (17)] [Cl (8)]}{Ca (49) Na (36) [Mg (15)]}$
№3	40 00	20	$CO_{1,0}^{2.9} M_{2,9} \frac{HCO^3 (78) [SO^4 (11)] [Cl (10)]}{Ca (41) Na (40) [Mg (19)]}$

Здесь же при прохождении нижнессантонской вулканогенной толщи скважина № 9/66 вскрыла минеральную воду, по химическому составу отличную от других типов вод:

$$M_{4,3} \frac{Cl(99)}{Na(66)Ca(32)} \quad T^{\circ} 20,8^{\circ}C \quad D \ 64000 \text{ л/сутки}$$

Вода хлоридная натрий-кальциевая.

К юрским отложениям приурочен Чаректарский источник, расположенный на правом берегу р.Тартар. Минеральная вода выходит из шаровых лав (ксератофиры и кварцевые порфиры). Температура воды 11С°. Дебит равен 2,3-2,4 м³/сутки. Минерализация воды 2,8 г/л. В воде содержится 0,7 г/л свободной углекислоты.

Химический состав воды выражен формулой:

$$CO_{0,6-0,7}^{2-} M_{2,8} \frac{HCO^3(85)}{Ca(49)Na(39)[Mg(12)]}$$

Перспективы использования гидроминеральных ресурсов

Минеральные и термальные воды НКР представляют исключительную ценность. Наличие значительных дебитов, разнообразие химического и газового составов, а также терапевтические свойства вод и благоприятное географическое расположение многих месторождений являются основой для более широкого их освоения в лечебных целях и в различных отраслях народного хозяйства. По химическому составу и лечебным свойствам минеральные воды Карвачара идентичны всемирно известным источникам Карловых Вар (Чехия), Джермук (РА), Виши (Франция), Брамбах и Эмс (Германия), Железноводск (Россия) и др.

Месторождения минеральных вод республики могут иметь большое практическое значение, так как они могут быть использованы в:

- санаторно-курортологии;
- промышленном розливе;
- как источник тепловой энергии.

Особенно велико курортно-бальнеологическое значение минеральных вод в связи с местоположением их в благоприятной живописной местности с отличными климатическими и природными условиями.

Среди многочисленных углекислых минеральных вод чрезвычайно ценными, как для создания бальнео-питьевых курортов, так и для организации промышленного розлива являются воды месторождений Ширлан, вода которого использовалась Шушинским санаторным комплексом, Тгуджур (Лисогор), а также Джермаджур.

Ценные бальнеологические свойства популярных издавна горячих углекислых минеральных вод «Джермаджур» послужили основанием для строительства здесь в начале 50-х гг. прошлого столетия курортного комплекса, а также завода розлива минеральных вод.

На наш взгляд при соответствующих инвестициях можно и нужно реконструировать курортный комплекс.

При строительстве нового курортного комплекса необходимо учесть, что курорт «Джермаджур» был создан в верховьях р.Тартар, на высоте более 2200 м над уровнем моря, где кончается лесной массив. Проектирование и строительство нового курортного комплекса необходимо, по нашему мнению, осуществлять на обширных Карвачарском и Гештекском плато, расположенных ниже по течению р.Тартар, на абсолютных отметках 1550-1650 м.

В работе [9] было отмечено, что минеральные воды Арцаха кроме бальнеологического интереса могут иметь и прикладное значение, в частности:

- Режимные наблюдения могут выявить стабильные геохимические предвестники землетрясений, названные в 1993 году В.А.Игумновым и А.Э.Казаряном «геохимическим затишьем» [13, 14]. Впервые обнаружены при исследовании геохимических рядов, полученных по скважине Лернадзор-2 (Капанский район Армении) перед Норманским (М-6,8; 1983 г., Турция), Спитакским (М-7,0; 1988 г., Армения) и Рудбарским (М-7,7; 1990 г., Иран) землетрясениями. Идея заключается в том, что перед землетрясением значения средней концентрации параметра и его дисперсия могут вести себя диаметрально противоположно: средняя концентрация практически не меняется, а дисперсия резко уменьшается и остается

стабильной до момента главного толчка. Синхронность в появлении этого типа предвестника может отмечаться для некоторых компонентов и параметров (Cl, pH и др.).

Статью рецензировал и рекомендовал к публикации канд. геол.-мин. наук А.Л.Ананян.

Դիտարկվում են Ձերմապուր-Քաղաճառի հիդրոերկրաբխիական գոնայի հանքային աղբյուրների օգտագործման հեռանկարները հանքայնաբուժության նպատակներով: Ընդվում են նրանց հիդրոերկրաբխիական և սանիտարա-բակտերիոլոգիական որոշ բնութագրերը: Ընդգծվում է հանքային ջրերի որոշ բաղադրամասերի օգտագործման հավանականությունը որպես ներկայաբերվող երկրաբխիական նախանշաններ: Հանքային ջրերը դիտարկվում են նաև որպես որոշ մետաղների և գազերի կորզման հանրավոր աղբյուր:

1. Միսրիս Նուբարի Ստեփան Միսրիսյանի (Միսրիսյանի) լեզու. Ս. Ղազար, 1832, 150 էջ։
2. Алексанян В.С. Жизнь, деятельность и научно-историческое наследие Степаноса Орбеляна: Автореф. дисс. на соиск. уч. ст. канд. истор. наук. Ереван: 1975. 43с.
3. Птоян А. Медицина в Армении в XI-XIV веках (эпоха расцвета феодальных отношений) и «Анализ природы человека и его недугов» врача Григориса (XIII в.): Автореф. дисс. на соиск. уч. ст. докт. медиц. наук. Ереван: 1965. 60с.
4. Амирджоват Амасиаци. Ненужное для неучей. М.: Наука. 1990. 878с.
5. Аскеров А.Г. Минеральные источники Азербайджана. Баку: изд. АГУ. 1954. 334с.
6. Кашкай М.С. Геолого-петрографическая характеристика, минеральные источники и полезные ископаемые Шушинского района. Баку: изд. АН Азерб.ССР. 1960 198с.
7. Гидрогеология СССР. Т. XII. Азербайджанская ССР. М.: Недра, 1969. 408с.
8. Бабаев А.М. Гидрогеологические условия формирования и гидрогеохимические особенности месторождений минеральных вод Азербайджана. Автореф. дисс. на соиск. уч. ст. докт. геолого-минералогических наук. Баку, 2002. 55с.
9. Халатян Э.С., Хачанов, Шагинян Г.В. Минеральные воды НКР и перспективы их использования. Изв. НАН РА. Науки о Земле, LVII, 2004, №3, с.44-47.
10. Меллер В., Денисов М., Конюшевский Л., Круг Е., Богачев В. Полезные ископаемые и минеральные воды Кавказского края. Тифлис: изд. Кавк. горн. упр., 1917.
11. Геология СССР. Т. XLVII. Азербайджанская ССР. Геологическое описание. М.: Недра, 1972. 520с.
12. Шихалибейли Э.Ш. Геологическое строение и история тектонического развития восточной части Малого Кавказа. Т. т I, II. Баку: 1964. 307с.: 1966. 263с.
13. Игумнов, Таян Р.Н., Халатян Э.С. К неотектонической активности Южного Зангезура. Изв. строителей Армении. 1999, спец. выпуск №4, с.8-10.
14. Igumnov V., Kazarian A. The geochemical precursors to earthquake and relaxation of geochemical parameters. Proceedings of scientific meeting: Migration of fluids in the subsoil and seismic events: Compared experience. Venice, Italy. 1993, p.149-151.
15. Крайнов С.Р. Геохимия редких элементов в подземных водах. М.: Недра, 1973. 295с.
16. Халатян Э.С., Арутюнова М.Н., Халатян А.Р. Извлечение редких металлов из терм. Армении. – Тр. Горно-металлургического инст-та, Ереван. 1999-2000, с.68-74.

Հովանդակություն

1.	Ս.Ա. Խանյան	
	Ազգային-ազատագրական պայքարի թեմ օջախը.....	3†
2.	Г.Г. Саакян	
	О некоторых свойствах решений линейной однородной системы двух дифференциальных уравнений.....	7†
3.	Ս. Ս. Մինասյան	
	Եռանկյան սկալյար հավասարումների համակարգը հատուկ մետրիկական տարածության մեջ.....	12†
4.	Ա.Վ. Բեգլարյան	
	Մաթեմատիկայի ուսուցման գործնական ուղղվածության առանձնահատկությունները արհեստագործական դպրոցներում.....	18†
5.	Ռ.Վ. Ավետիսյան	
	Նոր տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ներգործությունն ինֆորմատիկայի դպրոցական դասընթացի վրա.....	23†
6.	А.Б. Томасян	
	О смешанной красвой задаче для анизотропной геометрически нелинейной термоупругой полосы.....	28†
7.	Մ.Վ. Մինասյան	
	N – տնդամասով օժտված գերմանիումային կետային դիողի ունակության մասին.....	32†
8.	Ա.Է. Ավետիսյան	
	Դադձի ելքերայուղի ստացումը և հետազոտումը.....	35†
9.	Т. В. Бакаян	
	Комплексообразование молибдена (VI) с салициловой кислотой в водном растворе.....	37†
10.	Ն.Կ. Գրիգորյան, Ա.Տ. Թորոսյան	
	Ստեփանակերտ քաղաքի բնակչության շրջանում երկվորյակների առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունները.....	40†
11.	Ա.Տ. Թորոսյան, Ն.Վ. Նովիանիսյան	
	Արյան խմբերի և ռեզուս-գործոնի հանդիպման հաճախականությունը Ստեփանակերտ քաղաքի բնակչության շրջանում.....	43†
12.	Ա.Ա. Գուլյան	
	Էլարժեր սնունդ: Ինչպես դա հասկանալ.....	46†
13.	Վ.Տ. Ջարրապետյան	
	Ավանյեղ կամ սպիտակավոր սպիտակատամների (crocidura leucodon heermann, 1780) տարածվածությունը և էկոլոգիան ԼՂՀ ֆաունայում.....	50†
14.	Տ. Բ. Գրիգորյան	
	Ռուսաստանի պատմության իրենատիպ զարգացումը որպես պահպանողական զաղափարայնության իմնաքննիչ.....	54†
15.	Մ. Ա. Ջարրությունյան	
	1992 թվականի ամառային պատերազմափուլի ռազմաքաղաքական հարցերի շուրջ.....	60†
16.	Н.О Ишханян	
	Анализ состояния турбизнеса НКР и перспективы его развития.....	68†
17.	М.Н. Кущаков	
	Конституциональное правосудие как высшая форма конституционного контроля в правовом государстве.....	73†

18.	<i>Ս.Լ. Գրիգորյան</i> Լրդուսյալ հայրենիքի պատկերը Մուշեղ Գալշոյանի «Մարութա սարի ամպերը» ժողովածուում.....	76	+
19.	<i>Ն.Ա. Հովհաննիսյան</i> Լուսիտա Վավոբյան. բանաստեղծության ինքնագոհաբերության խորհուրդը.....	80	+
20.	<i>Գ.Ս. Մարդյան</i> Տեղեկատվության ազատության նրաշխիքները.....	84	+
21.	<i>Ա.Վ. Բալասանյան</i> Ն. Զարյանի հակախաչիստական պիեսների պատմական արժեքը.....	89	+
22.	<i>Մ.Ս. Սահակյան, Բ. Վ. Քոչարյան</i> Ռազմիկ Դավդյանի ստեղծագործության լեզվաբանական առանձնահատկություններ.....	93	+
23.	<i>Լ.Գ. Մարգարյան</i> Հոմանիշության լեզվական արժեքը բանահյուսության մեջ.....	98	+
24.	<i>Լ.Ս. Մինասյան</i> Արգալսի Մարտունու շրջանի մանրատեղանունների իմաստային դասակարգումը.....	105	+
25.	<i>Շ.Գ. Սաղյան</i> Բառային նորարարությունների հարցը հսկայականության մեջ.....	110	+
26.	<i>Ն.Գ. Խաչատրյան</i> Լուսակալ բաների ուսուցումը բուհում.....	115	+
27.	<i>Э.А. Айрапетян</i> Языковая картина мира и диалог культур.....	119	+
28.	<i>Ն.Մ. Գրիգորյան</i> Անորոշ դերայի գործածության որոշ դեպքեր անգլերենում և հայերենում.....	123	+
29.	<i>Լ.Վ. Վանյան</i> Հավասարատնությունը որպես անգլերենի ռիթմը բնորոշող հատկանիշ.....	129	+
30.	<i>Վ. Մ. Օհանյան</i> Ժամանակակից անգլերենի չափազանցության իմաստա- բառապաշարային դաշտային հատուկ բառակազմական կաղապարները.....	133	+
31.	<i>Է. Ջ. Բաղդասարյան</i> Ուսանողների հետազոտական աշխատանքների արդյունավետ կազմակերպման մանկավարժական պայմանները.....	137	+
32.	<i>Ս. Լ. Ղալաթյան</i> Դպրոցականների ստեղծագործական նրկակայության զարգացումը կերպարվեստի ոլորտում.....	141	+
33.	<i>Լ.Գ. Ղարախանյան</i> Թխվոր խոսքերն ու ասքերը ստերիոտիպների վերապ (խոսքային)գրսևորումներ.....	145	+
34.	<i>Լ. Վ. Խաչատրյան</i> Ֆրանսերեն տեղեկատվական տերմիններում բաղադրության դրսևորման մասին.....	149	+
35.	<i>Э.С.Халатян, X.B.Хачанов, Г.В.Шагинян</i> Минеральные воды Джермалджур - Карвачарской гидрохимической зоны (Шаумянский район НКР) и перспективы их использования.....	153	+

Արցախի պետական համալսարան

Գիտական տեղեկագիր

2 (15)

2007

Ученые записки

**Համակարգչային շարվածքը և խմբագրումը՝
Արցախի պետհամալսարանի հրատարակչության**

Արցախի պետհամալսարանի հրատարակչություն

Ստեփանակերտ, Մ. Գոշի փ. 5

Издательство Арцахского госуниверситета

Степанакерт, ул. М. Гюля, 5

ԿԱՆՈՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

1. «ԱրԴՆ գիտական տեղեկագիր» պարբերականում հրատարակվում են օրիգինալ հոդվածներ ու նախակներ տնտեսական և էքսպերիմենտալ բնույթի մաթեմատիկայի, մեխանիկայի, ռադիոֆիզիկայի, քիմիայի, երկրաբանության, կենսաբանության, աշխարհագրության, տրեքտագիտության և հումանիտար գիտությունների բնագավառներին:
2. Հնդուվում են նաև ԱրԴՆ-ի մասնակցությամբ կայացած կոնֆերանսների, գիտաժողովների և գիտական դպրոցների նյութեր:
3. Քննադրեր ենթակազմում են երկու օրինակով, մեքենագրված, երկու ինքերգվար մեկ, հայերեն, ռուսերեն կամ անգլերեն լեզուներով հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն ամփոփումներով: ՀՏԴ-ից (վերեի ձախ անկյունում), հոդվածի վերնագրից և հեղինակի անվանադրանքից ու ազգանունից հետո բերվում է կարճ անտրագիա: Հոդվածի ծավալը աղյուսակներով չպետք է գերազանցի 10 էջ, հաղորդմանը՝ 4, ամսակներ 2:
4. Հոդվածի հետ ենթակազմում է արձանագրության քաղվածքը այն ամբիոնից, որտեղ կարարվել և քննարկվել է աշխարանքը:
5. Թույլագրվում է 5-ից ոչ ավելի նկար (հարակ լուսանկար կամ գծագիր արված առանձին սպիտակ թղթի վրա): Ցուրաբանցյուր նկարի հակառակ կողմի վրա գրվում է կարգային համարը: Տեքստի լուսանկարներում նշվում է նկարների և աղյուսակների տեղերը:
6. Միևնույն կուտը աղյուսակի և նկարի ձեռով ենթակազմել չի թույլարվում:
7. Բերվող գրականության մասին հոդվածում նշվում է միայն կարգային համարը, քառակուսի փակագծերում («1.3-5»)՝ ըստ հանդիպման հերթականության: Հոդվածի վերջում նույն հաջորդականությամբ բերվում են գրականության ցուցակը, կարգային համարը, հեղինակների ազգանուններն ու անվանադրանքը, գրքի կամ հոդվածի վերնագիրը: Գարբերական հրատարակությունների համար այնուհետև հաջորդում է ամսագրի քննուկված կրճար անվանումը առանց չակերպների, թվականը, նարորի ու թողարկման համարները, հերթական համարը և էջը: Գրքի դեպքում հրատարակման վայրը, հրատարակչությունը, թվականը և էջը: Ցիտարարակված աշխարանքի վերաբերյալ (քաղց արեխախտությունից) գրականության մեջ նշել չի թույլարվում: Արաասանական գրականությունը տեքստում նշվում է հոդվածի լեզվով, իսկ գրականության մեջ՝ օրիգինալով:
8. Հոդվածի տեքստի վերջում ձախ կողմում նշվում է այն ամբիոնը կամ լարորարորին, որտեղ կարարվել է աշխարանքը:
9. Հոդվածը սորագրվում է բոլոր հեղինակների կողմից:

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. В журнале „Ученые записки“, АрГУ публикуются оригинальные статьи, сообщения и письма теоретического и экспериментального характера из области математики, механики, физики, радиифизики, химии, геологии, биологии, географии, экономики и гуманитарных наук, выполненные в Арцахском государственном университете.
2. Принимаются также материалы научных конференций, симпозиумов и научных школ, проведенных при участии АрГУ.
3. Рукописи представляются в двух экземплярах в машинописи через два интервала на русском, армянском или английском языках, с армянским, русским или английским резюме. После указания УДК (вверху слева), инициалов и фамилии автора и названия статьи приводится краткая аннотация. Объем статьи вместе в таблицами не должен превышать 10 страниц, сообщения-4, письма-2.
4. К статье необходимо приложить выписку из протокола заседания кафедры, где выполнена и овуждена статья.
5. Разрешается не более 5 рисунков (контрастные фотографии или чертежи, выполненные черной тушью на белой бумаге). На оборотной стороне каждого рисунка отмечается его порядковый номер. На полях статьи должны быть помечены места рисунков и таблиц.
6. Представление одного и того же материала в виде рисунков и таблиц не допускается.
7. Цитруемая литература отмечается в тексте поочередно порядковым номером в квадратных скобках [1,2 – 5]. В конце статьи в той же очередности приводится список цитированной литературы: порядковый номер, фамилия и инициалы авторов, названия книги или статьи. В ссылаках на периодические издания далее следует общепринятое сокращенное название журнала без кавычек, год, том, выпуск, порядковый номер, страница; книги-место издания, изд-во, год, страница. Ссылки на неопубликованные работы (кроме диссертаций) не допускаются. Зарубежная литература в тексте дается на языке статьи, а в литературе- на языке оригинала.
8. В конце статьи слева указывается кафедра или лаборатория, где выполнена работа.
9. Статья подписывается всеми авторами.